

सह्याद्रीच्या कड्याकडून छातीसाठी ढाल घ्यावी!

माधव गाडगीळ

अनुक्रमणिका

1) प्रास्ताविक.....	4
भूमिका.....	4
सह्याचला.....	6
पर्यावरण आणि विकास.....	7
वृक्ष वेली आम्हा सोयरी वनचरे!.....	8
आपली सार्वभौम जैवविविधता.....	11
भारतभूची भ्रमणगाथा.....	14
विज्ञानाला, कायद्यांना ठोकारणारा असंतुलित विकास.....	16
बेपर्वा राज्यकर्ते.....	18
जैवविविधतेचे नानाविध अविष्कार.....	19
निसर्गाशी नाते.....	22
अनुरूप व्यवस्थापन.....	26
निसर्गाची विज्ञानाधारित निगराणी.....	28
2) निसर्ग संरक्षण.....	30
विज्ञानाचा विपर्यास करणारे निसर्ग दोहन.....	30
वन्य जीव संरक्षणाची व्यथाकथा.....	35
युनेस्को वारसा प्रकल्प.....	38
3) तज्ज्ञ गटाचे काम.....	41

पश्चिम घाट परिसर तज्ज गट.....	41
तज्ज गटाची कार्यप्रणाली.....	41
माहिती हक्काखाली मागणी.....	42
शासनाची वाकडी चाल.....	43
संवेदनशील परिसरक्षेत्र.....	44
संरक्षित क्षेत्रांच्या परिघातील संवेदनशील परिसरक्षेत्रे.....	47
संवेदनशीलतेचे मोजमाप.....	51
संवेदनशील प्रदेशांचे व्यवस्थापन.....	54
4) पर्यावरण व्यवस्थापन.....	57
वायु व जल संरक्षण नियम.....	58
पर्यावरणावरील प्रभावांचे परीक्षण.....	59
जैवविविधता कायदा.....	63
कृषिवैविध्य.....	68
5) लोकशाहीचे सद्यःस्वरूप.....	69
लोकशाही विकेंद्रीकरण.....	69
आदिवासी स्वयंशासन.....	72
वनाधिकार कायदा.....	72
स्थलकालानुरूप नियोजन.....	74
6) वेगवेगळ्या क्षेत्रांसाठी मार्गदर्शक सूत्रे.....	75
विविध हस्तक्षेपांचे नियमन.....	75
स्थानिक जनतेला अर्थार्जनाच्या संधी.....	77
सर्वांगीण विचार.....	80

जमिनीचा वापर	83
हरित इमारती	84
कचरा	84
सांडपाणी.....	85
पाणी.....	85
शेती.....	85
पशुपालन.....	86
मत्स्योत्पादन.....	86
सरकारी वनजमिनी.....	86
खाजगी वनजमिनी	87
जैवविविधता.....	88
खाणी	88
दगड / वाळू	88
प्रदूषक उद्यम.....	89
अप्रदूषक उद्यम.....	89
ऊर्जा	89
दळण वळण	91
पर्यटण	91
शिक्षण.....	92
विज्ञान.....	92
माहिती व्यवस्थापन	93
7) राज नीती, अर्थ नीती, विकास नीती.....	93

1) प्रास्ताविक

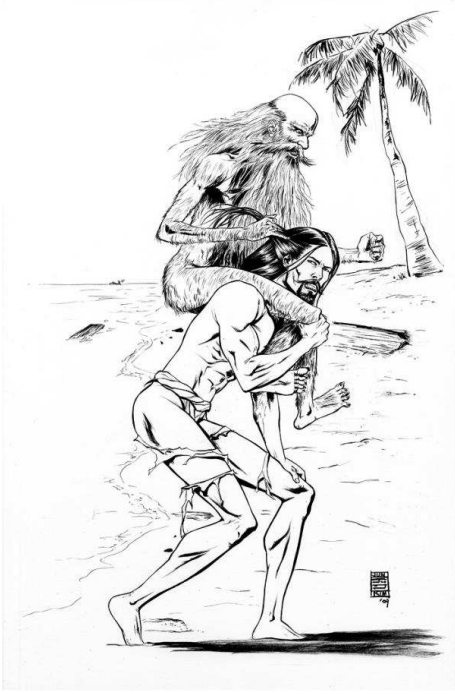
भूमिका

निकोप निसर्ग हा मानवी जीवनानंदाचा, आरोग्याचा, अनेकांच्या उपजीविकेचा आधारस्तंभ आहे. मानवाच्या उपजत निसर्ग प्रेमातून वड-पिंपळ-उंबरांची पूजा, देवडोह व देवरायांचे संरक्षण अशा अनेक चांगल्या परंपरा निर्माण झाल्या. ह्याच भावनेतून आज अभयारण्ये, राष्ट्रीय उद्याने स्थापिली जातात, देशाचा एक तृतीयांश भूप्रदेश, तर त्याच्या दुप्पट दोन तृतीयांश डोंगराळ मुलुख वनाच्छादित असावा हे मान्य केले जाते. तेव्हा काही ठिकाणी खास करून, पण सर्वत्रच संयमशीलतेने, विवेकाने निसर्ग सांभाळणे श्रेयस्कर आहे. विशेषतः जीवसृष्टीच्या निवाऱ्यांचे - भूमी तसेच जलाधारित नैसर्गिक अधिवासांचे - तुकडे तुकडे पडू नयेत, त्यांच्यातले जोड, त्यांच्यातले दुवे टिकून रहावेत म्हणून सतत दक्षता बाळगली पाहिजे. निसर्गाला सांभाळावे म्हणूनच आपण प्रदूषण नियंत्रणासंबंधित वायु व जल कायदे, जैवविविधता कायदा, पिकांच्या वाणांचे संरक्षण व शेतकऱ्यांचे अधिकार कायदा, पर्यावरणावरील आघातांचे परीक्षण करण्याची तरतूद, नागरिकांना पर्यावरणाची देखभाल करण्यामध्ये सहभागी करण्याची पर्यावरण वाहिनी योजना हे सगळे घडवले. दुर्दैवाने ह्याची सुव्यवस्थित अंमलबजावणी होत नाही, ती काटेकोरपणे झाली पाहिजे, शिवाय पश्चिम घाटासारख्या खास निसर्गसमृद्ध टापूत शास्त्रीय माहितीच्या आधारे जैवविविधतेची निगराणी करण्याची व्यवस्था कार्यरत केली पाहिजे, अशी आमच्या पश्चिम घाट परिसर तज्ज्ञ गटाची भूमिका आहे.

निसर्गप्रेमाच्या उज्वल परंपरा असलेल्या आपल्या देशात निसर्गाची जपणूक दंडुकेशाहीने नव्हे, तर लोकसहभागाने व्हावी, व ह्यासाठी आपली लोकशाहीला मान देणारी 73व्या व 74व्या घटनेदुरुस्तीनुसार रचलेली विकेन्द्रीकृत पंचायत राज्य - नगरपालिका शासनव्यवस्था, तसेच आदिवासी स्वशासन, जैवविविधता व वनाधिकार कायदे ही सर्व चौकट ताबडतोब जारी करावी. आज अधिकृत निसर्ग संरक्षण केवळ लोकांना जाच करणाऱ्या शासकीय

यंत्रणेद्वारा केले जाते. ही पद्धती भारतीय परंपरेला, लोकशाहीला पूर्णपणे विसंगत आहे, ती बदलावी. लोकभिमुख निसर्ग संरक्षण प्रत्यक्षात जमिनीवर उतरवावे, अशीही आमच्या पश्चिम घाट परिसर तज्ज्ञ गटाची धारणा आहे.

आपणा सर्वानाच विकासाची आस आहे. साहजिकच आहे. विकास म्हणजे उमलणे, खुलणे. तर जी प्रक्रिया ही 'बहुजनहिताय बहुजनसुखाय' असेल, ती विकासाची प्रक्रिया. खणून, जाळून, लोकांना दडपून, कदाचित् पैसा फुगेल, पण तो खरा विकास, ती खरी उन्नती, कदापि नाही. ती ठरेल, 'अल्पजनहिताय स्वल्पजनसुखाय, बहुजनघाताय बहुजनदुःखाय' अशी अवनती! भारतीय घटना आपल्याला बजावते की जनतेची सत्ता पूर्ण व अखेरची आहे. ह्या देशाच्या मालकांच्या - जनतेच्या हक्कांची, जीवनानंदाची, उपजीविकेची पायमल्ली होणार नाही अशीच शासनव्यवस्था असली पाहिजे.

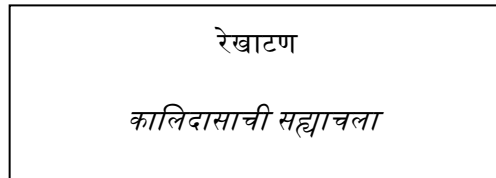
आज आपले नेते, बाबू सिंदबादच्या म्हाताऱ्याप्रमाणे जनतेच्या पाटुंगळी बसले आहेत, लोकांवर सर्व काही लादताहेत. लोकांना विकासाची आच आहे, जोडीने निसर्ग सांभाळण्याचीही कळकळ आहे. खऱ्या लोकशाहीत हा म्हातारा, त्याच्या योग्य जागी - खाली, उतरवून विकासाचे, तसेच निसर्ग रक्षणाचे सर्व निर्णय लोकसहभागाने, लोकानुमतीने घेतले गेले पाहिजेत. त्यासाठी आपल्या घटनेत योग्य त्या तरतुदी आहेत, कायदे पारित केले गेलेले आहेत. जनतेनेच रेटा लावून ते अंमलात आणले पाहिजेत.

दुर्दैवाने आज नेते-बाबू जनता जनार्दनावर सारे लादत आहेत, ह्यातून निसर्गाची नासाडी होते आहे, महागाई भडकते आहे, बेरोजगारी वाढते आहे, विषमता कडकते आहे, देशातली त्रेचाळीस टक्के प्रजा अर्धपोटी ठेवली जाते आहे. हे बदलले पाहिजे. सारा राज्यव्यवहार हा मालकांच्या इच्छेनुसार चालला पाहिजे. सारी विकास प्रक्रिया लोकाभिमुख झाली पाहिजे, सर्व विकास नीती सर्वसमावेशक पद्धतीने ठरवली गेली पाहिजे. म्हणून आमचा तज्ज्ञ गट सुचवतो की आमचा अहवाल काही अंतिम नाही, आम्ही वेगवेगळ्या क्षेत्रांसाठी मांडलेली मार्गदर्शक सूत्रे तंतोतंत स्वीकारावी असा कोणताच

दुराग्रह नाही. आमची वस्तुनिष्ठ, तर्कशुद्ध व विज्ञानाधिष्ठित मांडणी ही एका लोकाभिमुख निर्णय प्रक्रियेला गती देण्यासाठी केलेल्या प्राथमिक सूचना इतकीच मानावी. हा अहवाल विचारार्थ मराठी व इतर प्रादेशिक भाषांतून लोकांपुढे ठेवला जावा. संपूर्ण पश्चिम घाट प्रदेशातील ग्रामसभांतून – मोहल्लासभांतून ह्या अहवालावर बारकाईने चर्चा व्हावी, व त्या सूचनांच्या आधारे मगच लोकशाही पद्धतीने अंतिम निर्णय घेतले जावेत. आमचा आग्रह आपल्या देशात कायदेशीर राजवट राबविली गेली पाहिजे, लोकांच्या इच्छा- आकांक्षांना मान दिला गेला पाहिजे एवढाच आहे.

हे अव्यवहार्य आहे असे म्हटले जाईल. बिलकुल नाही. दोन दशकांपूर्वी केलेल्या 73व्या व 74व्या घटना दुरुस्त्यांनुसार हे सारे करणे आवश्यक आहे, आणि त्यासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थांची रचना केली गेलेली आहे. शिवाय पश्चिम घाट प्रदेशातील गोवा राज्यात नुकतीच अशीच एक नमुनेदार प्रक्रिया यशस्वीरीत्या पुरी केली गेलेली आहे. त्या राज्यात गोवा प्रादेशिक आराखडा 2021 बनवण्यासाठी नेमलेल्या तज्ज्ञ गटाने गोव्यात जमिनीचा वापर आजमितीस कसा होत आहे ह्याची माहिती नीट संकलित केली व ह्या आधारे बनवलेले नकाशे व विवेचन सर्व ग्राम पंचायती व नगरसभांपर्यंत पोचवले. मग तेथे ग्रामसभांतून – मोहल्लासभांतून बारकाईने चर्चा होऊन सूचना दिल्या गेल्या, ह्या साऱ्या संकलित केल्या गेल्या व ह्या विचारात घेऊन राज्यस्तरीय आराखडा तयार करण्यात आला. तेव्हा आधुनिक भारतात हे केवळ शक्य आहे एवढेच नाही, तर आपल्या लोकशाही घटनेनुसार हे करणे सक्तीचे आहे.

सह्याचला

कालिदास रघुवंशाच्या चौथ्या सर्गात रघुदिग्विजयाचे वर्णन करतो. अयोध्येपासून निघालेला रघु गंगेच्या मुखापाशी पोहचतो. तिथून समुद्रकाठाने कूच करत पश्चिम घाटाला येऊन ठेपतो. ह्या पर्वतश्रेणीला महाराष्ट्रात, कर्नाटकात, केरळात सह्याद्री अथवा सह्याचल म्हणतात. शृंगार रसराज कालिदास या गिरिराजीला एका सुंदर युवतीची उपमा देतो. ही सह्याचला उत्तरेकडे पाय करून उजव्या कुशीवर पडली आहे. नीलगिरी आणि आणमलय आहेत तिचे चंदनाचा लेप दिलेले उरोज. खरेच, या दोनही पर्वतश्रेणींच्या पूर्व उतारांवर भरपूर चंदन आहे. कारवार-गोवा-सिंधुदुर्ग आहे तिचा समुद्राला भिडलेला कटि-नितंब प्रदेश. आज भ्रष्ट, निकम्मा राज्यव्यवस्थेच्या दुःशासनाने या सह्याचलेचा

हिरवा शालू पार फाडून-फेडून तिची दुर्दशा केली आहे. कोणताही कृष्ण तिला हरितवस्त्रे पुरवायला उभा नाही. तेव्हा या दुश्शासनाला नेस्तनाबूत करायला लोकशक्तिरूपी भीमच पाहिजे ! ह्यासाठी, आपण साऱ्या सह्यप्रेमींनी, विंदा करंदीकरांच्या शब्दांत, सह्याद्रीच्या कड्याकडून छातीसाठी ढाल घेतली पाहिजे!

पर्यावरण आणि विकास

महाभारतात दुश्शासन आहे, तसाच विश्वकर्माही आहे. विश्वकर्मा देवांचा महान शिल्पशास्त्रज्ञ होता. याने विष्णूचे सुदर्शनचक्र, शिवाचा त्रिशूळ, इन्द्राचे वज्र निर्माण केले; द्वारकानगरी, लंका, हस्तिनापूर व इन्द्रप्रस्थ उभारली; रथ, विमाने, आभूषणे बनवली. एवंच विश्वकर्मा हा मानव निर्मित सृष्टी घडवणारा, आदिम यांत्रिक. विकासप्रक्रियेत मानव अशी निर्मिती करतच राहणार. त्यातून निसर्गात ढवळाढवळ होणारच. यत्किंचितही ढवळाढवळ होता कामा नये अशी कोणाचीच भूमिका असणार नाही. पण मनुष्यप्रेरित यांत्रिक निर्मिती- कुठेही, कधीही, कशीही केलेली - ही सर्व नेहमीच स्वागतार्ह आहे असे म्हणणेही उचित नाही. यात तारतम्य, विवेक दाखवलाच पाहिजे. शृंगार हा मानवी जीवनाचा अविभाज्य आनंदवर्धक भाग आहे, म्हणून दुश्शासनाचा द्रौपदीवरचा अत्याचार हा काही आपण शृंगारिक अतएव स्वीकारणीय कधीच मानणार नाही. तशीच सर्वच कृत्रिम निर्मिती नेहमीच स्वागतार्ह आहे असे मानणे पूर्णतः असमर्थनीय आहे. तीही संयमाने केली पाहिजे. ती करताना निसर्ग राखलाच पाहिजे, लोकांना न्याय मिळालाच पाहिजे.

निर्मिती आणि निर्मिती प्रक्रिया- कर्म आणि फल- यांच्यात गल्लत करणे अगदी चुकीचे आहे. अशी गल्लत करून लोकांना भ्रमात टाकले जाते. तुम्ही लोखंड, पोलाद वापरता ना? मग वाटेल तशी नासाडी करत, लोकांच्या पोटावर पाय आणत जमिनीतून लोखंडाचे खनिज काढलेच पाहिजे! ह्यासाठी गोव्यातील बेकायदेशीर खाणींचा पडदाफर्श करणारा शाह आयोग म्हणतो तसा तीनशे पन्नास अब्ज रुपयांचा गैरव्यहार केलाच पाहिजे. ते खनिज मातीमोलाने चीनला विकलेच पाहिजे. या उप्पर चीनला खूप पैसे देऊन आपण पोलाद विकत आणलेच पाहिजे, अशा तऱ्हेचे प्रतिपादन केले जाते. कोण शहाणा हे सगळे मान्य करेल? आपल्याला पोलाद हवे हे खरे. पण ते उपलब्ध करण्याची प्रक्रिया कशी असावी याचा सारासार विज्ञानाधिष्ठित विचार करायला हवा. एका निकोप, निसर्गाला निष्कारण धक्का न पोचवणाऱ्या, लोकांना न्याय देत चालवलेल्या प्रक्रियेतून ते निर्माण करायला हवे. सुकर्मातून घडवायला हवे, दुष्कर्मातून नव्हे. आमच्या पश्चिम घाट परिसर तज्ज्ञ गटाच्या अहवालाचा रोख विकास रोखण्यावर नाही, विकासासाठी आवश्यक ही निर्मिती सुकर्मातून कशी

प घा प त ग अहवाल मतितार्थ १० ऑक्टोबर २०१२

करता येईल याकडे लोकांना विचारप्रवृत्त करण्यावर आहे. आपल्याला सदसद्विकेबुद्धिने वागणारा विश्वकर्मा हवा, अत्याचारी दुःशासन नको, एवढाच आमचा निष्कर्ष आहे. विकासच नको असा बिलकुलच नाही!

रेखाटण: द्रौपदी वस्त्रहरण

विकासाच्या बहाण्याने आज सध्याचलेचा हिरवा शालू फेडला जातो आहे. लोकशाहीच्या भीमानेच ह्या दुष्कर्मी दुःशासनाला वठणीवर आणले पाहिजे!

आज 'विकास' आणि 'पर्यावरणाचे संरक्षण' परस्परविरोधी आहेत, विकास हवा असला तर पर्यावरणाची नासाडी होणारच होणार असे भ्रामक, किंबहुना खोडसाळ चित्र निर्माण केले जाते. ह्यामागे एवढेच आहे की तथाकथित विकास करताना, उदाहरणार्थ, बेदरकारपणे पवनचक्क्यांसाठी डोंगर रस्ते बनवताना दरडी कोसळवू देणे, ओढे-नाले बुजवून टाकणे, शेतांवर राडारोडा पसरू देणे, अशा गैरप्रकारांतून उद्योजकांचा आधीच भरपूर मिळणारा फायदा आणखीच वाढतो. अशा पैशाच्या लोभाने विकासासाठी विध्वंस अटळ आहे असा बहाणा केला जातो. परंतु आज जगात औद्योगिक विकासात आघाडीवर आणि आजच्या मंदीतही आर्थिक सुस्थितीत असलेल्या जर्मनीसारख्या देशात पर्यावरणाची खूप काळजी घेतच विकास चालू आहे. तेथे पर्यावरणवादी ग्रीन पार्टीचे अनेक सदस्य विधानसभांत निवडून आलेले आहेत, ते प्रभावीपणे काम करत आहेत. एवढेच की जर्मन उद्योजकांना उद्योगधंदे भरभराटीत ठेवण्यास अगदी पुरेसा, परंतु भारतातल्यासारखा वारेमाप नफा मिळत नाही. पण म्हणूनच जर्मनीत महागाई, सामाजिक विषमता एका मर्यादित आहे. आपणही ह्याच विवेकपूर्ण मार्गाने पुढे जाणे उचित आहे.

वृक्ष वेली आम्हा सोयरी वनचरे!

रेखाटण

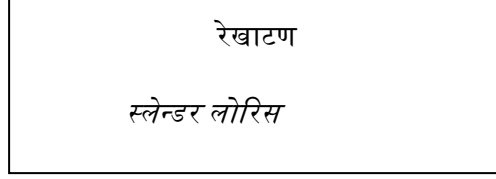
फळांनी लगडलेली उंबराची शाखा

जोडीलाच भारतात निसर्ग संरक्षण करायचे असले तर त्यासाठी लोकांची हकालपट्टी केलीच पाहिजे, त्यांना अडचणीत टाकलेच पाहिजे असेही प्रतिपादन केले जाते. पण आजही मोठ्या प्रमाणात लोकांनी आपल्या परंपरांतून,

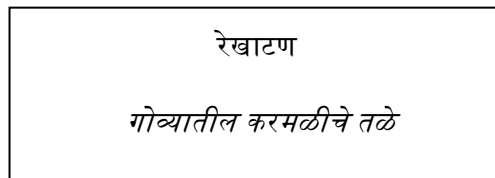
स्वयंस्फूर्तीने निसर्ग सांभाळला आहे. देशभर अजूनही वड-पिंपळ-उंबर ही परिसराच्या दृष्टीने कळीची संसाधने तगून आहेत, देवराया टिकून आहेत. देशातल्या अनेक भागात माकडे-वानरे-मोर बागडत आहेत. काळवीट-चिंकारा-विशेषतः नीलगायींची संख्या अनेक ठिकाणी वाढली आहे. चिंकारा-काळवीटांची चोरटी तस्करी पकडून देण्यात स्थानिक लोक पुढाकार घेत आहेत. राजस्थानात अनेक भागांत लोक ओरण जंगले संभाळून आहेत. नागालँडमध्ये स्थानिक समाज निसर्गरक्षणात पुढाकार घेत आहेत. उत्तराखंडातल्या वनपंचायती अनेक ठिकाणी चांगले काम करत आहेत. पूर्वीचे निस्तार हक्क असलेल्या मध्य भारतातील अनेक भागांत लोक जंगल संभाळून आहेत. ओरिसात मोठ्या प्रमाणावर सामूहिक वन संरक्षणातून जंगलाचे पुनरुज्जीवन झाले आहे. ह्या उलट वन विभागाच्या अखत्यारीत भीमाशंकरच्या परिसरात पवनचक्क्यांच्या माध्यमातून सुरू आहे तशी निसर्गाची भरपूर नासाडी जिकडे तिकडे चालू आहे. वर हेही लक्षात ठेवण्याजोगे आहे की स्वित्झर्लंडची केवळ गेल्या दीडशे वर्षांत फोफावलेली विपुल वनराजी सर्वतः गावसमाजांच्या मालकीची आहे. अखेर परिसर सुस्थितीत राखून खरा लाभ होतो स्थानिक लोकांना. आसमंताचे जतन, संगोपन करण्याची खरी कुवत असते स्थानिक लोकांपाशी. स्थानिक परिसराबद्दल व्यवस्थापनाला आवश्यक अशी बारकाव्याची माहिती पण असते स्थानिक लोकांपाशीच. तेव्हा जसा विकासाची दिशा ठरवण्यात लोकांचा सहभाग हवा, तसाच निसर्ग रक्षणातही.

एवंच, 'विकास' आणि 'पर्यावरणाचे संरक्षण' परस्परविरोधी आहेत, तसेच लोक हेच निसर्गाचे शत्रू आहेत, अशी धादान्त चुकीची, फसवी मांडणी गृहीत धरून आज विकास आणि निसर्ग रक्षण दोनही लोकांवर लादले जात आहेत. लादल्यावर राखीव जंगले, अभयारण्ये, राष्ट्रीय उद्याने ह्यांत तेवढा निसर्ग राखू या, ह्यांच्या बाहेर वाटेल तसा विध्वंस करणे समर्थनीय आहे अशी भूमिका घेतली जाते आहे. पण परिसर विज्ञान सांगते की अशा अगदी मर्यादित आश्रयस्थानांत जैवविविधता कदाचित थोडा काळ टिकेल, पण ते क्षणभंगुर ठरेल. जैवविविधतेचे चिरंतन जतन करायचे असेल तर जीवावासांच्यात सलगता हवी. म्हणजे सर्वत्र अगदी राष्ट्रीय उद्यानांसारखी पूर्ण संरक्षण दिलेली मोठ मोठी आश्रयस्थाने हवीतच असे नाही, पण अशा आश्रयस्थानांच्या जवळपास निसर्गाला अनुकूल असे हर तःहेचे निवारे हवेत. आपल्या परंपरेत सर्वत्र फैलावलेली वड, पिंपळ, उंबर, नांदुर्कीची वृक्षराजी असे आसरे पुरवण्याचा एक मार्ग होता. मी बेंगलूरुच्या इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ सायन्समध्ये तीन तपे होतो. आमचे संचालक म्हणाले तू इथे शहराच्या मध्यात जैवविविधतेला अनुकूल परिसर निर्माण करायचा प्रयत्न कर. आज ते आवार हिरवे गार आहे, एवढेच नाही तर त्यात एक तीन एकरांची

दाट राई निर्माण केली आहे, तिच्यात आज इतरत्र दुर्मिळ झालेल्या स्लेन्डर लोरिस ह्या मर्कटकुलातील वैशिष्ट्यपूर्ण प्रजातीचे अनेक पशू तगून आहेत.

तेव्हा काळजी घेतली तर आपण सगळीकडे निसर्ग खूप छान राखू शकतो, आणि जोडीने वेगवेगळ्या प्रकारचे उत्पादक, आर्थिक व्यवहारही चालवू शकतो. जर्मनी, नॉर्वे, स्वीडन, फिन्लंड मध्ये हे चालते, आणि आपल्याकडेही शिस्तीत, संयमाने, विवेकाने वागायचे ठरवले तर पूर्णपणे साध्य आहे. पण दुर्दैवाने आपण बेशिस्तीत, बेसुमार हव्यासाने सगळे करायचा वसा घेतला आहे ना! जेव्हा कोंकण रेल्वेचे काम चालले होते, तेव्हा मला जैवविविधता राखण्यासाठी काय करावे ह्याचा सल्ला देण्यासाठी पाचारण करण्यात आले. मी अनेक गोष्टी सुचवल्या त्या सहज अंमलात आणून निसर्गाची हानी अनेक प्रकारे टाळता आली असती. एकच उदाहरण देतो: गोव्यात करमळीच्या पाणपक्ष्यांनी गजबलेल्या तलावाला रेल्वे मार्गात छोटेसे बदल करून वाचवता आले असते. पण अशा सगळ्या सूचनांना केराची टोपली दाखवण्यात आली. वर माझे नाव वापरून मी असे काही सुचवलेच नाही असे छोटे नाटे नाटक करण्यात आले. आज करमळीच्या तलावाची दुर्दशा पाहिल्यावर माझ्या डोळ्यात पाणी येते. माझे एक भूगर्भशास्त्रज्ञ स्नेही सांगत होते की त्यांनाही असाच अनुभव आला. त्यांच्याही सर्व सूचना धुडकवण्यात आल्या. त्यामुळे आज पावसाळ्यात कोंकण रेल्वे मार्गावर मोठ्या प्रमाणावर दरडी कोसळून मोठी आर्थिक हानी होत आहे. आळस आणि कंत्राटदारांची तात्कालिक फायद्याची हाव यातून आपण देशाचे, आपल्या निसर्गाचे, निसर्गावर अजूनही निर्भर असलेल्या आपल्या बहुसंख्य जनतेचे प्रचंड नुकसान करत आहोत.

आपली सार्वभौम जैवविविधता

“राष्ट्रदेविचे निसर्गनिर्मित केवळ नंदनवन” असा निसर्गरम्य सह्याद्री दक्षिण भारताचा उदकनिधी आहे. इथून गोदावरी, कृष्णा, तुंगभद्रा, कावेरी व वैगई सारख्या पूर्ववाहिन्या आणि वैतरणा, सावित्री, काळी, शरावती, नेत्रावती, भरतपुळा, पेरियार अशा अनेक पश्चिमवाहिनी नद्या उगम पावतात. पण ह्या पर्वतश्रेणीची खासियत आहे केवळ इथेच सापडणाऱ्या जीवजाती. यंदाच्या नवरात्रीच्या सुमुहूर्तावर जैवविविधता करारनाम्याची आंतरराष्ट्रीय बैठक भारतातच आयोजित केलेली आहे. वीस वर्षे राबत असलेल्या ह्या करारनाम्यानुसार केवळ भारतातच आढळणारे सर्व जीवजंतु, पशु-पक्षी, किडे-मकोडे, वृक्ष-वेली, पाळीव पशूंच्या, पिकांच्या वाणांची जनुकीय विविधता आपली सार्वभौम मालमत्ता मानलेली आहे, आणि ह्याचे सर्वात मोठे भांडार पश्चिम घाटात आहे. भारतातल्या केवळ स्वकीय जीवजातींतला सर्वात मोठा हिस्सा, उत्तुंग हिमालयात नाही, तर आपल्या सह्याद्रीच्या पर्वतश्रेणीत आढळतो.

रेखाटण

मिरीचा वेल

लागवडीखाली आणलेल्या अनेक वनस्पतींचे वन्य भाईबंध हा भारताच्या जीवसंपत्तीतील एक विशेष लक्षणीय भाग आहे, आणि कारवार- गोवा- बेळगाव- कोल्हापूर- सिंधुदुर्ग हा टापू अशा वनस्पतींचे जगातील सर्वात समृद्ध आगर आहे. इथे मिरी- वेलदोडा-दालचिनी-जायपत्री अशा मसाल्यांच्या वनस्पती, कोकम – आंबा- फणस अशी फळझाडे, अळकुड्या- सुरणासारखी कंदमुळे, भात- तूर- मूग- चवळी- तीळ- हळद अशी पिके अशा नानाविध वनस्पतींचे वन्य पूर्वज व रिश्तेदार मोठ्या प्रमाणात आढळतात. पिकांच्या सुधारलेल्या वाणांची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी निरंतर नव-नवे जनुक हुडकावे लागतात. असे अनेक जनुक त्यांच्या वन्य भाईबंधांतून मिळू शकतात. ह्यातून आपण स्वतः सुधारित वाण निर्माण करूच शकतो, पण परकीयांनी ही भारताची सार्वभौम मालमत्ता वापरल्यास आपल्याला अनेक पद्धतीचे लाभ होऊ शकतात.

शिवाय पश्चिम घाट औषधी वनस्पतींचा खजिना आहे. फिरंगी भारताकडे आकर्षित झाले ते मसाले आणि औषधी वनस्पतींमुळे. आधुनिक वनस्पतिशास्त्राच्या आदिग्रंथांपैकी एकाचे नाव आहे- हॉर्टस मलबारिकस. बारा खंडांत रचलेला औषधी वनस्पतींची सचित्र वर्णने देणारा हा लॅटिन भाषेतील ग्रंथ केरळातील कोचीच्या डच राज्यपालाने 1678-1693 ह्या कालखंडात प्रसिद्ध केला. मुळात तो इटी अच्युतन, अप्पु भट, रंगा भट व विनायक पंडित या चार वैद्यांनी मल्याळम व कोंकणी भाषांत लिहला होता. लोकांचे जगभरचे औषधी वनस्पतींचे ज्ञान युरोपीय विज्ञानाने अशा पद्धतींनी संकलित केले व त्याच्या आधारावर अनेक औषधी उपयोगात, व्यापारात आणल्या. आजही पश्चिम घाटावर अशा शतावधि औषधी वनस्पती लोकपरंपरांतून वापरात आहेत, त्यांचे नव-नवे व्यापारी उपयोग शोधले जात आहेत. अशा ज्ञानाचा वापर केला गेल्यास लोकांना त्यातून न्याय्य लाभांश मिळावा असा आंतरराष्ट्रीय जैवविविधता करारनाम्याचा व भारताच्या जैवविविधता कायद्याचा एक उद्देश आहे. असे प्रत्यक्षात घडल्याचे एकच उदाहरण आहे, ते म्हणजे काणी या केरळातील आदिवासी समाजाच्या आरोग्यपच्या (ट्रायकोपस झेलानिकस) या वनस्पतीच्या थकवा टाळण्याच्या गुणधर्माच्या ज्ञानाचा उपयोग. हे ज्ञान काणी लोकांकडून ट्रॉपिकल बॉटॅनिकल गार्डन व रिसर्च इन्स्टिट्यूट (टीबीजीआर) या संस्थेच्या शास्त्रज्ञांना मिळाल्यावर त्यांनी यावर अधिक संशोधन करून "जीवनी" नावाचे एक टॉनिक बनवले. कोट्टकल आर्यवैद्यशाळा या उद्यमाने हे बनवण्याच्या हक्काच्या मोबदल्यात टीबीजीआरला दहा लक्ष रुपये ठोक दिले. त्या संस्थेने यातील पाच लक्ष रुपये काणी लोकांचा एक विश्वस्त निधि स्थापून त्यांच्या हवाली केले.

रेखाटण

ट्रायकोपस झेलानिकस

आंतरराष्ट्रीय जैवविविधता समझोत्याचे मूळ आहे व्यापारी हितसंबंधांत. आधुनिक जीवतंत्रज्ञानामुळे कोळी आणि कोळिष्टकांसारख्या अगदी टाकाऊ वाटणाऱ्या चिजाही महत्वाच्या ठरत आहेत. कोळिष्टकांचे धागे तेवढ्याच आकाराच्या पोलादाच्या धाग्याहूनही बळकट असतात. कोळ्यांची पैदास करणे अवघड आहे. पण आज कोळ्यांच्या अंगातले धागा बनवणारे जनुक उचलून दुसऱ्या एखाद्या जीवात बसवून कोळ्यांच्या धाग्याचे रेशमासारखे मोठ्या प्रमाणात उत्पादन करणे शक्य झाले आहे. कोळ्यांच्या वेगवेगळ्या जातींच्या धाग्यांचे गुणधर्मही वेगवेगळे असू शकतात. त्यांच्या फक्त भारतात आढळणाऱ्या ४५० जाती आहेत, शिवाय सारख्या नव्या- नव्या सापडतात. अधिक अभ्यासांती आपल्याकडील अनेक जातींच्या कोळ्यांत विशेष गुणधर्मांचे धागे नक्कीच आढळतील. आणखी एक उदाहरण आहे विंचू,

इंगळ्या, गोमांचे. ह्यांचे विष मज्जासंस्थेवर परिणाम करते. आज मानसोपचारांसाठी ह्यांच्या आधारे नव-नवी औषधे बनवण्याचे प्रयत्न चालू आहेत. तसेच, पश्चिम घाटावर आढळणाऱ्या मरळसारख्या काही माशांच्या जाती आपली पिल्ले तोंडात वाढवतात, तेव्हा तोंडातल्या पाचकरसांपासून पिल्लांचा बचाव होत असतो. ह्या गुणवैशिष्ट्याचा फायदा घेऊन तोंडातल्या अल्सरसारख्या विकारांवर नवी औषधे शोधून काढणे सहजशक्य आहे. आतापर्यंत भारतातल्या सुमारे दीड लाख जीवजातींना शास्त्रीय नावे दिली आहेत. पण अंदाजच करायचा तर भारतात एकूण चार लाख जीवजाती असू शकतील. त्यातल्या दीड लाख निव्वळ भारतवासी असतील, आणि ह्या खास भारतापुरत्या मर्यादित असलेल्या जातींतील बहुतांश, लाख-एक, जाती पश्चिम घाटावरच्या निघतील. ह्या साऱ्या जनुकीय संपत्तीपासून भविष्यात मानवांसाठी उपयुक्त अशी अनेक उत्पादने सापडू शकतील. आंतरराष्ट्रीय जैवविविधता करारनाम्याप्रमाणे ह्यांच्यावरचे संशोधन करण्यात भारताची भूमिका महत्वाची राहिल, शिवाय भारत ह्या उत्पादनांवरील फायद्यात एक भागीदार म्हणून दावा करू शकेल.

सह्याद्रीच्या मुलखात अजूनही पिकांचे अनेक पारंपरिक वाण तगून आहेत. अशा पारंपरिक वाणांच्यात वैविध्य ठेवून भरलेले असते, कारण याच्याच आधारावर ते वर्षो वर्षी रोगांसारख्या, अचानक आलेल्या थंडीच्या लाटांसारख्या नवनव्या आव्हानांना सामोरे जाऊ शकतात. हे वाण कणखर, लवचिक, बहुढंगी असतात. म्हणूनच ते शतकानुशतके टिकून राहतात. त्यांचे उत्पन्न आजच्या सुधारित, संकरित, जनुकीय वाणांहून कमी असते. पण आधुनिक वाणांचे भरघोस पीक हे शेतात एकजिनसी परिस्थिती निर्माण करण्यावर, भरपूर पाणी, रसायने ओतण्यावर अवलंबून आहे. असे वैविध्यहीन आधुनिक वाण नव-नव्या किडींना, रोगांना सतत बळी पडत असतात. फार काळ तगून रहात नाहीत. म्हणून शेतीशास्त्रज्ञांना सतत नव्याने उपटलेल्या किडी- रोगांना सामना देऊ शकणारे, नवे वाण प्रचारात आणायला लागतात. अशाच पद्धतीने आशियात आय् आर् -1, आय् आर् -8, ... आय् आर् -34, अशी भाताच्या वाणांची माळच्या माळ प्रचारात आली आहे. असे नव-नवे वाण निर्माण करायला शास्त्रज्ञ धावतात किडीच्या नव्या अवताराला, अथवा खारावलेल्या जमिनीला, किंवा अशाच इतर समस्यांना, निसर्गतः तोंड देऊ शकणाऱ्या पारंपरिक वाणांकडे. एखादा हवे तसे गुणधर्म असलेला वाण सापडला की त्यातला अनुवांशिक गुणधर्म – जनुक – उचलून सुधारित वाणांत अंतर्भूत करतात. 1970 पासून पसरलेल्या तपकिरी तुडतुड्याशी असा यशस्वी सामना देणारे गावरान वाण निघाले केरळातल्या पट्टांबी संशोधन केन्द्राच्या परिसरातले. तिथल्या शेतकऱ्यांनी परंपरेने जोपासलेले. ह्यातून आशियाभरच्या भातशेतीचे

अब्जावधि रुपयांचे नुकसान टळले. ह्या नंतर 1993 साली अंमलात आलेल्या आंतरराष्ट्रीय जैवविविधता करारनाम्याप्रमाणे, तसेच आपल्या 2001 च्या 'पिकांच्या वाणांचे व शेतकऱ्यांच्या हक्कांचे संरक्षण' ह्या कायद्यानुसार असे गावरान वाण हे जर सुधारित, संकरित, जनुकीय बियाण्याचा आधार असतील तर ते वाण जतन करणाऱ्या शेतकरी समाजांना व्यापारी फायद्यातील लाभांश मिळाला पाहिजे हे तत्व स्वीकारले आहे. हे प्रत्यक्षात आणण्यासाठी गावरान वाणांच्या नोंदणीची व्यवस्था केली आहे. शिवाय या कायद्यात खास वैशिष्ट्यपूर्ण असे गावरान वाण, त्यांची नैसर्गिक उत्क्रान्ती चालू राहण्यासाठी, काही प्रमाणात शेतावरच वाढवत राहिले पाहिजेत, व यासाठी पंचायतींना आर्थिक प्रोत्साहन दिले गेले पाहिजे अशीही तरतूद केलेली आहे.

रेखाटण

भाताची लोंबी

ह्या साऱ्या संदर्भात पश्चिम घाटाला आगळे महत्व आहे.

भारतभूची भ्रमणगाथा

सह्याद्रीच्या ह्या खाशा जैविक वैभवाचे रहस्य भारतीय भूखंडाच्या कोट्यवधि वर्षांच्या इतिहासात आहे. पृथ्वीवरचे भूखंड चंचल आहेत. ते तुटत असतात, भटकत राहतात, जोडले जातात. जेव्हां पंचेचाळीस कोटी वर्षांपूर्वी जीवसृष्टीने समुद्रातून डोके वर काढले, तेव्हां भारतभूमी दक्षिण गोलार्धात दक्षिण अमेरिका, ऑस्ट्रेलिया, आफ्रिका, अंटार्क्टिकांना चिकटून होती. उत्तर गोलार्धातही एक प्रचंड खंड होते. या जमिनीवर जीवसृष्टी हळू- हळू विकसित होत राहिली. प्रथम नेच्यांच्या भाईबंदांची, मग सूचिपर्णी वृक्षांची वने फोफावली. ह्या अग्नाचा फडशा पाडायला लागलीचच मोठ-मोठे पैसे, आणि त्यांच्या पाठोपाठ कीटक अवतरले. किड्यांना खायला बेडकांचे पूर्वज उडूवले. पण निसर्गाचे रहाट गाडगे हळू हळू फिरते. त्यामुळे बेडकांचे पूर्वज अवतरायला तब्बल दहा कोटी वर्षे लागली. आणखी पाच कोटी वर्षांनी बेडकांना फस्त करणारे सापांचे पूर्वज उत्क्रांत झाले. नंतर दहा कोटी वर्षांनी चिचुंद्रीसारखे कीटक भक्षक छोटे छोटे सस्तन पशु अवतरले. ह्या वीस कोटी वर्षांपूर्वीच्या काळात परागीकरणासाठी वनस्पति वाऱ्या- पाण्यावरच अवलंबून होत्या. रंगीत फुलांचे, फुलपाखरांचे युग अजून भविष्यात होते.

ह्या परिस्थितीत पंधरा कोटी वर्षांपूर्वी भारत दक्षिण गोलार्धातल्या प्रचंड खंडापासून फुटून हळू हळू उत्तरेकडे सरकू लागला. हे उत्तरायण तब्बल दहा कोटी वर्षे चालले. क्रमेण मादागास्कर बेटापासून भारतीय भूखंड तुटताना जमीन उचलली जाऊन सह्याद्रीची पर्वतश्रेणी आणि किनारपट्टी तयार झाली. ह्या प्रवासाच्या मध्यावधीत आज सह्याद्रीला आच्छादणाऱ्या सपुष्प वनस्पती पृथ्वीवरच्या इतर खंडप्राय भूभागांवर फोफावल्या. त्याच बरोबर ह्या खंडांवर डायनोसॉरांनी आपले साम्राज्य प्रस्थापित केले. साडेसहा कोटी वर्षांपूर्वी मोठी उलथा- पालथ झाली. भारतभूमी सरकत सरकत पृथ्वीचे कवच अगदी पातळ असलेल्या भागात येऊन पोचली. त्या धक्क्याने कवच फुटून न भूतो न भविष्यति असा ज्वालामुखीचा उद्रेक झाला. त्यातून जो लाव्हा रस उफाळला त्या रसातून महाराष्ट्राचा कृष्णपाषाणदेह साकारला. नेमकी याच वेळी एक अतिप्रचंड उल्का पृथ्वीवर आदळली. धुळीने, राखेने वातावरण काळवंडले आणि पृथ्वी गारठली. ह्या हाःहाःकारात डायनोसॉरांचा नायनाट झाला. त्याचा फायदा मिळून सस्तन पशूंची, पक्ष्यांची भरभराट झाली.

पृथ्वीवरच्या जीवसृष्टीचा असा कायापालट होत असताना भारत एक महासागरातले बेट होते. ह्या परावर्तनापासून दुरावलेले होते. क्रमेण पाच कोटी वर्षांपूर्वी आपला भूभाग आशियाला येऊन धडकला. ह्या टकरीतून हळू हळू हिमालय उंचावला. भूमार्गे इतरत्र उत्क्रांत झालेल्या सपुष्प वनस्पती, फुलपाखरे, पक्षी, पशू भारतावर वस्तान बसवू लागल्या. इथेही त्यांच्या नव्या जातींची उत्क्रान्ति होऊ लागली. नव्याने साकारलेल्या भारताच्या तीन भागांत भरपूर पाऊस पडायला लागून जीवसृष्टीला खास बहर आला. ते तीन प्रदेश होते, अंदमान-निकोबार बेटे, सह्याद्री, आणि पूर्व हिमालय व त्याला जोडलेले ईशान्य भारतातले मेघालय-नागालॅंड-मणिपूरचे डोंगर. ह्यातला सह्याद्री सदाहरित अरण्याचे एक बेटच आहे. उलट पूर्व हिमालय आग्नेय आशियातल्या विस्तृत वनप्रदेशाला जोडून आहे. त्यामुळे आग्नेय आशियाच्या जीवसृष्टीचे वैभव पूर्व हिमालयाला पण लाभले आहे. केवळ व्हिएटनामपर्यंतच्या आग्नेय आशियाचा विचार केला, तरी या प्रदेशात सपुष्प वनस्पतींच्या जाती सह्याद्रीच्या तिपटीने, तर सस्तन पशूंच्या, पक्ष्यांच्या जाती दुपटीहून जास्त आहेत. भारताच्या दृष्टीने हे तीनही गट अर्वाचीन आहेत; गेल्या पाच कोटी वर्षांत भारतात पोचलेले. उलट साप- सरडे, बेडूक प्राचीन गट आहेत. त्यांचे पूर्वज भारत दक्षिण गोलार्धात असल्यापासून, पंधरा कोटी वर्षांहूनही जास्त काल आपल्या भूमीवर वास्तव्य करून आहेत. म्हणून या गटांच्याही जास्त जाती पूर्व हिमालयात असल्या तरी सह्याद्रीच्या सव्वा-दीड पटच आहेत.

सह्याद्री ह्या प्राचीन गटांच्या वैविध्याने, विशेषतः इतरत्र कोठेही न आढळणाऱ्या जीवजातींनी, खरोखरच नटलेला आहे. सह्याद्रीवर सरीसृपांच्या 187 जाती आहेत, त्यातल्या निम्म्या फक्त इथेच सापडतात; बेटकांच्या शंभर जाती आहेत, त्यातल्या ऐंशी केवळ इथे आढळतात. त्यातही वृक्षमंडूकांच्या 35 जातींपैकी 29 निव्वळ सह्यवासी आहेत.

देवगांडुळे नावाचे बेटकांचे हात-पाय नसलेले भाईबंद आहेत, त्यांच्या 22 जातींपैकी 20 आपल्याच आहेत. मातीत पुरून राहणाऱ्या बांडा सर्पकुलातील सर्वच्या सर्व 45 जाती फक्त सह्याद्री व लंकावासी आहेत, आणि त्यातल्या 34 केवळ सह्याद्रीत सापडतात. अर्वाचिनांपैकी सपुष्प वनस्पतींच्या सह्याद्रीवरच्या 4000 जातींपैकी 1400 सह्याद्रीपुरत्या सीमित आहेत. त्यांच्यातही तेरड्यांच्या 86 पैकी 76 जाती पूर्णतः सह्यवासी आहेत.

सह्याद्रीचे जैविक ऐश्वर्य हिमालयाच्या तुलनेने कमी. तरीही इथल्या हजारो जीवजाती केवळ भारतात सापडणाऱ्या आहेत. उलट हिमालयात अशा निखळ भारतीय जीवजाती जवळ- जवळ नाहीतच. कारण आपला हिमालय पाकिस्तान, नेपाळ, भूतान, बांगला देश, चीन, ब्रह्मदेश यांना जोडून आहे. थोड्याच पक्षि जाती, 53, केवळ भारतापुरत्या मर्यादित आहेत. यातल्या 17 अंदमान- निकोबारात आहेत; 14 सह्याद्रीपुरत्या सीमित आहेत, आणखी 15 सह्याद्री व भारतात इतरत्र सापडतात. तुलनेने 53पैकी केवळ 4जाती भारतातील हिमालयापुरत्या मर्यादित आहेत. वसंत बापट म्हणतात: “भव्य हिमालय तुमचा- अमुचा, केवळ माझा सह्यकडा”. भारताची जीवसृष्टीही वसंत बापटांच्या सुरात सूर निश्चितच मिळवेल.

विज्ञानाला, कायद्यांना ठोकारणारा असंतुलित विकास

ह्या भारताची सार्वभौम संपदा, खास आपल्याच अशा वन्य जीवजाती, तसेच पाळीव पशूंची, शेतीतली, बागायतीतली जनुकीय संसाधने सगळीकडे फैलावलेली आहेत; वनांत, तसेच नद्यांत, सड्यांवर, शेती, बागायतीत सुद्धा. ह्यांना टिकवण्यासाठी केवळ राखीव जंगलांत, अभयारण्यांत नव्हे तर पश्चिम घाटभर सर्वत्रच जैवविविधतेला अनुकूल असा परिसर जोपासायला हवा. ह्यासाठी पश्चिम घाटाचा आर्थिक विकास करताना शास्त्रीय माहिती नीट विचारात घेऊन सम्यक् धोरणे आखायला हवीत. दुर्दैवाने आपल्या आजच्या कुशासन प्रणालीत माहितीचा, ज्ञानाचा, विज्ञानाचा सुयोग्य वापर होतच नाही. ह्याचे डोळ्यात भरण्याजोगे नामी उदाहरण आहे उद्योगांची सुयोग्य स्थलनिश्चिति दर्शविणारे मानचित्रे बनवण्याच्या (Zonal Atlas for Siting of Industries) प्रकल्पाचे. देशभर आजमितीस कुठे, किती प्रदूषण आहे, आणि ह्या पुढे कुठे, किती प्रदूषक उद्योग प्रस्थापित करणे उचित आहे हे ठरवण्यासाठी भारत शासनाने भरपूर पैसे ओतून, अनेक शास्त्रज्ञ – तंत्रज्ञांनी मनापासून काम करून भारतातील जवळ पास सर्व जिल्हांसाठी माहिती समुच्चय व नकाशे बनवले. पण असा साधक बाधक काळजीपूर्वक विचार करून विकास कार्यक्रम राबवले तर मग वारेमाप नफा कसा सुटणार? म्हणून आजमितीस शासनातर्फेच हे सगळे दडपले जाऊन अद्या तद्या प्रदूषक उद्योग स्थापन करणे चालू आहे.

गोव्याच्या प्रादेशिक आराखडा 2021 बनवण्यासाठी नेमलेल्या तज्ज्ञ गटाने गोव्यात जमिनीचा वापर आजमितीस कसा होत आहे ह्याची तोवर वेगवेगळ्या सरकारी दफतरांत विखुरलेली माहिती नीट संकलित करून उपग्रहांच्या प्रतिमांच्या आधारे बनवलेल्या गूगल अर्थ प्रतिमेवर उतरवली. ह्या मूळच्या डेटा बेसमध्ये खाणींना कोठे लीज मंजूर केलेले होते व आज जमिनीवर कोठे उत्खनन चालले आहे हे स्पष्ट दिसून येत होते. पश्चिम घाट परिसर तज्ज्ञ गटाच्या कामासाठी तसेच गोवा राज्याच्या सुवर्ण महोत्सव विकास परिषदेसाठी हा डेटा बेस फार उपयुक्त होता. मी दोन्हींचा सदस्य होतो व दोन्हींमार्फत थेट गोव्याच्या मुख्य मंत्र्यांनाही प्रत्यक्ष भेटून विनंती केली. परंतु अखेरपर्यंत हा डेटा बेसमध्ये उपलब्ध करून देण्यात आला नाही. आता न्यायमूर्ती शाहांच्या अहवालातून स्पष्ट झाले आहे की मोठ्या प्रमाणावर लीजबाहेर बेकायदेशीर उत्खनन चालू आहे, आणि हे दडवण्यासाठीच हा डेटा बेस दडपून ठेवलेला आहे.

अनुचित नफा मिळत रहावा म्हणून पर्यावरण संरक्षणाचे सगळे कायदे पण खुंटीला टांगून ठेवले जातात. लोटयाच्या चिपळूण जवळील महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळामधील (एम.आय.डी.सी.) रासायनिक उद्योगांचेच उदाहरण घ्या. इथल्या कारखान्यांतून निर्माण होणाऱ्या हवेच्या व पाण्याच्या भयंकर प्रदूषणावर व्यवस्थित व पुरेशी कारवाई होत नाही, आणि जी उपाययोजना राबवली जाते ती दोषपूर्ण आहे. मी स्वतः तिथे मोठया प्रमाणावर दूषित पाण्याचा विसर्ग ओढ्यात जात असलेला पाहिला आहे. आता याच ओढ्याचे पाणी कोतवली गाव पिण्यासाठी वापरते. गावचे सरपंच हे सारे भोगून व आता ही परिस्थिती आटोक्यात आणता येणार नाही हे जाणून हेच पाणी पिऊन आत्महत्येच्या प्रयत्नापर्यंत पोचले. मग धावपळ करून त्यांना मुंबईच्या इस्पितळात नेण्यात आले. त्यांचा जीव वाचवला एवढेच, परंतु अजूनही तिथे कोतवलीच्या पाण्याच्या प्रदूषणावर कोणतीही परिणामकारक उपाययोजना करण्यात आलेली नाही. असेच विषारी सांडपाणी टँकरमध्ये भरून घेऊन बोरज धरणामध्ये टाकले गेले. आता याच बोरज धरणातून साऱ्या खेड शहराला पाणी पुरवठा होतो. ह्या अघोरी प्रकारामुळे खेडला होणारा पाणीपुरवठा काही काळ बंद ठेवावा लागला. सर्वात वाईट म्हणजे लोटे येथील अनेक रासायनिक उद्योग त्यांचे विषारी सांडपाणी बोरवेला खणून भूजलात सोडताहेत. अशा कित्येक अपराधांची नोंद आहे, पण कोणालाही पकडण्यात आलेले नाही. लोटेमधील रासायनिक प्रदूषणामुळे दाभोळ खाडीतील माश्यांची संख्या घटते आहे. स्थानिक लोकांच्या निवेदानानुसार इथल्या मत्स्य उद्योगातील 20 हजार लोक बेकार झाले आहेत. उलट रासायनिक उद्यमांत केवळ 11 हजार नवे रोजगार उपलब्ध झाले आहेत.

अशी दुर्दशा आहे, तर याला प्रतिसाद म्हणून महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने नेमके काय केले, तर स्वतःचे ऑफिस लोटयातून हलवून चिपळूणला नेले! वर जेव्हा जेव्हा लोकांनी पूर्ण कायदेशीर रीत्या, शांततेने अशा बेकायदेशीर

प्रदूषणाविरुद्ध निदर्शने केली तेव्हा तेव्हा शासनाने जमावबंदी कायद्यांचा बडगा उगारून – वर्षानुवर्षे जवळ जवळ दोन दिवसांआड एकदा उगारून- ती दडपून टाकली. इथे असह्य प्रदूषण आजच आहे, ही वस्तुस्थिती आमच्या तज्ज्ञ गटाने महाप्रयासाने मिळवलेल्या उद्योगांची सुयोग्य स्थलनिश्चिती दर्शविणाऱ्या रत्नागिरी जिल्ह्याच्या मानचित्रातही दाखवली गेली आहे. तरीही आम्हाला तेथील एम.आय.डी.सी. अधिकाऱ्याने सांगितले की आता इथेच 550 हेक्टर जमिनीवर एक नवा पेट्रोकेमिकलचा कारखानदारी प्रकल्प होण्याचा प्रस्ताव आहे. गोवा हे एकच राज्य असे आहे की जिथे ZASIची माहिती खुली केली गेली आहे. परंतु इथेही ZASIतील शिफारसी ठोकारून प्रदूषक उद्यमांना परवानगी दिली जात आहे, आणि ही प्रकरणे न्यायालयात रेंगाळत आहेत.

बेपर्वा राज्यकर्ते

जमिनीवर काय चालले आहे ह्याचा मुंबई- दिल्लीत बसून लोकांवर निर्णय लादणाऱ्या राज्यकर्त्यांना थांगपत्ताही नसतो. पश्चिम घाट परिसर तज्ज्ञ गटाच्या अधिकृत कार्यव्याप्तीनुसार लोकांबरोबर आणि शासकीय यंत्रणेबरोबर सविस्तर विचार विनिमय करून पश्चिम घाट प्रदेशाचे संरक्षण, संगोपन व पुनरुज्जीवनासाठी शिफारसी करणे अपेक्षित होते. ह्या उद्दिष्टांप्रमाणे आम्ही 30 सप्टेंबर 2010 रोजी मुंबई येथे महाराष्ट्र शासनाच्या अधिकाऱ्यांबरोबर सविस्तर विचारविनिमय केला. या वेळी रत्नागिरी जिल्हाधिकाऱ्यांच्या अध्यक्षतेखाली रत्नागिरी जिल्हा पर्यावरणीय समिती अस्तित्वात आहे आणि लोटे येथील महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाचा लोटे अभ्यास गट क्रियाशील आहे असे आम्हाला सांगितले गेले. परंतु प्रत्यक्षात परिस्थिती अगदीच वेगळी होती. लोटेचा अभ्यासगट पूर्णपणे निष्क्रिय आहे. महिनेन् महिने ह्या अभ्यासगटाची एकही बैठक होत नाही. कोतवली ग्रामस्थांनी वेळोवेळी मागणी करूनही त्यांच्या सभासदाला अभ्यासगटात स्थान देण्यात आलेले नाही. तसेच तेव्हा तरी रत्नागिरी जिल्हा पर्यावरणीय समिती ही केवळ मंत्रालयातील अधिकाऱ्यांच्या कल्पनासृष्टीतच अस्तित्वात होती.

अनेक धर्तीची महत्वाची माहिती मुद्दामच संकलित केली जात नाही असे वाटते. गोव्यात देवरायांना म्हणतात देवपान. गेल्या वर्षी मकर संक्रांतीच्या सुमुहूर्तावर गोव्यातल्या कावरे- वेळिपवाड्यात मी तिथली काशीपुरुषाची देवराई पाहिली. ती ज्या खाणीमुळे धोक्यात आली आहे, तिचे नावच आहे देवडोंगर ऊर्फ देवपान खाण. सकाळभर वेळिप या आदिवासी समाजातल्या मंडळींबरोबर त्यांचे “जागोजाग विराजती चलजले पाटस्थले ती किती । केळी, नारळि, पोफळी, फणस ते आंबे तिथे शोभती ॥” असे डोंगर उतार पाहिले. आता तिथले झुळुझुळु वाहणारे झरे आटत चालले आहेत, कारण डोंगराच्या माथ्यावर जोरदार खाणखुदाई चालू आहे. मग दुपारी देवराईच्या वर्सावर घाव घालणाऱ्या त्या खाणीवर

गेलो. सुरू करण्यापूर्वी खाणीचा पर्यावरणावर काय परिणाम होईल ह्यावर अहवाल बनवतात. तो तपासून, परिणाम स्वीकारार्ह आहे असे वाटले, तर मग काही अटी घालून सरकार मंजूरी देते, नंतर खुदाई सुरू होते. खाण मालकांनी सादर केलेल्या अहवालात म्हटले आहे, की इथे पाण्याचे कोणतेही स्रोत नाहीत. नको म्हणत होते, तरी मी हट्टानी डोंगरावर चढलो, तेव्हा दिसले दोन जिवंत झरे. वर परवानगी देताना सरकारने घातलेल्या अटीत म्हटले आहे की जलस्रोतांना बिलकुल धक्का लावायचा नाही. शिवाय, ओढ्यांच्या तीरांवर पन्नास मीटर स्थानिक प्रजातींची घनदाट वनश्री राखायची. पण बघतो तर दोनही झऱ्यांना, अडवून, गाडून, आसपासची झाडी तोडून, शेजारी रस्ते बनवून, ह्या अटी चक्रे पायदळी तुडवल्या आहेत. मग मी खाण व्यवस्थापकाना एक विनंती अर्ज दिला, कृपया खुलासा करावा. दोन दिवसांनी उत्तर आले: आपण ह्या भागाचा भूगर्भशास्त्रीय नकाशा पहा. त्यावर निळ्या रेषा नाहीत. तेव्हा तुम्हाला जे झरे भासले ती निखळ माया होती. वास्तवात ते अस्तित्वातच नाहीत, आणि अर्थातच आम्ही सत्यवचनी हरिश्चंद्राचे अवतार आहोत! गोवा शासनाच्या जलसंपदा खात्याकडे चौकशी केली तेव्हा कळले की ह्या विभागाकडे ज्या भागात खाण खुदाई चालू आहे तेथील जलसंपदेबद्दल काहीही माहिती उपलब्ध नाही, केवळ जिथे कोणतीही खाण खुदाई चालू नाही अशा काही तालुक्यांतील विहिरींत किती पाणी आहे ह्याची माहिती उपलब्ध आहे. खुदानाने नद्यांत खूप गाळ साचून त्या उथळ झाल्या आहेत, पुरांची तीव्रता प्रचंड वाढली आहे, पण ह्या बाबतीतही जलसंपदा खात्याकडे काहीही माहिती उपलब्ध नाही.

जैवविविधतेचे नानाविध अविष्कार

निसर्गाला, आणि त्यातही अग्रक्रमाने निसर्गसमृद्ध पश्चिम घाटाला जपलेच पाहिजे ह्यावर कोणाचेच दुमत नाही. प्रश्न आहे काय पद्धतीने? किती प्रमाणात? कुठे कुठे? ह्याची उत्तरे जगभरचे मानव समाज प्राचीन काळापासून शोधत आहेत. कुठे कुठेचे सम्यक् उत्तर आहे – सर्वदूर, सर्वांच्या आसमंतात. जैवविविधता सर्वव्यापी आहे, केवळ राखीव जंगलांत, अभयारण्यांत, नाही. म्हणून कुसुमाग्रजांच्या शब्दात “जे जे जगी जगते त्या, माझे म्हणा, करुणाकरा” ह्या तत्वप्रणालीने आपण निसर्ग संरक्षणाची आखणी केली पाहिजे. केवळ पश्चिम घाटावरच आढळणाऱ्या पक्ष्यांच्या प्रजातींचेच उदाहरण घ्या. ह्यांतील वायनाड लाफिंग थ्रश निबिड अरण्यात राहतो, नीलगिरी वुड पिजन पानगळी जंगलांत आढळतो, मलबार लार्क झुडपाळ जंगलांत, शेतांवरही भेटतो, तर ब्रॉडटेलड् ग्रासबर्डची वस्ती असते गवताळ माळरानांवर. झाडांवर

वाढणारी आणि खास पश्चिम घाटातली अनेक आमरी अथवा ऑर्किड भरपूर पावसाच्या दाट अरण्यांत फोफावतात, तर श्रावण आमरी, भाद्रपद आमरीसारखी जमिनीत वाढणारी ऑर्किड जिथे औषधालाही झाड भेटणार नाही अशा सड्यांवर – पठारांवर बहरतात.

हे सडे - ही पठारे महाराष्ट्र- गोव्यातील सह्याद्रीचा एक खासा ठेवा आहेत. ती इकडे तिकडे विखुरलेली आहेत, त्यामुळे लक्षावधि वर्षे ह्यांवरील वनस्पतिगणांची उत्क्रान्ती आपापल्या चालीने होत आली आहे. शिवाय ह्या जांभ्याच्या खडकांच्या मुसळधार पावसाच्या प्रदेशात मातीतली खनिजे, विशेषतः नायट्रेट्स धुपून गेलेली असतात. त्यामुळे ह्या प्रजातींना कठीण परिस्थितीशी जुळवून घ्यायला लागते. ह्या अनेकविध कारणांमुळे सह्याद्रीचे हे रानफुलांनी रंगणारे सडे अगदी मर्यादित टापूत सापडणाऱ्या व दुर्मीळ वनस्पतींचे भांडार बनले आहेत. ह्या अगदी वेगळ्या धर्तीच्या वनस्पतींखेरीज इथल्या पावसाळी डबक्यांत देवभातासारखे भाताचे वन्य भाईबंदही आढळतात. भारतात दुसरीकडे कुठेच इतक्या छोट्या टापूत इतक्या विविध, दुर्मीळ वनस्पति प्रजाती आढळत नाहीत. ही निसर्ग संपदा लोकांच्या परिचयाची आहे. त्यांनी इथल्या खास वैशिष्ट्यपूर्ण कीटकभक्षक वनस्पतींना रावणाने सीतामाईला पंचवटीवरून लंकेला नेताना गळलेली “सीतेची आसवे” म्हणून नामकरण केले आहे. पण हे वैभव सह्याद्रीच्या माथी तथाकथित विकास लादणाऱ्यांच्या खिजगणतीत नाही. त्यांनी पैशांचा अपव्यय करत इथे कधीच वाढू शकणार नाहीत अशी झाडे लावली आहेत. बाहेरून चार दिवस येऊन जाणाऱ्या त्यांच्या भाडोत्री तज्ज्ञांनी ह्या सड्यांवर कुसळी गवतांखेरीज काही नाही असे अहवाल सादर केले आहेत, आणि अशी चुकीच्या माहितीवर आधारलेली परीक्षणे मान्य करून दिल्लीच्या तख्तावर बसलेल्या बाबूंनी इथे वेगवेगळे प्रकल्प मंजूर केले आहेत.

उत्तर सह्याद्रीच्या सड्यांसारखेच आणखीही काही वैशिष्ट्यपूर्ण अधिवास पश्चिम घाटावर आढळतात. बॅसाल्टने बनलेल्या उत्तर पश्चिम घाटाच्या माथ्यांवर सपाट पठारे आढळतात, तर गोवा- धारवाडच्या दक्षिणेच्या ग्रॅनाइटने बनलेल्या अडीच हजार मीटरपर्यंत उंच रांगांचे माथे गोलाकार असतात. तिथे फुगवड्यांवर नैसर्गिक गवताळ कुरणे असतात, तर घळीत खुजी, पण घनदाट सदाहरित अरण्ये असतात. ह्या खाशा शोला- ग्रासलॅन्ड परिसंस्थांत अनेक वैशिष्ट्यपूर्ण वनस्पती, कीटक, पक्षी आढळतात. गवताळ कुरणांवर निव्वळ सह्यावासी असलेले निलिगिरी टाऱ्ह हे रान बोकडा बागडतात, तर शोला अरण्यांत सिंहलिका अथवा लायन टेलड् मकॅक हे मर्कट उड्या मारतात. हाच

नीलगिरीतल्या तोडा आदिवासींचा व त्यांच्या म्हशींचा मुख्य आहे. पण ज्यांवर निसर्ग रक्षणाची जबाबदारी सोपवलेली आहे त्या वन विभागाला ह्या कशाचीच कदर नाही. त्यांनी इथे विदेशी वॉटल् व नीलगिरींची लागवड करून इथल्या खास प्रजातींवर गदा आणली आहे. वर अलीकडेच उघडकीला आलेल्या एका प्रकरणात वन विभागाच्या भ्रष्ट अधिकाऱ्यांनी कोडाइकनालच्या पेरुमळमलय वनविभागातील टायगर शोलात खाजगी बांधकाम व्यावसियाकाशी हातमिळवणी करून मोठ्या प्रमाणात जंगलतोड केल्याचे सिद्ध झाले आहे.

पश्चिम घाटावरचा आणखी एक खासा अधिवास म्हणजे जायफळाच्या भाईबंदांच्या "मिरिस्टिका दलदली". शरावतीच्या खोऱ्यापासून दक्षिणेस हळू हळू पाणी झिरपणाऱ्या रुंद घळींच्यात ह्या दलदली आढळतात. इथल्या चिखलात झाडाच्या मुळांना श्वसनाला पुरेशी हवा नसल्याकारणे ही झाडे समुद्र मुखाशी सापडणाऱ्या खारफुटीच्या झाडांप्रमाणे श्वास घेणारी सच्छिद्र मुळे जमिनीवर धाडतात. आज ह्या अधिवासांत जिकडे तिकडे सुपारीच्या बागा उभारल्या आहेत, आणि तिथल्या अनेक वैशिष्ट्यपूर्ण प्रजाती आता दुर्मीळ झाल्या आहेत. ह्या उरल्या सुरल्या अधिवासांना संरक्षण देण्याची निकड आहे.

पश्चिम घाटावरच्या जैवविविधतेत जलचरांचेही मोठे योगदान आहे. इथले गोड्या पाण्यातले मासेही बेडूक – सरीसृपांप्रमाणे भारतखंड दक्षिण गोलार्धातील गोंडवनलॅन्डचा भाग असतानाच अवतरले होते. म्हणून पश्चिम घाटावरच्या 218 गोड्या पाण्यातील माशांच्या प्रजातीपैकी 116 केवळ इथेच आढळतात. इतर जलचरांबद्दल पुरेशी माहिती नाही, इतकी की बहुतेक जलकीटकांच्या जातींना अजून नाव सुद्धा दिले गेलेले नाही. पण असे नानाविध कृमी – कीटक, झिंगे, गोगलगायी, कालवे भरपूर प्रमाणात आहेत, आणि अनेकदा किती महत्वाचे आहेत हे कुणाच्या हिशेबीही नसते. एकच उदाहरण घेऊ या, "जिथे सरिता मिळती सागरा" तिथल्या चिखलाट टापू अथवा मोड्यांचे. इथे कालवे-तिसऱ्या- मुळे- वाकुंडे- शिंदाणे असे विविध शिंपले फोफावतात. नुकताच कारवार जिल्ह्यातल्या अघनाशिनी नदीच्या अजून सुस्थितीत असलेल्या खाडीचा सुभाषचंद्रन् आणि भूमिनाथन् ह्या शास्त्रज्ञांनी काळजीपूर्वक अभ्यास केला आणि दाखवून दिले की तिथल्या मोड्यावरच्या शिंपल्यांच्या वार्षिक उत्पादनाचे मोल आहे साडे पाच कोटी रुपये. ही दृष्टीआडची सृष्टी डोळ्यासमोर आल्यावर स्पष्ट झाले की औद्योगीकरणाच्या आर्थिक लाभाचे पारडे हानीपेक्षा नेहमीच जड असते असे बिलकुलच नाही. आता कर्नाटक शासनाने ह्या प्रदेशाला निसर्गाचा ठेवा म्हणून कायमचे राखून ठेवायचे ठरवले आहे, तिथला औष्णिक विद्युत्प्रकल्प रद्द करून.

पश्चिम घाटाची समृद्ध जीवसंपदा केवळ नैसर्गिक अधिवासांपुरती मर्यादित नाही. पश्चिम घाटाची एक खासियत म्हणजे इथली देवगांडुळे, अथवा बिनपायाचे बेडूक. ह्यातील काही प्रजाती सुपारीच्या मळ्यात कुजवत टाकलेल्या पाचोळ्यात खुपीत राहतात. तर रान सुरणांचे काही भाईबंद चक्रे रस्त्यांच्या दुतर्फाच्या मोकळ्या पट्ट्यांत फोफावतात. ह्यांच्या संदर्भात अविचारीपणे तथाकथित विकास कामे कशी केली जातात ह्याचा एक किस्सा केरळातल्या वायनाड जिल्ह्यातल्या शेतकऱ्यांनी सांगितला. ग्रामीण रोजगार हमी योजनेखाली खरे तर स्थानिक ग्राम सभांनी नियोजन करून नैसर्गिक संसाधनांच्या विकासाचे कार्यक्रम राबवले पाहिजेत. पण आज जवळ जवळ कोठेच लोकांना अशा कामाच्या आखणीत सहभागी करून घेतले जात नाही. तथाकथित तज्ज्ञांकडून ही कामे आखली जातात. ह्या तज्ज्ञांना केवळ कमिशन हवे असते, जमिनीवर काय होते आहे ह्याच्याशी काहीही सोयर सुतक नसते. रस्त्याच्या दुतर्फा गवत काढणे हे काम आखून देणे फार सोपे. तेव्हा अशी कामे मोठ्या प्रमाणावर आखून दिली जातात, राबवली जातात. वायनाडच्या मुसळधार पावसात ह्यातून मुख्य साधले जाते ते एकच – जमिनीची निष्कारण धूप. शिवाय रान सुरणांसारख्या वैशिष्ट्यपूर्ण प्रजाती नष्ट होतात ह्याचा हे कोणी विचारही करत नाहीत. अशा गोष्टी टाळण्याचा एकच मार्ग आहे: जैवविविधता कायद्यानुसार स्थानिक जैवविविधता समित्या प्रस्थापित करणे, त्यांना कायदेशीर अधिकार प्रदान करणे, त्यांच्या द्वारे स्थानिक जैवविविधतेची व इतर नैसर्गिक संसाधनांची माहिती व्यवस्थित संकलित करणे, ह्या माहितीचा वापर करून ग्रामसभेमार्फत स्थलकालानुरूप असा नैसर्गिक संसाधनांच्या जोपासनेवर रोख असलेला रोजगार हमीखालील कामांचा आराखडा बनवणे व तो नीट अंमलात आणणे. आमच्या पश्चिम घाट परिसर तज्ज्ञ गटाच्या शिफारसीचा मुख्य रोख अशा निसर्गाला पोषक व लोकाभिमुख कार्यक्रमांना आज ठुकारलेले आहे, ती हाती घेतले जावे ह्यावरच आहे.

निसर्गाशी नाते

विज्ञान सांगते की आज भूतलावर अंदाजे चौऱ्यांशी लाख जीवजाती नांदाताहेत. हे भारतीय परंपरेशी सुसंगत आहे. गरुडपुराण सांगते:

जलजाः नवलक्षाणि, स्थावराः लक्षविंशतिः। कृमयो रुद्रसंख्याकाम्, पक्षिणाम् दशलक्षकम् ।

त्रिंशलक्षाणि पशवः, चतुर्लक्षाणि मानुषाः। सर्वयोनिम् परित्यज्य ब्रह्मयोनिम् ततोऽभ्यगत् ॥

चौऱ्यांशी लक्ष जीवयोनींचा फेरा संपवल्यावर नरजन्म लाधतो. रामजोशी सांगतात: 'भला जन्म हा तुला लाधला खुलास हृदयीं बुधा'. अशा सुबुद्ध नरजन्माच्या काही जबाबदाऱ्या आहेत: त्यातली खूप महत्वाची म्हणजे ज्या जैवविविधतेतून आपली उत्पत्ती झाली ती सारी जैवविविधता सांभाळून ठेवणे. जैवविविधतेचे दोन प्रमुख पैलू आहेत, पहिला म्हणजे जीवजातींचे अंदाजे चौऱ्यांशी लाख प्रकार आणि प्रत्येक जातीतील जनुकीय वैविध्य, आणि दुसरा म्हणजे खोल समुद्रातल्या वडवानलापासून ते वातावरणाच्या वरच्या थरांत तरंगण्यापर्यंत वापरात असलेले जीवसृष्टीचे तऱ्हतऱ्हेचे अधिवास. अशा अगणित रंगविरंगी जाड-पातळ धाग्यांनी जीवसृष्टीचे जाळे विणलेले आहे. जणू काही जीवांचे प्रकार हे वेग वेगळ्या रंगांचे उभे धागे आहेत, आणि नानाविध अधिवास हे कम जास्त जाडीचे आडवे धागे आहेत, अन् जाळ्याची वीण हा आहे दोन्हींचा मिलाफ.

मानवजात अखेर ह्या जाळ्यातूनच उपजली आहे. आज मानव जीवसृष्टीचे अर्धे उत्पादन आपल्या नानाविध गरजा - काही मूलभूत, काही निव्वळ चैनीच्या, काही घातकही - भागवण्यासाठी वापरतो आहे. आपल्या कृत्रिम निर्मितींचा जबरदस्त भार ह्या जीवसृष्टीच्या जाळ्यावर टाकतो आहे. पण भार टाकतानाही काळजी घेतली तर हे जीवसृष्टीचे जाळे आपण जणू शकू. कसे जपायचे? पहिले म्हणजे जीवसृष्टीचे सारे उभे धागे - साऱ्या जीवजाती, गणसंख्या कमी झाली तरी पूर्ण नष्ट होणार नाहीत ह्याची काळजी घ्यायची. तसेच सारे आडवे धागे - प्रत्येक अधिवासाचे - काही ना काही नमुने टिकून राहतील ह्याचीही काळजी घ्यायची. शिवाय त्यांची वीण; उभ्या, आडव्या धाग्यांचे सांधे तुटणार नाहीत, म्हणजे त्यांच्या गणांचे, अधिवासांचे सातत्य टिकून राहतील, त्यांच्यातले दुवे तुटणार नाहीत, ह्याची सुद्धा काळजी घ्यायची. विवेकी मानवाला स्वतःच्या गरजा नीट पुरवतानाही हे सारे साधणे शक्य आहे.

मोलाची जैवविविधता सगळीकडे पसरली आहे, तिचे जतन सर्वत्र व्हायला पाहिजे हे वेग वेगळ्या मानव समाजांनी ओळखून अगदी प्राचीन कालापासून आपल्या अनेक परंपरांचे एक महत्वाचे उद्दिष्ट बनवले होते. मानवी धर्माची सुरुवात निसर्ग पूजेपासून झाली. अगदी अलीकडच्या काळाकडे येता, आधुनिक वैज्ञानिक विचारसरणीनेही निसर्ग संरक्षणाचे महत्व मानलेले आहे व निसर्ग संरक्षणासाठी नानाविध कार्ययोजना अंमलात आणल्या आहेत. निसर्गरक्षणाच्या अशा अनेक चांगल्या, नव्या-जुन्या पद्धती मानवी संस्कृतीचे भूषण आहेत. आशिया, आफ्रिका खंडांत, पॅसिफिक महासागरातील बेटांत जागो-जाग वड-पिंपळ-उंबर-नांदुकीची झाडे विखुरलेली आहेत. यांना पवित्र मानून

संरक्षण देण्यात आलेले आहे. आज परिसर शास्त्रज्ञांच्या लेखी ह्या सर्व वृक्षजाती "कळीची संसाधने" मानण्यात आली आहेत. इतर झाडा-झुडपांना जेव्हा काहीही फळे नसतात, अशा दिवसांतसुद्धा ह्या जाती फळतात. ह्यांच्या फळांवर अनेक किडे, पक्षी, माकडे, खारी, वटवाघळे तग धरून राहतात. म्हणून निसर्गरक्षणाच्या दृष्टीने ह्यांना टिकवणे महत्वाचे अशी आधुनिक विज्ञानाची पण शिकवण आहे. ह्या सोबत इतर अगणित जीव जातींना जगभर वेगवेगळ्या प्रकारे अर्थ देऊन संरक्षण देण्यात आले आहे. आपला राष्ट्रीय पक्षी मोरच पहा. मोरासारखे आकाराने मोठे, चवीला रुचकर असे आणि कायद्याने मोराइतकेच संरक्षण असलेले मालढोक, तणमोर हे पक्षी जवळ जवळ नष्टप्राय झाले आहेत. पण कार्तिकीयाचे वाहन असलेला मोर अजूनही भारतभर मोठ्या संख्येने आढळतो, एवढेच नाही तर जागोजाग त्याची संख्या वाढतेही आहे. तीस वर्षांपूर्वीपर्यंत पुण्याच्या वेताळच्या डोंगरावर चोरट्या शिकारीमुळे मोर टिकून राहू शकत नव्हते. पण जशी ह्या डोंगराभोवतीची वस्ती वाढली, तशी लोकांनी स्वयंस्फूर्तीने त्यांना संरक्षण द्यायला सुरुवात केली. तेव्हा लोकसंख्या वाढीबरोबर निसर्गाचा ऱ्हासच होतो असे बिलकुल नाही. आज वेताळच्या डोंगरावर चिक्कार मोर पहायला सापडतात. नीलगायी, वांदरे अशीच लोकांच्या संरक्षणामुळे नीट तगून आहेत.

पण केवळ विशिष्ट जीवजातींना नाही, जगभर जमिनीवरच्या, पाण्यातल्या अधिवासांनाही परंपरांनी देवराया, देवडोह म्हणून, व आधुनिक प्रणालीत अभयारण्ये म्हणून संरक्षण दिले जाते. वैशाख पौर्णिमेला भगवान बुद्ध त्यांच्या संदेशाला साजेशा अशाच एका लुम्बिनी देवीच्या राईत जन्मले. बुद्धांच्या संदेशाने प्रभावित, वनसंपत्तीने समृद्ध, भूतानचा तर तब्बल एक पंचमांश भूभाग देवरायांनी झाकलेला आहे. देवरायांची परंपरा ही जरी मानवाच्या निसर्गपूजेच्या परंपरांशी निगडित आहे, तरी या रीतीने सांभाळलेल्या वनराजीतून आपले हितसंबंध जपले जात आहेत याची लोकांना जाणीव असते. रायगड जिल्ह्याच्या श्रीवर्धन तालुक्यात एक राई गारंबीच्या (एन्टाडा फॅझिओलाइडेस) प्रचंड वेलाकरता राखलेली आहे. गुरांवर उपचार करण्यासाठी त्याच्या बिया गोळा करायला दूरवरून लोक येतात. ह्याच तालुक्यातील गाणीच्या गावकऱ्यांनी 1972 साली आमच्या मार्फत खास विनंती करून आपल्या गावची काळकाईची दहा हेक्टरची राई वनविभागाच्या तोडीपासून वाचवली. त्यावेळी या राईत गावच्या ओढ्याचा उगम आहे, ती राई तुटल्यास ओढा आटेल; हे होऊ नये म्हणून ही राई वाचवायला हवी, असे त्यांनी बोलून दाखवले. सामान्यतः अशा देवरायांतून कोणताही जिन्नस बाहेर नेला जात नाही. परंतु खास आवश्यकता भासल्यास ते केले जाते. उदा. पुणे जिल्ह्यातल्या घोळ गावच्या देवरायांबद्दल सांगितले की पूर्वी एकदा आगीत गावातली सारी घरे खाक झाली, तेव्हा देवीच्या परवानगीने घरे पुन्हा

बांधण्यासाठी काही झाडे तोडली होती. अजूनही अशा देवराया जैवविविधतेचे संरक्षण करण्यात महत्वाची भूमिका बजावत आहेत.

केरळाच्या किनारपट्टीत दाट लोकवस्ती आहे, व तेथील नैसर्गिक वनराजी जवळ जवळ पूर्णपणे नष्ट झाली आहे. तरीही नैसर्गिक वनराजीचे काही अवशेष शेतांतून विखुरलेल्या देवराया अथवा सर्पकावूंत टिकून आहेत. अशाच एका देवराईत वनस्पतिशास्त्रज्ञांना कुन्स्टलेरिया केरळेन्सिस ही एक नवी प्रजाती सापडली. आणखी एक देवरायांचा किस्सा आहे डिप्टेरोकार्पस इंडिकसचा. ह्या कुळातील सदाहरित वृक्ष वर्षावनांत फोफावतात. हे प्रचंड आकाराचे, मऊ लाकडाचे वृक्ष प्लायवुड बनवण्याला उत्तम कच्चा माल आहेत. स्वातंत्र्यानंतर जेव्हा प्लायवुडच्या गिरण्या भारतात भराभर वाढल्या तेव्हा त्यांनी एका मागून एक त्यांना लाभदायक जातीचे वृक्ष संपवायचा सपाटा लावला. वन विभागानेही - जरी जंगलांचा टिकाऊ पद्धतीने वापर आहोत असे सोंग घेतले होते तरी - त्यांना हव्या त्या जाती-प्रजाती त्या नष्टप्राय होईपर्यंत अगदी स्वस्तात उपलब्ध करून दिल्या. मग ओळीने एका मागून एक प्लायवुड गिरण्यांना हव्या त्या जाती संपून जात राहिल्या. ह्यात कर्नाटकात प्रथम संपली डिप्टेरोकार्पस इंडिकस. आज या राज्यात त्याचे भले मोठे वृक्ष केवळ एका राईत शिल्लक आहेत; लोकांनी जतन केलेल्या करीकानम्मन मने अथवा किर् रानाच्या आईचे घर नावाच्या होन्नावर जवळच्या देवराईत. देवरायांबरोबरच नद्यांतले देवडोह, देवतळी पण राखली जातात. भीमा नदीच्या उगमाजवळ गुप्त भीमेची मोठी राई आहे, नदीचे ते उगमस्थल पूर्ण संरक्षित आहे. कर्नाटकातल्या शिशिला गावातल्या कपिला नदीतले प्रचंड महसीर मासे अशाच परंपरेतून टिकून राहिलेले आहेत.

सर्व प्रकारच्या जमिनीवरच्या, तसेच पाणथळ अधिवासांना परंपरांनी असे संरक्षण एके काळी जगभर दिले होते. बुद्धाच्या काळच्या ग्रीसमध्ये बिबिट्या वाघाच्या पाठीवरच्या छप्प्यांतक्याच मोठ्या प्रमाणात देशभर देवराया फैलावलेल्या होत्या असे वर्णन आहे. कर्नाटकातल्या सागर-सोरबा-सिद्धापूर भागात ह्या देवराया अलीकडपर्यंत वऱ्याच टिकून होत्या. तशाच मणिपूरच्या डोंगराळ भागांतही. त्यांच्या अभ्यासावरून असे वाटते की सर्व देशभर साधारण दहा टक्के भूभाग अशा देवरायांखाली, आणि तेवढाच दहा टक्के जलभाग देवतळी, देवडोहांखाली होता. म्हणजे हे जाळे आजच्या अभयारण्य-राष्ट्रीय उद्यानांच्या दुप्पट मोठे होते. त्यात सर्व प्रकारच्या अधिवासांचा समावेश होता. त्या सर्व लोकांना सहज आपापल्या पंचक्रोशीत उपलब्ध होत्या, त्यांचा आनंद उपभोगणे शक्य होते. जोडीला जिथे तिथे वड-पिंपळांसारखी कळीची संसाधने जतन केलेली होती. रस्त्यांच्या दुतर्फा पसरलेल्या वडांनी हे सगळे जाळे नीट विणून दिले

होते. ह्या सगळ्या परंपरा "वृक्ष वेली आम्हा सोयरी वनचरो। पक्षीही सुस्वरे आळवीती।" अशा धारणेने मानव हा निसर्गाचा अविभाज्य घटक मानणाऱ्या संस्कृतीचे अंग होत्या.

ह्या बरोबरीनेच निसर्गाचे दोहन करताना काळजीपूर्वक करण्याच्या अनेक पद्धती होत्या. अनेक लयाला गेल्या, पण काहींचे पुनरुज्जीवन होते आहे. मध्य प्रदेशातल्या शिवणी जिल्ह्यातल्या छपारा ब्लॉक मधल्या तेरा गोंड आदिवासी गावांच्या आसपासच्या जंगलात भरपूर चारोळी पिकते. पण एकमेकांवर विश्वास नसला, सहकार नसला, की लोक फळ वाढता वाढताच ओरबाडतात. पुरेसे मोठे होऊ देत नाहीत. कारण थांबले तर दुसरे कोणी तरी ते तोडेल ना! 2004 साली ह्या तेरा गावांतले लोक संयुक्त वनव्यवस्थापन ह्या आधुनिक प्रणालीसाठी एकत्र आले, तेव्हा त्यांनी ठरवले की सगळ्यांनीच संयम बाळगून चारोळी व्यवस्थित पिकू द्यायची. गोंडांच्या परंपरेप्रमाणे चारोळी पुरी वाढल्यावर मगच सर्वांनी मिळून पंडुम नावाची पूजा करेपर्यंत तोडली जायची नाही. त्यांनी ही परंपरा पुनरुज्जीवित केली. हे करताच त्या वर्षी त्यांचे चारोळीचे उत्पन्न तीस टक्क्यांनी वाढले !

अर्थात् आपल्याला निसर्ग केवळ राखायचा नाही; जोडीने आर्थिक विकासही हवाय. निसर्गाला जपून शेती करणे भारतीयाना साधले होते. पण परकीय अंमलाखाली अवतरलेल्या उद्योगयुगात ही घडी विस्कटली. जिथे औद्योगिक विकास धीमेपणे, समाजातला तोल सांभाळत घडला अशा स्वीडनसारख्या देशात निसर्गाला जपत उद्योगधंदे भरभराटीला आले. पण आपल्याकडे घाई-घाईत निसर्ग नासत, परदेशात टाकाऊ ठरवलेली प्रदूषक तंत्रे वापरत, सारा बोजा ग्रामीण जनतेवर टाकत उद्योग-धंदे उभारण्याची चुकीची प्रणाली रूढ झाली. ही बदलून संतुलित विकास साधायची निकड नक्कीच आहे. आज आपण ह्या दिशेने चाचपडताहोत. पश्चिम घाट परिसर तज्ज्ञ गटाच्या कामामागे हीच प्रेरणा आहे.

अनुरूप व्यवस्थापन

तीन शतकांपूर्वी युरोपात सुरुवात होऊन पारंपरिक शेतीप्रधान समाजांच्या जागी आधुनिक विज्ञान व तंत्रज्ञान यांवर आधारित उद्योगप्रधान समाज उदयास आले. लवकरच त्यांनाही निसर्ग संरक्षणाचे महत्त्व जाणवू लागले व त्यांनीही एकामागून एक निसर्ग संरक्षणासाठी नव्या युगाला साजेशा अशा नानाविध विज्ञानाधिष्ठित कार्ययोजना आखण्यास व राबवण्यास सुरुवात केली. पण जिथे आधुनिक विज्ञानाची मुहूर्तमेढ रोवली गेली त्या थंड हवेच्या देशांत आधीच अगदी माफक जैववैविध्य आढळते, या उप्पर या देशांत मध्य युगात निसर्गाची प्रचंड नासाडी झालेली असल्यामुळे अगदी

मोजक्या प्रकारांची जीव संपत्ती उपलब्ध होती. यास्तव एकोणिसाव्या शतकात युरोपात वनव्यवस्थापन म्हणजे पाइनच्या एकसुरी जंगलांचे व्यवस्थापन एवढेच समीकरण होते. त्यामुळे तिथे विकसित झालेले वन विज्ञान जैववैविध्य संपन्न भारताला अगदी गैरलागू होते. पण युरोपीयांना तेवढेच माहिती होते, म्हणून साहजिकच तेच लागू केले गेले. आणि काही झाले तरी भारताच्या सर्व प्रकारच्या संपत्तीचे शोषण हेच इंग्रजी राजवटीचे एकमेव उद्दिष्ट होते. पण मनुष्यप्राणी स्वार्थीपणे जे काय करतो, ते दुसऱ्याच्या भल्याकरताच करतो असे नाटक नेहमीच करतो. ह्या धाटणीत इंग्रजांनी आम्ही भारताच्या भल्यासाठी इथे अगदी शाश्वत उत्पादन राहिल अशा पद्धतीने वनदोहन करत आहोत असा आव आणला, व तो मारून नेण्यासाठी विज्ञानाच्या प्रतिष्ठेचा दुरुपयोग केला. तेव्हापासून आजपर्यंत भारताच्या वनसंपत्तीचा अखंड ऱ्हासच होत राहिला आहे असे सगळा पुरावा दाखवतो.

एकूणच जीव संपत्तीचा टिकाऊ पद्धतीने वापर करण्याचे पाश्चात्यांचे दावे सगळीकडेच पोकळ ठरले आहेत. दुसऱ्या महायुद्धात युरोपच्या उत्तर समुद्रातील मासेमारी थांबली होती. युद्धानंतर इथे माशांची संख्या खूप वाढली आहे हे जाणवले, व युद्धा आधी वाजवीहून जास्त प्रमाणात मासेमारी चालली होती हे सर्वमान्य झाले. परिणामी, मत्स्यगणाचे दोहन शास्त्रीय पद्धतीने कसे करावे ह्याचे गणित मांडून निर्बंध लागू केले गेले. पण पुढच्या पंचवीस वर्षांत कळले की हे गणित मांडायला वैज्ञानिकांपाशी फार तुटपुंजी माहिते होती, आणि ह्या तथाकथित वैज्ञानिक निर्बंधांना अंमलात आणूनही माशांची संख्या सतत घटत राहिली. म्हणून आधुनिक परिसरविज्ञान सांगते की अशा जटिल नैसर्गिक प्रणालींचे व्यवस्थापन काही ठरीव निर्बंधांद्वारे करणे अशक्य आहे, व त्यासाठी एक वेगळीच स्थल काल वैशिष्ट्ये विचारात घेणारी व लवचिक प्रणाली हवी. पण असे होत नाही. खाली तपशिलात चर्चिलेल्या भरतपूरचेच उदाहरण घ्या. तेथे तीस वर्षांपूर्वी म्हशींच्या चरण्याने पाणपक्ष्यांचे व त्यांच्या आवासस्थानांचे नुकसान होते असे सबळ पुरावा नसतानाही ठरवून चरणे बंद केले. लवकरच स्पष्ट झाले की, वस्तुस्थिती उलट होती. म्हशींच्या चरण्याने बदकांचा आणि तळ्याचा फायदाच होत होता. तरीही आजतागायत चरण्यावरची बंदी कायम आहे. काही तरी हट्टाने करत राहाणे हेच या ताठर शासकीय व्यवस्थापनपद्धतीचे व्यवच्छेदक लक्षण बनले आहे. उलट विज्ञान सांगते आहे की परिसराचे नियोजन सतत निरीक्षण करत राहून अनुभवाच्या आधारावर- जरूर पडेल तसे बदलत राहूनच- करायला पाहिजे. याला अनुरूप व्यवस्थापन -- अडॅप्टिव्ह मॅनेजमेंट-- अशी संज्ञा दिली गेली आहे. आपण ही पद्धत अवलंबत असतो, तर भरतपुरात सगळीकडे एकदम म्हशी बंद केल्या गेल्या नसत्या. काही भागात चरणे बंद करून त्याच्या परिणामाचा अभ्यास केला गेला असता. या

अभ्यासात जर चरण्याची बंदी उचित आहे, त्याचे सुपरिणाम होतात असे दिसले असते, तर जास्त क्षेत्रात चरणे बंद केले गेले असते. उलट चरण्याच्या बंदीचे दुष्परिणाम होत आहेत असे दिसले असते, तर बंदीचे क्षेत्र आंकुचित करून त्याच्या परिणामांचा आणखी अभ्यास केला असता.

आधुनिक वैज्ञानिक परिसर व्यवस्थापन अशा पद्धतीने व्यवस्थापनातील प्रत्येक पाऊल हा एक प्रयोग अशा वृत्तीने चालवण्यात येते. असा एकेक प्रयोग केल्यावर त्यांच्या परिणामांचे काळजीपूर्वक निरीक्षण करून पुढची पावले ठरवली जातात. असे ज्ञानाधिष्ठित अनुरूप व्यवस्थापन करायचे असेल तर जीवसृष्टीबद्दल तपशिलात सर्वत्र माहिती गोळा करणे, आणि एकदाच नाही, तर सतत गोळा करत राहणे, आवश्यक आहे. हे काम कुठल्याही केन्द्रीय यंत्रणेकरून होणे शक्य नाही आणि योग्यही नाही. ते स्थळ-काल-वैशिष्ट्यांना लक्षात घेऊन परिस्थिती अनुरूप बदल करत, लवचिक पद्धतीने करण्याची जरूरी आहे. तेव्हा हे काम निसर्गाशी जवळीक असणाऱ्या लोकांच्या सहभागाने, म्हणजे ग्रामसभांच्या मार्फत सातत्याने व्हायला हवे. आपल्या २००२ च्या जैवविविधत कायद्याने हे करण्याला एक उत्तम चौकट पुरवली आहे.

निसर्गाची विज्ञानाधारित निगराणी

दुसऱ्या महायुद्धानंतर जस-जशा प्रदूषणाच्या समस्या युरोप – अमेरिकेत भेडसावायला लागल्या तस-तसे तेथे विज्ञानाच्या आधारे निसर्ग संभाळला पाहिजे ही संकल्पना बळकट होऊ लागली. रासायनिक कीटकनाशकांच्या बेहद वापराने जैववैविध्याचा मोठा न्हास होतो आहे, हे टाळलेच पाहिजे असे प्रतिपादन करणारे राशेल कार्सन यांचे “सायलेन्ट स्प्रिंग्ज” अथवा “वसंतऋतूतील स्मशान शांतता” ह्या 1962 साली लिहिलेल्या पुस्तकातून युरोप – अमेरिका- जपानात पर्यावरणाविषयक जागृती भराभर पसरू लागली. हळू हळू विज्ञानाधारित प्रदूषण नियंत्रण कायदे केले जाऊ लागले, अंमलात आणले गेले. ह्याच सुमारास 1967 साली जपानमध्ये एक मोठी दुर्घटना घडली. जपानी लोकांना मासे, खेकडे आणि एकूणच समुद्रातील जलचर खाण्याची अतोनात आवड आहे आणि त्यांच्या आहारात प्रचंड प्रमाणात जलचर असतात. मिनामाटा म्हणून जपानजवळ एक आखात आहे. त्याच्यातून मोठ्या प्रमाणात मासे जपानी लोकांच्या आहारात यायचे. हे मासे खाल्लेल्या गर्भवती मातांची अनेक मुले जन्मजातच अपंग होती. तेव्हा असे कळून आले की अनेक जपानी रासायनिक उद्योगधंद्यांच्या प्रदूषणाला योग्य आळा घातला गेला नव्हता. त्यांच्या विसर्गातून पारा अर्थात मर्क्युरी हा मोठ्या प्रमाणात समुद्रातील पाण्याबद्दारे जलचरांमध्ये गेला होता आणि ते जलचर आहारात आल्यामुळे गर्भावर फार वाईट परिणाम होऊन जन्मतः अपंग असलेली मुलं जन्माला आली होती. ह्या मिनामाटा अपघातातून जपान्यांना जाणवले

की हे काही चालणार नाही. आपल्या सर्व उद्योगधंद्यानी व्यवस्थितपणे प्रदूषण काबूत आणलंच पाहिजे. जपान हा शिस्तशीर समाज आहे. त्यामुळे इथे प्रदूषण नियंत्रण कायदे व्यवस्थित जारी केले गेले, आणि याचे अनेक सुपरिणाम झाले. जपानमध्ये रासायनिक उद्योगधंद्यांच्या प्रदूषणावर नियंत्रण आणले गेलेच, पण त्याच्या जोडीला जपानमध्ये ज्या मोटार कंपन्या होत्या त्याच्या धुरातले प्रदूषण हेही कमी झालंच पाहिजे, असा जनतेचा जोरात रेटा आला. मग आपले प्रदूषण आटोक्यात आणण्यासाठी, सुरवातीला खूप कुरकुरत का होईन, त्या मोटार कंपन्यांनीही प्रयत्न सुरु केले. प्रदूषण आटोक्यात आणण्यासाठी त्यांना त्यांना जे काय करायला लागले त्यातून त्यांच्या मोटारींची इंधन वापरण्याची क्षमता खूप वाढली. 1972 च्या सुमाराला पेट्रोलचे भाव एकदम भडकले. त्यावेळी अमेकितले फोर्ड आणि जनरल मोटर्स हे मोटारीचे उद्योगधंदे भरभराटीत होते. जगातल्या मोटार बाजाराचा मोठा हिस्सा त्यांच्या हातात होता. त्या गाड्या इंधन उपयोगात कार्यक्षम बनविण्याचा काहीही प्रयत्न अमेरिकेत झाला नव्हता. तुलनेने जपानी गाड्या कमी पेट्रोलमध्ये खूपच जास्त चालायच्या. यास्तव 1972 नंतर टोयोटा आणि इतर जपानी मोटार कंपन्या जगाची मोटारींची बाजारपेठ काबीज करू शकल्या. ह्यातून जपानी अर्थव्यवस्थेला अचानक प्रचंड बळ मिळाले. तात्पर्य काय की प्रदूषणावर लोकांनी आग्रह धरून नियंत्रण आणल्यामुळे जपानच्या अर्थव्यवस्थेचे नुकसान तर झाले नाहीच, उलट भरभराट होऊ शकली.

युरोप- अमेरिकेच्या उद्योगप्रधान अर्थव्यवस्थांतही असेच अनेक अनुभव आहेत. कागद उत्पादनातून खूप वाईट प्रदूषण होऊ शकते, आणि भारतभर हेच होत आहे. मी अभ्यास केलेल्या कारवार जिल्ह्यातल्या कागद गिरणीने काळी नदीची वाट लावली आहे. नॉर्वे, स्वीडन, फिनलंड हा युरोपातला उत्तरेकडचा भाग कारवार जिल्ह्यासारखाच डोंगराळ, वनाच्छादित मुलूख. तिथे पण कागद हे महत्वाचं उत्पादन आहे. पण जरी तिथल्या कागद गिरण्या भरभराटीला आल्या आहेत, कागदाचे भरपूर उत्पादन होते, तरी तिथल्या जलप्रवाहांमध्ये नितळ, स्वच्छ पाणी वाहतं आहे. माझ्या कागद गिरणी अभ्यासाच्या निमित्ताने फिनलंडमधल्या कागद गिरण्यांचे एक तांत्रिक सल्लागार माझे मित्र झाले. त्यांनी सांगितले की फिनलंडमध्ये कागद गिरण्यांनी मनापासून काम करून प्रदूषण पूर्णपणे आटोक्यात आणणारे तंत्रज्ञान विकसित केलं आहे आणि ते तंत्रज्ञान विकून ते कागद विकण्यापेक्षाही जास्त पैसा मिळवतायेत. तेव्हा आपण जर सचोटीने पर्यावरणाचे रक्षण करायचा प्रयत्न केला, तर औद्योगिक प्रगती, आर्थिक प्रगतीही शक्य आहे, आणि पर्यावरणाचे व्यवस्थित जतन करणेही शक्य आहे. ह्याच्याच जोडीला समाजातील विषमता कमी करणेही साधू शकेल. कारण आज भारतात

पर्यावरणाच्या व्हासाचा बोजा गरिबांवर मोठ्या प्रमाणात टाकला जातो आहे. उलट जगात विषमता सगळ्यात कमी असलेले फिनलंड- स्वीडन- नॉर्वेचे समाज पर्यावरणाची खूप काळजी घेण्यात अग्रेसर आहेत.

दुसऱ्या महायुद्धानंतर पाश्चात्य देशांत पर्यावरण संरक्षणाच्या दृष्टीने अनेक कार्ययोजना राबवल्या जात आहेत. ह्याची अनेक अनुकरणीय उदाहरणे आहेत: अमेरिकेतील यलोस्टोन सारखी राष्ट्रीय उद्याने, धोकादायक कीटकनाशकांवरील बंदी, जपानमध्ये मिनामाटाच्या दुर्घटनेनंतर अंमलात आलेल्या प्रदूषण नियंत्रणाच्या उपाय योजना, अमेरिकेतील धोका ग्रस्त जातींना संरक्षण देणारा कायदा, पर्यावरणावरच्या प्रभावांचे व्यवस्थित परीक्षण करण्याचे निर्बंध, युरोपातील वातावरण तापवणाऱ्या वायूंचे प्रमाण आटोक्यात आणण्यासाठी हाती घेतलेल्या अनेक उपाय योजना, इटलीने चर्नोबिलच्या दुर्घटनेनंतर अणु ऊर्जा उत्पादन बंद करण्याचा सार्वमताने घेतलेला निर्णय, रिओ डी जानीरोच्या विश्व अरिषदेनंतर हाती घेतलेले आंतरराष्ट्रीय जैवविविधता करारनम्यासारखे कार्यक्रम, कोस्टा रीकातील शेतकऱ्यांना वनसंरक्षणासाठी सेवाशुल्क देण्याच्या योजना, युरोपातील वैज्ञानिक महत्वाच्या विशेष स्थळांना संरक्षण देण्याच्या योजना, ऑस्ट्रेलियातील शेत जमीन व गुर चराईच्या कुरणांना सेन्द्रिय पद्धतीने व्यवस्थापनासाठी प्रोत्साहनाचे उपक्रम, आणि ऑस्ट्रेलियातील नागरिकांच्या सहभागाने चालू असलेली नद्यांची देखभाल.

भारतातही हळू हळू ह्या धर्तीवरचे अनेक कार्यक्रम हाती घेण्यात आले आहेत, आणि हे निश्चितच स्वागतार्ह आहे, समयोचित आहे. पण हे करताना पाश्चात्यांचे केवळ अंधानुकरण न करता, संसाधने निष्कारण वाया दवडणाऱ्या अमेरिकी संस्कृतीचा चुकीचा आदर्श डोळ्यापुढे न ठेवता, भारतीय समाजाचे वगळेपण लक्षात घेऊन आपल्या परंपरांतील चांगले अंश टिकवून धरून नव्या विज्ञान- तंत्रज्ञान-प्रजातंत्राच्या मनुला साजेसे कार्यक्रम रचणे हेच श्रेयस्कर ठरेल. पश्चिम घाट परिसर तज्ज्ञ गटाच अहवाल हा ह्या दिशेकडे बोट दाखवण्याचा एक प्रामाणिक प्रयत्न आहे.

2) निसर्ग संरक्षण

विज्ञानाचा विपर्यास करणारे निसर्ग दोहन

आज भारतात वन विभागाच्या पकडीखाली असलेली राखीव अरण्ये, अभयारण्ये, राष्ट्रीय उद्याने हीच निसर्ग संरक्षणाची प्रमुख साधने मानली जातात. शिवाय दहा वर्षांत काहीही प्रगती न करू शकलेली जैवविविधता प्राधिकरणे –

मंडळे ह्याच यंत्रणेच्या हातात आहेत. तेव्हा ह्या वन विभागाची पार्श्वभूमी, कार्य पद्धती समजावून घेणे महत्वाचे आहे. ही सारी यंत्रणा इंग्रजांनी उभी केली, व आजही तिची संस्कृती वसाहत काळातच रेंगाळत आहे. इतके की स्वतंत्र भारतातही भारतीय जनता हीच आपली शत्रू आहे अशी शिकवण ह्या विभागातील कर्मचाऱ्यांच्या प्रशिक्षणाचा गाभा आहे.

जेव्हा अठराव्या- एकोणिसाव्या शतकात भारत इंग्रजांच्या कब्जात गेला, तेव्हा इंग्लंडात निसर्गशी जवळीक मानणारी संस्कृती पूर्ण लयाला गेली होती. सोळाव्या शतकापर्यंतच इंग्लंडातली जंगले, वन्य पशू जवळ जवळ नामशेष झाले होते. साहजिकच भारताचा निसर्ग लुटायला आलेल्या इंग्रजांना भारतीयांची निसर्ग पूजा बरोच लागली. कारवार जवळच्या एका देवराईचे वर्णन करताना ईस्ट इंडिया कंपनीचा सर्जन बुचानन १८०२ साली लिहतो: "गावचा गौडा ह्या देवाचा पुजारी आहे. त्याच्यामार्फत देवाची परवानगी घेतल्याशिवाय कोणीही देवराईला हात लावत नाही. पण ही परवानगी देण्यासाठी तो काहीही पैसे मागत नाही. उघडच आहे की ईस्ट इंडिया कंपनीने आपला कायदेशीर हक्क बजावून नये म्हणून लोकांनी ही क्लृप्ती शोधून काढली आहे." उलट त्यानंतर ऐशी वर्षांनी डीट्रिच ब्रॅंडिस ह्या जर्मनीतून आलेल्या, आणि इंग्रज अधिकाऱ्यांहून खूप उदारमतवादी असलेल्या, भारताच्या पहिल्या प्रमुख वनपालाने ब्रिटिश पूर्व काळाचा महत्वाचा वारसा म्हणून भारतभर पसरलेल्या देवरायांच्या जाळ्याचे तोंडभरून कौतुक केले. कोडगू प्रांतातल्या देवरायांचा मुद्दाम उल्लेख केला, आणि इंग्रजांच्या व्यवस्थापनाखाली ह्या भराभर नष्ट होत आहेत याबद्दल खेद व्यक्त केला.

जेव्हा 1818 साली मराठ्यांचा पाडाव करून इंग्रजांनी पश्चिम घाटावर पूर्ण कब्जा केला, तेव्हा इंग्रजांना भारतभूतून मुख्यतः तीन गोष्टी हव्या होत्या: शेतकऱ्यांकडून वसूल केलेला जबरदस्त शेतसारा; शेतजमिनीतून मॅचेस्टरच्या गिरण्यांसाठी पैदास केलेली कापूस, नीळ; आणि गावसमाजांची सारी जमीन काबूत घेऊन त्यावर वाढवलेले सागवान, साल, चीड, देवदारसारखे लाकूड. इंग्रजांनी मराठ्यांच्या आरमारातील सागवानी गलबते पाहिली होती, आणि स्वतःचा ओक संपल्यामुळे जहाजे बांधण्यासाठी त्यांना हा सागवान हवा होता. टिपू सुलतानाचा राजाच्या सर्व जमिनीवरच्या चंदनावरील अधिकाराचा कायदा इंग्रजांना फारच आवडला. इंग्रजांनी वनसंपत्तीवर कब्जा करण्यासाठी दुहेरी धोरण अवलंबले. सामूहिक मालकी असलेल्या ठरवून गावसमाजांच्या व्यवस्थापनाखाली असलेली सर्व जमीन ईस्ट इंडिया कंपनीच्या अंमलाखाली आणायची, आणि कोठेही वाढलेले सागवानाचे झाड हे पण कंपनीच्या मालकीचे धरायचे. रत्नागिरी जिल्ह्यातली मराठ्यांच्या आरमारासाठी वाढवलेली सागवानाची जंगले सफाचट केली. शेतकऱ्यांच्या शेतात

घुसून सागवानाची झाडे तोडून नेण्यास सुरुवात केली. तेव्हा लोक इतके चिडले की ईस्ट इंडिया कंपनीने १८२५ च्या सुमारास आपले जंगलखातेच बंद केले. मग त्यानंतर तीस वर्षे देशभर पूर्णपणे बेबंद जंगलतोड होत राहिली.

मराठ्यांचा पाडाव झाल्या- झाल्या ईस्ट इंडिया कंपनीच्या ग्रॅट डफने मराठ्यांचा इतिहास लिहला. ह्या पुस्तकाची सुरुवात तो सह्याद्रीच्या देखाव्याच्या वर्णनाने करतो: "घाटांत चढताना, किंवा घाटमाथ्यावर पोचल्यावर आपल्यापुढे एक चित्तवेधक, भव्य दृश्य उभे राहते. कल्पना करा: एका मागून एक तीन चार हजार फूट उंचीच्या वृक्षाच्छादित पर्वतरांगा, ज्यांच्यात झुडुपाला सुद्धा मूळ रोवायला फट सापडत नाही, असे मधून मधून डोकावणारे प्रचंड काळे फत्तर. विशेषतः पुण्याच्या दक्षिणेला सगळे सह्याद्री वर्षभर हिरवेगार असतात. पावसाळ्याच्या उत्तरार्धात सगळीकडून नदी-नाले जोरात वहात असताना ही हरितसृष्टी इतकी बहरलेली असते की आपण विस्मयचकित होतो." पण अर्धशतकानंतर जेव्हा इंग्रजांनी याच प्रदेशाची गॅझेटियरे लिहून घेतली, तेव्हा कळते की इंग्रजी अंमलाच्या पहिल्या चाळीस वर्षात ईस्ट इंडिया कंपनीच्या हावरटपणामुळे सह्याद्रीचे अनेक डोंगर उघडे बोडके केले गेले होते.

ह्या वनविध्वंसातून निर्माण झालेला असंतोष शमवणे हे १८५७ च्या स्वातंत्र्यसमरानंतरच्या इंग्रजांपुढच्या आव्हानांपैकी एक मोठे आव्हान होते. तेव्हा इंग्रजांनी देशात ईस्ट इंडिया कंपनीची अंदाधुंद जंगलतोड बंद करून सुव्यवस्थित वनव्यवस्थापन आणायला हवे असे ठरवले. पण हे आणणार कोठून? इंग्रजांनी स्वतःच्या देशातले जंगल तर केव्हाच नेस्तनाबूत केले होते. त्यांच्या देशात वनव्यवस्थापन ही गोष्टच अस्तित्वात नव्हती. मग या विषयातल्या तज्ञांसाठी ते युरोपाकडे वळते. युरोपखंडात कोठे कोठे थोडे फार जंगल शिल्लक होते. डीट्रिच ब्रॅडिसना जर्मनीत वनव्यवस्थापनाचा अनुभव होता, तो सारा एकजिनसी चीड अथवा पाइनच्या जंगलांचा. साहजिकच त्यांनी जी वनव्यवस्था भारतात बसवून दिली तिचा रोख होता इथल्या वैविध्यपूर्ण, अनेक तऱ्हेने लोकांच्या जीवनाचा आधार असलेल्या जंगलांचा उच्छेद करून सागवानाचे लाकूड किंवा चीडचा डिक अशा एखाद्या व्यापारी उत्पादनावर लक्ष केन्द्रित करून एकसुरी जंगल वाढवण्यावर. असे हे भारताची सारी अरण्यभूमी वैविध्यहीन आणि लोकांना पूर्ण निरुपयोगी बनवू पाहणारे वनव्यवस्थापन वैज्ञानिक असण्याचे इंग्रज करत असलेले दावे हे शुद्ध थोतांड होते. विज्ञानाची एक उत्तम व्याख्या आहे: "विज्ञान हा एक शंकेखोरपणाचा संघटित प्रयत्न आहे, ते एक संशयकल्लोळ नाटक आहे!" आपल्या भारतीय परंपरेत म्हटले आहे: "संशयात्मा विनश्यति". याच्या अगदी उलट विज्ञान बजावते "संशयमेव जयते!" विज्ञानाचे व्यवच्छेदक लक्षण आहे: कोणाचीही अधिकारवाणी न मानणे, सगळी विधाने, अनुमाने तपासायला सर्वांना पुरी मोकळीक देणे. विज्ञान एकच प्रमाण मानते, ते म्हणजे वास्तवाचे. वस्तुस्थिति काय आहे याची माहिती व्यवस्थित संकलित करून त्याच्या आधारावर अनुमाने बांधणे, ही अनुमाने बरोबर आहेत का नाहीत हे जाहीरपणे पडताळणे, ती तपासायला

साऱ्यांना उत्तेजन देणे, व काही चुका झाल्या असल्यास त्या ताबडतोब समजावून घेऊन नवी माहिती गोळा करणे, नवी अनुमाने बांधणे ही विज्ञानाची कार्यपद्धति आहे.

भारतात इंग्रजांनी रुजवलेल्या व आजपर्यंत प्रचलित राहिलेल्या तथाकथित वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनेत याचा लवलेशही नाही. वन व्यवस्थापनासाठी जी वास्तवाची माहिती हवी, ती अतिशय तुटपुंज्या प्रमाणात आहे. मुद्दामच जेव्हा १८६५ मध्ये पहिले वनविधेयक बनवले, तेव्हा वनाची स्पष्ट व्याख्या करूच नये असा निर्णय घेण्यात आला. परिणामी वन म्हणजे काय हे सुद्धा अजून गोंधळात आहे. साध्या भाषेत वन म्हणजे वृक्षराजी. पण सरकारी हिशोबात वन म्हणजे वन खात्याच्या ताब्यातील जमीन, मग त्यावर झाडे सोडाच, गवताचे पान सुद्धा नसले तरी चालेल. पण वन खात्याच्या ताब्यात किती जमीन आहे हे सुद्धा स्पष्ट नाही. १९६५ सालच्या सुमारास एक वाद झाला: वनखात्याच्या ताब्यात ६.९ कोटी हेक्टर जमीन आहे का ७.५ कोटी हेक्टर? हेही आकडे नक्की ठाऊक नव्हते. आता या ताब्यातल्या जमिनीवर किती प्रमाणात झाडे आहेत? १९८०च्या सुमारास जेव्हा उपग्रहाचे चित्र उपलब्ध झाले, तेव्हा अंतरिक्ष विभागाने भारत भूमीवर किती प्रमाणात वृक्षाच्छादन आहे याचा स्वतंत्रपणे अंदाज वर्तवला. तोवर वनखाते भारतातील २३% जमीन वृक्षाच्छादित आहे असे दावे करत होते; पण ते सपशेल चुकीचे होते, प्रत्यक्षात वृक्षाच्छादन केवळ १४% आहे असे आढळून आले.

वैज्ञानिक वनव्यवस्थापनासाठी आवश्यक अशा माहितीसंकलनाचा एक आधार म्हणजे झाडांच्या वेगवेगळ्या जाती-प्रजातींच्या वाढीचा अभ्यास करण्यासाठी एकोणिसाव्या शतकापासून राखून ठेवलेल्या अभ्यासवाटिका. यांच्यात दर पाच-दहा वर्षांनी काळजीपूर्वक मोजमाप करून वेगवेगळ्या गोलाईच्या भिन्न जाती-प्रजातींची नोंद ठेवावी व त्याआधारे झाडे किती मोठी झाल्यावर तोडावी हे नीट ठरवावे असा उद्देश आहे. परंतु वनविभागाने अशी माहिती नोंदवणे केव्हाच सोडून दिलेले आहे, आणि अशा बहुतांश अभ्यासवाटिका केव्हाच तोडून टाकल्या आहेत असा अहवाल डेहराडूनच्या वनसंशोधन संस्थेने स्वतःच प्रकाशित केला आहे. तसेच भारत शासनाच्या बस्तर चीड रोपवन समितीला १९८० साली आढळून आले की प्रायोगिक रूपाने उष्ण कटिबंधीय चीडचे जे रोपवन बस्तरमध्ये लावले होते व ज्याच्या आधारावर ही जात बस्तरमध्ये चांगली फोफावेल असे छोटे प्रतिपादन केले जात होते, ते रोपवन धड अस्तित्वातच नव्हते.

अशीच चुकीची माहिती महाराष्ट्रातल्या रत्नागिरी जिल्ह्याच्या वनावरणाबद्दल प्रसृत केली जाते. सर्व प्रकाशनांत रत्नागिरीत जंगल नाहीच असे दाखवले जाते. पण हे केवळ तेथील जंगल वनविभागाच्या ताब्यात नाही म्हणून सांगण्यात येते. जमिनीवर अगदी वेगळे चित्र दिसते. एका अंदाजाप्रमाणे आजमितीस रत्नागिरी जिल्ह्याच्या ४८ टक्के भूमीवर जंगल

उभे आहे. एकदा रत्नागिरी जिल्ह्याच्या उत्तरेला आलो की मगच वनश्री खास दुर्दशेला पोचलेली दिसते. याचे कारण काय? जरा खोलात शिरून पाहिल्यावर लक्षात येते की सिंधुदुर्ग, रत्नागिरीत जी बरीचशी वनराजी जरी आज तिच्यावर प्रचंड दबाव असला तरी सुद्धा बऱ्या स्थितीत आहे, ती सारी खाजगी मालकीच्या जमिनीवर आहे. ही पूर्वी एक- दोनदा तोडलीही गेली होती. परंतु लोकांनी पुन्हा काळजीपूर्वक वाढवली आहे. पण उत्तरेला बहुतेक सर्व डोंगर उतार वन खात्याच्या अखत्यारीत आहेत, आणि ते अगदी दुःस्थितीत आहेत. क्वचित् वनखात्याच्या काबूतील प्रदेशात जंगल-झाडोरा भेटतोही. पण जरा जवळ जाऊन पाहिले की दिसते की इथे आहेत हाताच्या बोटावर मोजण्याएवढ्याच जाती. उभा महाराष्ट्र पालथा घातला, तरी सरकारी प्रयत्नातून लागवड झालेल्या फक्त पाच जाती भेटतात. सागवान, अस्ट्रेलियन अकेशिया, नीलगिरी, सुबाबूळ आणि ग्लिरिसीडिया. ह्या उलट रत्नागिरीच्या खाजगी जमिनीवरच्या जंगलांत वृक्षराजीचे भरपूर वैविध्य अजूनही भेटते. याच जिल्ह्यांत लोकांनी जतन करून ठेवलेल्या देवराया आहेत, त्यांच्यात तर सह्याद्रीच्या मूळच्या वनराजीचे खरे वैविध्य पहायला सापडते. दुर्दैवाने वन खात्याने सामाजिक वानिकीच्या नावाखाली ह्यातल्याही काही तोडून त्यांवर निलगिरी वाढवला आहे.

हा असा वास्तवाची कदर न करणार अशास्त्रीय वन व्यवस्थापनाचा उद्योग चालू शकला, याचे कारण एकच. ते म्हणजे विज्ञानाच्या परंपरेप्रमाणे सर्व माहिती सर्वांपुढे मांडून पडताळून पाहणे अशी पद्धति सरकारी प्रणालीला पूर्ण अमान्य आहे. हा सरकारी खाक्या काही नवीन नाही. ताओ-ते-चिंग ह्या प्राचीन चिनी ग्रंथातही हीच मांडणी केली आहे:

“सत्ताधिश याचि मार्गे तु जावे । जनांना न काही कधी जाणु द्यावे ॥

सुजाण प्रजा पार उधळे नि बाधे । अजाण प्रजा हाकणे काम साधे॥

म्हणोनी सदा वास्तवा छपवावे । खोटेपणाने नटावे, थटावे॥”

तर इंग्रजांनीही अशीच अज्ञानाच्या आधारावर चालणारी वनव्यवस्था लोकांना अंधारात ठेऊन कार्यरत केली. आम्ही शास्त्रोक्त, टिकाऊ पद्धतीने वनव्यवस्थापन करत आहोत. आम्ही भारतात अवतरण्याच्या आधी इथले लोक अविवेकी पद्धतीने जंगलाची नासधूस करत होते असा आव इंग्रजांनी आणला. पण विज्ञानाच्या अधिष्ठानाचे, आणि वनसंपदेकडून मुद्दल पूर्ण राखून केवळ व्याज वापरण्याचे हे फक्त सोंग होते. अनेक वनविभागांत काय करावे ह्या बाबतच्या कार्ययोजना उपलब्ध आहेत. या पाहिल्या तर स्पष्ट दिसून येते की सर्वत्र कालौघात वनसंपत्तीचा ऱ्हास अगदी पहिल्यापासून चाललेला आहे. अशा परीक्षणांचे व्यवस्थित संकलन करून देशभर खरोखरच चिरस्थायी पद्धतीने वनोपयोग चालला आहे की नाही हे पाहणे हे वनसंशोधन संस्थेचे कर्तव्य होते. त्यांनी जर हे केले असते, तर स्पष्ट झाले असते की असे काहीही चाललेले नाही. पण आजतागायत असा एकही अधिकृत अभ्यास केला गेलेला नाही. याला एक

अपवाद आहे. तो म्हणजे डॉ. सी. टी. एस. नायर नावाच्या वनाधिकाऱ्यांनी केरळातल्या क्विलॉन विभागाच्या वनेतिहासाचे एफ. ए. ओ. तर्फे केलेले विश्लेषण.

त्यांनी दाखवले आहे की शाश्वत रीतीने वापराचा दावा खोटा आहे. प्रथम डोंगराच्या उभ्या चढावांना पूर्ण संरक्षण देऊन इतर वनप्रदेशातून निवडक मोठी झाडे तोडावी अशी कार्ययोजना आखली गेली. पण ह्या तथाकथिक निवडक तोडीत जंगलाचा इतका न्हास झाला की पुढील कार्ययोजनेत ही निवडक तोड सोडून देऊन तिथे पुरी तोड करावी असे सुचवण्यात आले. या बरोबरच डोंगर चढावांचे पूर्ण रक्षण कमी करून त्यावर, तथा कथित निवडक तोड चालवली गेली. त्या नंतरच्या कार्ययोजनेत तर डोंगराच्या उभ्या उतारावरची वृक्षराजी भूजलसंधारणासाठी सुरक्षित ठेवावी हे तत्व पुरेच ठुकारून आणखीच चढांवर पूर्ण तोड केली गेली. हे सगळे शाश्वत वापराचे नाटक चालू ठेवून, पण प्रत्यक्षात त्याचा मागमूसही न राहू देता चालले होते.

एवंच निसर्गावर बेदरकारपणे आक्रमण करणाऱ्या परकीय अंमलाने निसर्गप्रेमी भारतीय समाजाने विणलेला वेगवेगळ्या प्रजातींच्या रंग बिरंगी धाग्यांचा, निरनिराळ्या जाडीच्या अधिवासांच्या धाग्यांचा, सातत्य टिकवणाऱ्या घट्ट विणीचा जो शालू होता, त्याच्या चिंधड्या उडवून एकच रंग फासलेली – सागवान, चीड, नीलगिरी अशा काही मोजक्या झाडा झुडपांची - सुटी सुटी ठिगळे डकवून ठेवली. दुर्दैवाने स्वातंत्र्योत्तर कालातही हेच, अधिकच वेगाने चालू राहिले आहे.

वन्य जीव संरक्षणाची व्यथाकथा

इंग्रजांनी नुकत्याच पादाक्रांत केलेल्या भारताचे एक वृक्षांचा महासागर असे वर्णन केले होते. जोडीलाच भारतात वन्य पशु, पक्षी, मगरी, मासे प्रचंड संख्येने बागडत होते. आधुनिक शस्त्रांनी सज्ज इंग्रजांनी मनापासून ह्यांचे शिरकाण सुरू केले. इंग्रजांनी भारतावर कब्जा केला तेव्हा नर्मदेच्या उत्तरेस मोठ्या टापूत सिंह होते. त्यांच्या शिकारीचा खास शौक इंग्रजांना होता. जो जो इंग्रज राजा, ड्यूक, लॉर्ड भारतात यायचा, त्याला सिंहाची शिकार करून एक मोठे मुंडके दिवाणखान्यात लावायची हौस होती. या शिरकाणातून हळू हळू संपत येऊन १९०० सालापर्यंत सिंह फक्त गीरच्या जंगलात शिल्लक राहिले. तेही संपले असते, पण अगदी १५-२० शिल्लक राहिल्यावर जुनागडच्या नवाबाने आपल्या इंग्रज सम्राटांना त्यांचा पूर्ण नायनाट झाला आहे असे खोटे-नाटे सांगून ते वाचवले. दुसरे असेच वन्यजीवांचे सुप्रसिद्ध भांडार होते राजस्थानातल्या भरतपूरच्या महाराजाच्या मालकीचे केवलादेव घनाचे सरोवर. हे उथळ सरोवर १७६३ साली एक बांध घालून शेतीला पाणी पुरवठ्यासाठी बनवले होते. पण त्या तळ्यात अक्षरशः अगणित बदके हिवाळ्यात

गोळा होऊ लागली. पावसाळ्यात असंख्य करकोचे, पाणकावळे, बगळे घरटी बांधू लागले. ह्या पक्ष्यांच्याही प्रचंड शिकारी व्हायच्या. लॉर्ड लिन्लिथगो ह्या इंग्रज व्हाइसरायने एकट्याने नोव्हेंबर १२, १९३८ रोजी, एका दिवसात तेथे ४२७३ पाणपक्षी मारले अशी फुशारकी एका खाशा शिलालेखात इथे नोंदवून ठेवलेली आहे.

स्वातंत्र्यानंतर यातल्या अनेक जमीनदारांनी शिकार कंपनी स्थापल्या. वाघाच्या, विबट्याच्या, गव्याच्या शिकारीसाठी परदेशातून पर्यटकांचा ओघ सुरू झाला. कान्हा, ताडोबा, सरिष्कासारख्या मृगयावनांतून या कंपन्यांनी प्रचंड पैसा केला. तो करता करता वन्य जीव संपुष्टात आले, आणि मग १९७२ साली भारत सरकारने वन्य जीव संरक्षण कायदा पारित करून ही शिकार थांबवली. ह्याच्या थोड्या आधीपासून भारतात अभयारण्ये स्थापन करण्यास सुरुवात झाली होती, ह्यातले अगदी सुरुवातीचे पक्षि अभयारण्य १९५६च्या सुमारास भरतपूरलाच स्थापन करण्यात आले होते. मग १९८० पर्यंत भरमसाठ तोड केल्यामुळे वनाधारित उद्योगांना हवी असलेली वन संपत्ती संपुष्टात आली आणि १९८० साली वन संरक्षण कायदा पारित केला जाऊन निसर्गाधिष्ठित पर्यटन हे वनव्यवस्थेचे नवे ध्येय बनवले गेले.

आता अभयारण्यांचा, राष्ट्रीय उद्यानांचा विस्तार वाढू लागला आणि ह्या निसर्गरक्षणासाठी बनणाऱ्या टापूंतून लोकांना बाहेर काढणे हे महत्वाचे उद्दिष्ट होऊन बसले. मग त्यातून निसर्गाचे रक्षण होत असो वा नसो. वर उल्लेखिलेल्या पाणपक्ष्यांबद्दल जगप्रसिद्ध भरतपूर तळ्याचेच उदाहरण घ्या. अनेक शतके ह्या परिसरात म्हशी चरत होत्या, आणि पक्षी पोहत होते, प्रचंड प्रमाणावर पिल्ले वाढवत होते. पण या म्हशी पक्ष्यांना उपद्रवकारक आहेत, असे ख्यातनाम शास्त्रज्ञ डॉक्टर सलीम अली व अंतरराष्ट्रीय क्रॉच प्रतिष्ठानांनी ठरवले. त्यांच्या ह्या विधानाच्या आधारावर १९८२ साली येथे गायी म्हशींना संपूर्ण बंदी घालण्यात आली. बंदी घालताना लोकांसाठी काहीही पर्याय देण्यात आले नाहीत. लोकांचा विरोध दडपून, गोळीबारात सात लोकांची हत्या घडवून, हे बंधन कार्यान्वित केल्यावर दिसून आले की, म्हशींच्या चरणामुळे साव्यासारखे एक गवत काबूत राहात होते. चरणे थांबल्यावर ते अनिर्बंध वाढून तळे उथळ झाले, आणि बदकांच्या दृष्टीने निकामी व्हायला लागले. म्हणजे ज्या पाणपक्ष्यांचा फायदा व्हावा म्हणून ही बंदी आणली होती, त्यांचाच मोठा तोटा झाला. हे का झाले? चांगल्या चांगल्या शास्त्रज्ञांनीही स्थानिक लोक हे निसर्गाचे वैरी असे चुकीचे समीकरण सखोल अभ्यास न करता गृहीत धरले होते म्हणून.

लोकांना शत्रू मानल्याने वन्य जीवांचे किती प्रचंड नुकसान होऊ शकते याचे आणखी एक खास उदाहरण आहे कर्नाटक-तामिळनाडू सीमेवरील नीलगिरी- बिळिगिरी रंगाच्या गिरिराजीत धुमाकूळ माजवणारा चंदनाचा-हस्तिदंताचा

तस्कर वीरप्पन्. या तस्कराच्या टोळीने सुळ्यांसाठी पंचवीस वर्षांच्या कालावधीत सुमारे दोन हजार हत्ती मारले असा अंदाज आहे. त्याने वन विभागाच्या अधिकाऱ्यांचीही हत्या केली. तरीही वीस वर्षे लोकांच्या सहकार्याच्या अभावी तो पकडला गेला नाही. दुर्दैवाने लोक शासकीय यंत्रणेला आपला हाडवैरी मानत होते, आणि रोजगार पुरवणाऱ्या वीरप्पन्ला आपला मित्र. ह्या बिळिगिरी रंगा पर्वतराजीत शोलिगा आदिवासी पिढ्यान् पिढ्या राहत आले आहेत. पूर्वी ते शिकार आणि फिरती शेती करायचे. डोंगराच्या एका शिखरापाशी त्यांची एक सुंदर देवराई आहे, त्यात सोनचाप्याचा प्रचंड वृक्ष आहे, त्याची ते पूजा करतात. इथे अभयारण्य प्रस्थापित झाल्यावर शिकार बंद झाली, फिरत्या शेतीवरही बंधने आली. तेव्हा आवळा, मध, औषधी वनस्पती इत्यादी गोळा करणे शोलिगांच्या उपजीविकेचा आधार बनले. विवेकानंद गिरिजन कल्याण केन्द्र या संस्थेने शोलिगांबरोबर चांगले काम करून त्यांना संघटित केले. १९९५ पासून त्यांच्या सहकारी संघाबरोबर काळजीपूर्वक वनोपज गोळा करणे, त्यावर संस्करण करणे, विक्री करणे असे उपक्रम सुरु केले. जोडीने एट्टी नावाची शास्त्रीय संस्था या वनराजीचा व तीवर शोलिगांच्या वनोपज संग्रहणाचा काय परिणाम होतो याच्या अभ्यासास लागली. अभ्यासात असे आढळून आले की शोलिगांचे वनोपज संग्रहण पूर्णपणे चिरस्थायी पद्धतीने चालले आहे. त्याच्यावर संस्करण करणेही सुरु झाल्याने त्यांचा चरितार्थ बरा चालला आहे. मग मध्येच अचानक त्यांच्या वनोपज गोळ करण्यावर बंदी आणण्यात आली. खूप लढल्यावर वनाधिकार कायद्याखाली त्यांचे काही हक्क मानले गेले आहेत, तरी दुर्दैवाने आज ते जगण्यासाठी झगडताहेत.

दिल्लीजवळचा सरिश्का व्याघ्रप्रकल्प हे पर्यटकांचे आवडते स्थान आहे. २००३ पासून तेथे वाघ दिसणे दुर्मिळ होऊन बसले होते. परंतु वनखात्याने प्रसृत केलेल्या माहितीप्रमाणे तर तेथे भरपूर वाघ हिंडत होते. असे का? वाघांची मोठ्या प्रमाणावर चोरटी शिकार चालली आहे, त्यांच्या संख्येबाबत खोटे दावे केले जात आहेत, असे दिसले व अशा घटनांची चौकशी करण्यासाठी २००५ साली पंतप्रधानांनी एक खास टायगर टास्क फोर्स नेमला. मला त्यावर काम करण्याची संधी मिळाली. जशा तक्रारी वाढल्या तशी सरकारने सीबीआय तर्फे चौकशी करवली. या चौकशीत सिद्ध झाले की २००४ पर्यंत चोरट्या शिकारीतून इथले सारे वाघ मारले गेले होते. अशा शिकारी होत असताना वाघाची कातडी सोलून, त्याचे कलेवर तेथेच टाकून गेल्याच्याही घटना झाल्या होत्या. अशा वेळी प्रचंड दुर्गंधि सुटते आणि ही घटना वनखात्याच्या कर्मचाऱ्यांच्या, अधिकाऱ्यांच्या लक्षात न येणे शक्यच नव्हते. तेव्हा या चोरट्या शिकारीत जसे बाहेरचे पारधी-गावकरी यांचा सहभाग असावा, तसेच वनविभागाचेही संगनमत असावे असा स्पष्ट निष्कर्ष सीबीआयने काढला. परंतु अखेर अनेक गावकरी व इतर दुर्बल वर्गातील लोकांची पिटाई झाली. एकाही शासकीय कर्मचाऱ्याला-अधिकाऱ्याला जबाबदार ठरवण्यात आले नाही.

प घा प त ग अहवाल मतितार्थ १० ऑक्टोबर २०१२

ह्या कामानिमित्त आम्ही अनेक वनकर्मचाऱ्यांशी, अधिकाऱ्यांशी संवाद साधला. लोकांच्या सहकार्याविना वीरप्पन् सारखे तस्कर माजतात, वाघ संपतात, तर शासनयंत्रणा व लोक हातात हात घालून कसे काम करू शकतील हे सुचवा अशी त्यांना विनंती केली. ह्या दिशेने केरळाताल्या पेरियार व्याघ्र प्रकल्पात काही चांगले प्रयोगही झाले आहेत. परंतु, तेथे काम करणारे तीन-चार वनाधिकारी वगळता अशा विधायक सूचना कोणाकडून आल्या नाहीत. बाकी सगळ्यांचे एकच पालुपद होते: आमचे भत्ते वाढवा, आम्हाला आणखी बंदुका द्या, आमचे अधिकार वाढवा-सैन्याच्या मणिपुरात, काश्मिरात कारवाया चालतात त्यांना जसे अधिकार, पगार, भत्ते असतात त्या पातळीवरचे अधिकार, पगार, भत्ते आम्हाला सगळ्या व्याघ्रप्रकल्पांच्या आसमंतात द्या. देशाच्या, आपल्या निसर्गाच्या दुर्दैवाने या शासनयंत्रणेला देशभर युद्ध पेटवून त्या जाळात स्वतःची पोळी भाजून घ्यायची इच्छा आहे. अशा मानसिकतेतून निसर्गरक्षण कसे होईल?

चोरट्या शिकारीत हातमिळवणी करणाऱ्या शासनयंत्रणेच्या अगदी उलटा अनुभव अनेक वेळा लोकांनी चिंकारा-काळवीटांची शिकार पकडून देण्याच्या बाबतीत घडलेला आहे. सल्मान खान व पतौडीचा नबाब या दोन सुविख्यात व्यक्तींच्या चोरट्या शिकारीचा अलीकडचा इतिहास तर खूपच गाजला आहे.

युनेस्को वारसा प्रकल्प

भारत सरकारने आपणहून पश्चिम घाट प्रदेशास जागतिक महत्वाचा नैसर्गिक वारसा मानावा असा प्रस्ताव युनेस्को या संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या संघटनेसमोर मांडला व अटितटीचा प्रयत्न करून हा दर्जा मान्य करून घेतला ही मोठी स्वागतार्ह बाब आहे. हा ठराव मान्य करताना भारत शासन पश्चिम घाट परिसर तज्ज्ञ गटाच्या शिफारसी अंमलात आणेल अशीही अट युनेस्कोतर्फे घालण्यात आली आहे, हे ही आशादायक आहे. पण या प्रस्तावाचा तपशील काही चिंताजनक प्रश्न उपस्थित करतो. हा प्रस्ताव पश्चिम घाटातील ३९ स्थळांपुरता, म्हणजे या पर्वतश्रेणीच्या केवळ ५% भूप्रदेशापुरता मर्यादित आहे. म्हणजे एवढे क्षेत्र राखले की बाकीचे विनधडक नासायचे असा ह्याचा अर्थ आहे काय? वर चर्चिल्याप्रमाणे अगदी चुकीच्या विचार धारणेतून राखीव वने, अभयारण्ये, राष्ट्रीय उद्याने, व्याघ्र प्रकल्प हाच भारतातल्या निसर्गरक्षणाचा एकमेव पाया मानला जातो आहे. दुःखाची गोष्ट म्हणजे युनेस्कोच्या जागतिक वारसा प्रकल्पाचाही ही अभयारण्ये व राष्ट्रीय उद्याने हाच मुख्य आधार आहे.

इथे एक गोष्ट स्पष्ट करणे आवश्यक आहे: हा प्रकल्प भारत शासनाच्या पर्यावरण व वन मंत्रालयाच्या २००५ साली सुरू केलेल्या स्वतंत्र कारवाईतून साकारला आहे. आमच्या पश्चिम घाट परिसर तज्ज्ञ गटाची स्थापना ह्यानंतर ५

वर्षानी, २०१०मध्ये झाली, परंतु जागतिक वारसा प्रकल्पाच्या त्याच मंत्रालयातील पुरस्कर्त्यांनी आमच्याशी काहीही सल्ला मसलत केली नाही. एकूण त्यांची कार्यपद्धती ही कोणाशीही काहीही विचार विनिमय न करता स्वतः सर्व निर्णय घ्यावयाचे अशीच होती. हा प्रकल्प आखण्याआधी २००६ सालीच मंजूर झालेल्या वनाधिकाराची अंमलबजावणी करणे कायद्याप्रमाणे अनिवार्य होते, ते केले नाही. शिवाय स्थानिक समाजांशी काहीही विचार विनिमय न करता, अयोग्य रीत्या, हा प्रस्ताव बनवण्यात आला. युनेस्कोसारखेच संयुक्त राष्ट्रसंघाचेच मूलनिवासियांचे एक व्यासपीठ- Forum for Indigenous People- आहे, त्या व्यासपीठापुढे ही वस्तुस्थिती मांडण्यात आली होती, व त्या अधिकृत व्यासपीठाने ह्या परिस्थितीत पश्चिम घाट जागतिक वारसा प्रकल्पाचा प्रस्ताव स्वीकारार्ह नाही असा सुस्पष्ट ठराव केला होता. युनेस्कोच्या इंटरनॅशनल यूनियन फॉर कॉन्झर्व्हेशन ऑफ नेचर ह्या अधिकृत सल्लागारांनीही असाच सल्ला दिला होता.

तरीही पश्चिम घाटांच्या विस्ताराचा, तेथील लोकसंख्येचा विचार करता वन व्यवस्थापनात स्थानिकांच्या सहभागाची प्रक्रिया पूर्ण करण्यास अनेक वर्षे लागतील. तोपर्यंत थांबणे सयुक्तिक ठरणार नाही, अशी मांडणी करत हा प्रस्ताव मान्य करवण्यात आला. हे प्रतिपादन म्हणजे निर्लज्जपणाचा कळस आहे. भारतात गेली एकवीस वर्षे वन विभागाचा संयुक्त वनव्यवस्थापनाचा कार्यक्रम राबवला जात आहे. तेवढाच काळ पंचायत राज्यव्यवस्थेच्या ग्राम पंचायतींसारख्या स्थानिक पातळीवर अधिकारक्षम संस्था कार्यरत आहेत. ह्या पंचायत राज्य संस्थांना गेल्या दोन वर्षांत गोवा प्रादेशिक आराखडा बनवण्याच्या प्रक्रियेत सर्व ग्रामसभांना सहभागी करण्यात आले होते. ह्या खेरीज २००२ सालीच मंजूर झालेल्या जैवविविधता कायदानुसार येथील सर्व पंचायतींत स्थानिक जैवविविधता समित्या स्थापन करणे सक्तीचे आहे. त्या समित्या हे जागतिक वारसा प्रकल्पासारखे प्रकल्प आखण्याचे सुयोग्य व्यासपीठ आहेत. भारताच्या नागरिकांना शत्रुस्थानी लेखणाऱ्या वन विभागाने लोकसहभागाची प्रक्रिया अशक्य आहे असे प्रतिपादन करणे ही आश्चर्याची गोष्ट नाही असे दुर्दैवाने म्हणणे भाग आहे, पण डॉ शेंड्यासारख्या स्वतंत्र तज्ञांनी त्याची री ओढणे धक्कादायक आहे. यावर ३९तल्या केवळ एक कास पठाराबाबत लोकांशी विचार विनिमय झाला, आणि हेच खूप झाले असेही ते म्हणतात. पण ह्या आसमंतातील अनेकांचा आरोप आहे की ह्या बैठकीत स्थानिक जनतेचा सहभाग नव्हताच. ही बैठक म्हणजे बाहेरून मूठभर प्रतिष्ठित लोकांनी येऊन केलेले एक नाटक, एक थोतांड होते. एकूण डॉ शेंड्यांचा ह्या प्रस्तावास

पाठिंबा हे भारताच्या सुशिक्षित मध्यम वर्गातील अनेक जण भारताच्या जनतेपासून किती दुरावले आहेत ह्याचेच द्योतक आहे असे वाटते.

ह्या जागतिक वारसा प्रकल्पात समविष्ट केलेली कास वगळता इतर ३८ स्थळे ही आजच अभयारण्ये – राष्ट्रीय उद्याने आहेत. अनेक दोष असतानाही ह्या अभयारण्यांतून आजपावेतो खूपसे काही चांगले साध्य झाले आहे हे निश्चित, पण ह्यांनाच जागतिक नैसर्गिक वारसा बनवून आणखी काय साधणार आहे हे स्पष्ट नाही. कदाचित म्हणता येईल की त्यांना अधिकच चांगले संरक्षण मिळेल. ठीक, मग हे उद्दिष्ट आहे, तर महाराष्ट्र- कर्नाटकांत वारसास्थळे सुचवली, पण त्यांना लागून असलेली गोव्यातली सगळीच्या सगळी अभयारण्ये – राष्ट्रीय उद्याने वगळली असे का हो? लोकांचा सबळ आरोप आहे की ह्या अभयारण्यांत बेकायदेशीर खाणी आहेत म्हणून. हे खरे असेल तर युनेस्को प्रकल्पातून निसर्गाचे संरक्षण खरेच अधिक बळकट होईल असे काही वाटत नाही.

वर पहा, कास ह्या एका अभयारण्याखेरीजच्या स्थळाची हा प्रकल्प होता होता काय दुर्दशा झाली आहे ते. हे निसर्गरम्य पठार आज किलोमीटरगणती कुंपणांनी व काटेरी तारांनी विद्वूप केले आहे. ह्या कुंपणांनी तिथल्या स्थानिक जनतेच्या गुरांची चराई बंद केली आहे. पहिले म्हणजे ही गोष्ट ह्या परंपरागत वननिवासी असणाऱ्या समाजांच्या कायदेशीर हक्कांवर गदा आणते. दुसरे म्हणजे ह्यातून भरतपूरच्या घोडचुकीची पुनरावृत्ती होऊ घातली आहे. जसे तेथे म्हशींच्या चरण्याने बदकांचा आणि तळ्याचा फायदाच होत होता, तसेच कासवरही आज अनेक शतके चालू असलेले चरणे बंद पडल्यावर केवळ काही तण पसरून ज्या वैविध्यपूर्ण, वैशिष्ट्यपूर्ण रानफुलांसाठी ह्या अधिवासाचे संरक्षण करायचे आहे तीच नाहिशी होतील अशी जवळ जवळ खात्री आहे. मग तब्बल अडीच कोटी रुपये खर्च करून हे कुंपण का घातले? महाराष्ट्राच्या जलसंचन विभागात जो भ्रष्टाचार उघडकीस आला आहे असेच काही तरी यामागे असावे असा सर्वांनाच संशय आहे.

3) तज्ज गटाचे काम

पश्चिम घाट परिसर तज्ज गट

हे सगळे चित्र बदललेच पाहिजे. वस्तुस्थिती जाणून घेऊन शास्त्रोक्त पद्धतीने, डोळसपणे, विकास कार्यक्रम व जोडीला निसर्गरक्षणाचे उपक्रम राबवायला पाहिजेत. ह्यासाठीच पश्चिम घाट परिसर तज्ज गटाची नियुक्ती करण्यात आली. गटापुढे खालील उद्दिष्टे ठेवण्यात आली:

1. पश्चिम घाटाच्या परिसराच्या सद्यःस्थितीचे परीक्षण करणे
2. पश्चिम घाटातील कोणकोणत्या टापूंना संवेदनशील परिसरक्षेत्रे (Ecologically Sensitive Areas) म्हणून घोषित करणे आवश्यक आहे हे ठरवून अशा टापूंना 1986 च्या पर्यावरण संरक्षण कायदानुसार संवेदनशील परिसरक्षेत्रे म्हणून घोषित करण्याची शिफारस करणे.
3. सर्व संबंधित राज्यांतील जनता व शासनांशी सर्वकष विचार विनिमय करून पश्चिम घाट प्रदेशाचे संरक्षण, संवर्धन आणि पुनरुज्जीवन करण्याबाबत शिफारसी देणे.
4. भारत शासनाच्या पर्यावरण व वन मंत्रालयाने 1986 च्या पर्यावरण संरक्षण कायदानुसार जाहीर केलेल्या पश्चिम घाट प्रदेशातील विवक्षित संवेदनशील परिसरक्षेत्रांची परिणामकारक अंमलबजावणी करण्यासाठी उपाययोजना सुचवणे.
5. 1986 च्या पर्यावरण संरक्षण कायद्यांतर्गत पश्चिम घाट प्रदेशाच्या परिसराचे सयुक्तिक व्यवस्थापन करण्यासाठी व सर्व संबंधित राज्यांच्या सहकार्याने शाश्वत विकासासाठी प्रयत्न करण्यासाठी एक जाणकार लोकांचे पश्चिम घाट परिसर प्राधिकरण स्थापन करण्यासाठी काय पावले उचलावी ह्याबद्दल शिफारस करणे.
6. पश्चिम घाटाच्या संदर्भातील इतर काहीही सयुक्तिक पर्यावरणीय अथवा जीवपरिसर संबंधित विषयांबाबत, तसेच कर्नाटकातील गुंड्या व केरळातील अतिरिपिल्ली जलविद्युत् प्रकल्पांचे, गोव्यातील खाणींचे, व संपूर्ण रत्नागिरी व सिंधुदुर्ग जिल्ह्यांचे परीक्षण करून सल्ला पुरवणे.

तज्ज गटाची कार्यप्रणाली

संपूर्ण पश्चिम घाट प्रदेशासाठी संवेदनशील परिसरक्षेत्रे आखणे व तेथील व्यवस्थापन कसे असावे हे सुचवणे ही तज्ज गटावर सोपवण्यात आलेली प्रमुख जबाबदारी होती. 2000 साली नेमलेल्या प्रणव सेन समितीने अशा क्षेत्रांच्या

निवडीचे निकष सुचविले होते, परंतु त्यांचे व्यवस्थापन कसे करावे ह्याबाबत काहीही सूचना दिल्या नव्हत्या. मात्र परिसर संबंधित माहितीचा एक देशव्यापी संग्रह तातडीने बनवावा अशी शिफारस सेन समितीने 2000 सालीच केली होती, पण 2010 सालपर्यंत तशी काहीही पावले उचलली गेली नव्हती. तेव्हा पश्चिम घाट प्रदेशासाठी असा माहिती संग्रह बनवणे, त्यांच्या आधारे संवेदनशील परिसरक्षेत्रांच्या मर्यादा ठरवणे, आणि मग अशा संवेदनशील परिसरक्षेत्रांच्या व्यवस्थापनाची रूपरेषा आखणे ही कामे तज्ज्ञ गटाने हातात घेतली. ह्यासाठी काही मूलभूत संशोधन करण्याची आवश्यकता होती; ते करून शास्त्रीय निष्कर्ष प्रकाशित केले.

सर्व उद्दिष्टे साधण्यासाठी अनेक ठिकाणांना प्रत्यक्ष भेटी दिल्या, ठिक- ठिकाणी खुली चर्चासत्रे आयोजित केली. खाण मालक व व्यवस्थापक, उद्योगपति, शिक्षक, बागायतदार, शेतकरी, शेतमजूर, पशुपालक, मच्छीमार अशा विविध व्यावसायिकांचा, आणि सर्व संबंधित विषयांतील तज्ञांचा सल्ला घेतला. केन्द्रीय वन व पर्यावरण मंत्री, गोव्याचे तेव्हाचे व माजी मुख्य मंत्री, केरळ राज्यातील कृषि व वन मंत्री, कर्नाटकातील मंत्री दर्जाचे आयुक्त, सर्व राज्यांतील आमदार व खासदार, जिल्हा परिषदा, तालुक पंचायती व ग्राम पंचायती सदस्य ह्यांच्याशी चर्चा केली. सर्व राज्यांच्या तसेच केन्द्रीय शासनातील वेगवेगळ्या शासकीय अधिकाऱ्यांचे अनुभव व अभिप्राय समजावून घेतले. हे सर्व अत्यंत पारदर्शकतेने केले व वेळोवेळी सर्व इतिवृत्ते अधिकृत संकेतस्थलांवर उपलब्ध करून दिली.

वर्षभर काम केल्यावर पश्चिम घाट परिसर तज्ज्ञ गटाच्या अहवालाची रूपरेषा स्पष्ट झाली. तेव्हा तज्ज्ञ गटाने मार्च 2011ला केन्द्रीय वन व पर्यावरण मंत्री व त्या मंत्रालयाचे अधिकारी ह्यांच्यासमोर अहवालात काय असेल ह्याची मांडणी केली. नंतर त्यांच्या सल्ल्यानुसार उरलेले तपशीलवार काम उरकून ठरलेल्या मुदतीत ऑगस्ट 30, 2011 रोजी अहवाल सादर केला. ऑगस्ट 30, 2011 रोजी अहवाल सादर करताच हा 21 सप्टेंबर 2011ला एका खुल्या सभेत जाहीर केला जाईल असे सांग्यात आले. परंतु अनपेक्षित रीत्या 19 सप्टेंबर 2011 रोजी हा कार्यक्रम रद्द झाला आहे, अहवाल सध्या गुलदस्तात ठेवावा व तज्ज्ञ गटाने ह्यातील कोणत्याही तपशिलाबाबत वाच्यता करू नये असा आदेश देण्यात आला.

माहिती हक्काखाली मागणी

तज्ज्ञ गटाचा अहवाल शासन जाहीर करित नाही असे दिसताच अनेक नागरिकांनी माहिती हक्काखाली तो मिळवण्यासाठी अर्ज केले. हा अहवाल अजून अंतिम स्वरूपात नाही, त्याला अंतिम स्वरूप आल्यावर तो उपलब्ध करून दिला जाईल असे सांगत पर्यावरण मंत्रालयाने ते अर्ज फेटाळले. तथापि केरळातील कृष्णन् हे अपिले करत राहिले. त्यांचे

अपील अखेर केन्द्रीय मुख्य सूचना आयुक्तांच्यापर्यंत पोहोचले, व त्यांनी एप्रिल 2012 मध्ये ते मान्य करून हा अहवाल महिन्याभरात जाहीर केलाच पाहिजे असा आदेश दिला. निवाडा देताना सूचना आयुक्तांनी म्हटले: "लोकशाहीत नागरिक हेच शासनाचे स्वामी आहेत. तेव्हा लोकांचा सल्ला न घेता आणि धोरणांमागची कारणमीमांसा लोकांपुढे पूर्णपणे न मांडता शासनाने धोरणविषयक निर्णय घेणे सर्वथैव अनुचित आहे. जरी शासनाने अहवालातील मांडणी किंवा शिफारसी मान्य केल्या नाहीत, तरीही धोरण ठरविण्यासाठी अहवालाची भूमिका महत्त्वाची आहे आणि त्याकडे दुर्लक्ष करणे अक्षम्य आहे. अहवाल जाहीर केल्याने नागरिकांना आपली मते शास्त्रोक्त आणि तर्कशुद्ध पद्धतीने बनवणे व मांडणे शक्य होते. सरकारला जर हा अहवाल नाकारायचा असेल, तर त्यामागची कारणमीमांसा तर्कशुद्ध रीत्या लोकांपुढे मांडली पाहिजे. असे न केल्यास सरकारी निर्णय हे भ्रष्ट व अविवेकी आहेत, ही निव्वळ मनमानी आहे असा लोकांचा समज होईल. लोकांच्यात असा अविश्वास वाढणे हे केव्हाही राष्ट्रहिताचे नाही." ह्या निवड्याविरुद्ध वन व पर्यावरण मंत्रालयाने दिल्लीच्या उच्च न्यायालयात धाव घेतली. परंतु ह्या न्यायपीठानेही हा अहवाल लोकांपुढे आलाच पाहिजे, त्यांच्या मतांना मान देऊन मगच योग्य तो निर्णय घेणे उचित आहे असा निवाडा दिला. अखेर 23 मे 2012 रोजी शासनाने तो अहवाल खुला केला.

शासनाची वाकडी चाल

३० ऑगस्ट २०११ ला अहवाल सादर केल्यानंतर आज तागायत पश्चिम घाट परिसर तज्ज्ञ गटाला शासनयंत्रणेने काहीही विचारलेले- पुसलेले नाही. केवळ वृत्तपत्रांतून ह्या अहवालाबद्दल वेगवेगळ्या बातम्या येत राहिल्या आहेत, राज्या- राज्यांतील शासकांनी केलेली टीकाटिप्पणी, अगदी त्रोटक व दिशाभूल करणारा मराठी सारांश वाचण्यात आली आहेत, ह्यातून जाणून-बुजून गैरसमज पसरवले जात आहेत असे स्पष्ट दिसते आहे. मुद्दाम विनंती करूनही नव्या केन्द्रीय वन व पर्यावरण मंत्रीमहोदया, महाराष्ट्राचे मुख्य मंत्री महोदय ह्यांनी माधव गाडगीळला भेटून अहवालाबद्दल समजावून सांगण्याची संधी दिलेली नाही.

९ जून २०१२ला, म्हणजे भारत शासनाचा जैवविविधता कायदा मंजूर झाल्यावर तब्बल दहा वर्षांनी महाराष्ट्र राज्याने जैवविविधता मंडळ स्थापले व लोकांबरोबर विचारमंथन आयोजित केले. ह्या बैठकीत महाराष्ट्राचे वनमंत्री व वन सचिव ह्या दोघांनीही पश्चिम घाट परिसर तज्ज्ञ गटाच्या अहवालाबद्दल ढळढळीत दिशाभूल करणारी विधाने केली. मी

जाहीर सभेत ही चूक दोघांच्याही नजरेस आणून दिली, त्या नंतर पत्रही लिहिले. तरीही महाराष्ट्र शासनातर्फे व विविध नेते- बाबू यांच्यातर्फे पश्चिम घाट परिसर तज्ज्ञ गटाच्या अहवालाबद्दल लोकांच्या मनात गोंधळ उडवून देण्याचा व अहवालाबद्दल त्यांचे मन क्लुषित करण्याचा पद्धतशीर प्रयत्न चालू आहे. ह्या प्रयत्नाचा गाभा म्हणजे संवेदनशील परिसरक्षेत्रे ही संकल्पना वेगवेगळ्या संदर्भात वेगवेगळ्या प्रकारे वापरली जात आहे, त्यात गल्लत करणे. अशी गल्लत करून आज पावेतो संवेदनशील परिसरक्षेत्रे ही कल्पना शासकीय यंत्रणेने ज्या जाचक पद्धतीने राबवली आहे, त्याच पद्धतीने विस्तृत प्रदेशात सर्व क्षेत्रांत आणखीच क्लेशकारक निर्बंध लादत ती राबवत रहावी अशी पश्चिम घाट परिसर तज्ज्ञ गटाची शिफारस आहे असे भासवणे. पण ह्या लेखात स्पष्ट मांडल्याप्रमाणे असे लादण्यालाच आमच्या अहवालाचा कडा विरोध आहे. आमचा तज्ज्ञ गट सुचवतो की आमचा अहवाल काही अंतिम नाही, आम्ही वेगवेगळ्या क्षेत्रांसाठी मांडलेली मार्गदर्शक सूत्रे तंतोतंत स्वीकारावी असा कोणताच दुराग्रह नाही. आमची वस्तुनिष्ठ, तर्कशुद्ध व विज्ञानाधिष्ठित मांडणी ही एका लोकाभिमुख निर्णय प्रक्रियेला गती देण्यासाठी केलेल्या प्राथमिक सूचना इतकीच मानावी. हा अहवाल विचारार्थ मराठी व इतर प्रादेशिक भाषांतून लोकांपुढे ठेवला जावा. संपूर्ण पश्चिम घाट प्रदेशातील ग्रामसभांतून – मोहल्लासभांतून ह्या अहवालावर बारकाईने चर्चा व्हावी, व त्या सूचनांच्या आधारे मगच लोकशाही पद्धतीने अंतिम निर्णय घेतले जावेत. आमचा आग्रह आपल्या देशात कायदेशीर राजवट राबविली गेली पाहिजे, लोकांच्या इच्छा-आकांक्षांना मान दिला गेला पाहिजे एवढाच आहे.

संवेदनशील परिसरक्षेत्र

संवेदनशील परिसरक्षेत्र (Ecologically Sensitive Areas) ही गेल्या वीस वर्षांत प्रचलित झालेली एक महत्वाची संकल्पना आहे. पश्चिम घाटावर अशी संवेदनशील परिसर क्षेत्रे सुचवणे हे पश्चिम घाट परिसर तज्ज्ञ गटाचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. संवेदनशील परिसर क्षेत्र ही संकल्पना राष्ट्रीय उद्यानासारख्या संरक्षित प्रदेशाहून वेगळी आहे. साधारणतः अशा वन विभागाच्या अखत्यारीतील संरक्षित प्रदेशात कोणत्याही प्रकारचा मानवी हस्तक्षेप अपेक्षित नसतो. अर्थात् प्रत्यक्षात तळी बांधणे, पर्यटन यांसारख्या गोष्टी राष्ट्रीय उद्यानातही सुरू असतातच. पण संवेदनशील परिसर क्षेत्रात मानवी हस्तक्षेप मोठ्या प्रमाणात असू शकतो. उदाहरणार्थ, संपूर्ण डहाणू तालुका हा संवेदनशील परिसर ecofragile क्षेत्र म्हणून जाहीर करण्यात आला आहे. तेथे एक औष्णिक वीजनिर्मिती केंद्र, आणि चिक्कूची बागायत आहे. तेव्हा संवेदनशील परिसरक्षेत्र ही संकल्पना आहे तरी काय? 1986 साली मंजूर झालेल्या भारतीय पर्यावरण संरक्षण

प घा प त ग अहवाल मतितार्थ १० ऑक्टोबर २०१२

कायद्यानुसार कोणत्याही संवेदनशील क्षेत्रात भारत सरकारला तेथील पर्यावरणाचे संरक्षण करण्यास सयुक्तिक असे निर्बंध लागू करता येतात. या कायद्याचा वापर करून आतापर्यंत महाराष्ट्रात मुरुड-जंजीरा, डहाणू तालुका, माथेरान व महाबळेश्वर - पाचगणी हे चार टापू संवेदनशील परिसरक्षेत्र म्हणून जाहीर केले गेले आहेत. निसर्गाला जपत शाश्वत विकासाचा पाठपुरावा करणे हेच डहाणू तालुका संवेदनशील परिसर क्षेत्राचे उद्दिष्ट आहे व उच्च न्यायालयाच्या देखरेखीखाली नेमलेल्या प्राधिकरणातर्फे हाच प्रयत्न जारी आहे.

डहाणू तालुका संवेदनशील परिसर क्षेत्राचे व्यवस्थापन उच्च न्यायालयाच्या देखरेखीखाली काटेकोरपणे चालू आहे व त्यातून अनेक चांगल्या गोष्टी निष्पन्न होत आहेत. उदाहरणार्थ, तेथील औष्णिक वीजनिर्मिती केंद्रास प्रदूषण नियंत्रण यंत्रणा बसवण्यास भाग पाडण्यात आलेले आहे. डहाणू तालुका संवेदनशील परिसर क्षेत्र प्राधिकरण आपल्याकडून लोकांशी संवाद चालू ठेवत आहे. पण ह्यातही काही महत्वाच्या उणीवा जाणवतात. आम्ही पश्चिम घाट परिसर तज्ज्ञ गटाची सुरुवातीची दोन दिवसांची एक बैठक मुद्दामच डहाणूत घेतली. ह्या बैठकीचा एक भाग म्हणून स्थानिक समाजातील आदिवासी शेत व वन मजूर, मच्छीमार ह्यांपासून श्रीमंत चिक्कू बागायतदार ह्या सर्व स्तरांतील प्रतिनिधिक मंडळींशी चर्चा करण्याची संधी मिळावी अशी विनंती केली होती. परंतु दोन दिवसांअखेर हे काहीच घडले नाही. प्राधिकरणाच्या अधिकाऱ्यांना लोकांच्या बरोबर विचार विनिमय का केला गेला नाही असे विचारता, ते कसे शक्य आहे? लोक नुसत्या तक्रारी करत राहतात, असे उत्तर मिळाले. ह्यानंतर पश्चिम घाट परिसर तज्ज्ञ गटाच्या पुढील सर्व कामात स्वतंत्र रीत्या लोकांशी विचार विनिमय केला. हा करताना साहजिकच तिथल्या तिथल्या सामाजिक कार्यकर्त्यांची मदत घेतली. कारण डहाणूच्या अनुभवाने पक्का धडा शिकवला होता की लोकांपर्यंत पोचण्यास हाच एक मार्ग आहे. लोकांशी संवाद करताना त्यांनी आपल्या अडचणी सांगितल्या, तसेच अनेक विधायक सूचनाही केल्या. उदाहरणार्थ सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील सावंतवाडी/दोडामार्ग तालुक्यातील अनेक ग्रामसभांनी आमचे क्षेत्र हे संवेदनशील परिसरक्षेत्र म्हणून घोषित करावेत, असे ठराव एकमताने मंजूर केले आहेत, व ह्या क्षेत्राचे व्यवस्थापन कसे असावे ह्याबद्दल रचनात्मक सूचना केल्या आहेत.

तेव्हा लोक अडाणी, केवळ तक्रारखोर आहेत. त्यांना काहीही विचारू नये. तज्ज्ञांनी, बाबूंनी, नेत्यांनी सारे काही ठरवावे ही पद्धत लोकांना घटनेने दिलेल्या हक्कांची पायमल्ली करणारी व पूर्णपणे चुकीची आहे. आतापर्यंत आपण ग्रामसभा व इतर पंचायती राज्य संस्थांना व नगरपालिका - महानगरपालिकांना 73 व 74 व्या घटनादुरुस्तीनुसार

नैसर्गिक संसाधनांचे नियोजन, नियमन, पुनर्जीवन करण्याचे अधिकार दिले आहेत. 2002 च्या जैव विविधता कायदानुसारही लोकांना, स्थानिक संस्थांना अनेक अधिकार दिले गेले आहेत. परंतु ह्याची अंमलबजावणी कोठेच, मुरुड-जंजीरा, डहाणू तालुका, माथेरान व महाबळेश्वर - पाचगणी ह्या चार संवेदनशील परिसरक्षेत्रांसकट कोठेच- होत नाही. अजूनही सारे "चिंचेच्या पानावर उभविले देऊळ, आधि कळस मग पाया रे" ह्या भारूडातल्या ओळींप्रमाणे सारे कळसाकडून पायाकडे चालले आहे. ह्या व्यवस्थेत झालेली सारी उभारणी डगमगते आहे. संवेदनशील परिसरक्षेत्राची उभारणी करताना माथेरानात स्थानिक जनतेला विश्वासात न घेता लादलेल्या निर्बंधामुळे ह्याबाबत असमाधान आहे, इतके की ह्या संवेदनशील परिसरक्षेत्राची मूळ संकल्पना मांडणाऱ्या सेवाभावी संस्थेच्या कार्यकर्त्यांना माथेरानला जाताना पोलीस संरक्षण मागावे लागले.

दुर्दैवाने महाबळेश्वर- पाचगणीलाही आजच्या अस्मानी सुलतानशाहीत या चांगल्या संकल्पनेचा विपर्यास होतोय. आज महाबळेश्वरला लोकांना न जुमानता नानाविध निर्बंध लादले आहेत, अन् ह्या निर्बंधांचा बागुलबुवा करून भ्रष्ट अधिकारी लोकांकडून खंडणी उकळताहेत. तिथे भूजल सांभाळायला पाहिजे हे खरे; पण जर वीस हजार रुपये लाच दिली तर भागते, कुठेही विहीर खणता येते, एरवी नाही अशी लेखी तक्रार मला मिळालीय. पण सगळ्यात वाईट वाटते महाबळेश्वरच्या आसमंतातल्या वाड्या-वस्त्यांच्या रस्त्यांवर वन विभागाने खोदलेले चर पाहून. इथले रहिवासी पारंपरिक वननिवासी आहेत, त्यांच्या पूर्वजांनी अफझलखानच्या सेनेशी शिवरायांच्या वतीने लढताना आत्मबलिदानही केले असेल. आज अंमलात आलेल्या वनाधिकार कायदानुसार ह्यांना अनेक हक्क द्यायला हवेत. ते सोडाच; उलट जबरदस्तीने त्यांचे रस्ते खणताहेत. पण इथल्या सड्यांना, जलस्रोतांना सांभळणे, कीटकनाशकांना काबूत आणणे असे सकारात्मक कार्यक्रम मात्र दुर्लक्षित आहेत.

इथे नमूद करणे योग्य आहे की गोव्याचा प्रादेशिक आराखडा बनवण्याच्या प्रक्रियेतही संवेदनशील परिसरक्षेत्र (Ecologically Sensitive Zones) 1 आणि 2 ह्या संज्ञा वापरण्यात आल्या आहेत. ह्याला गोवा प्रादेशिक आराखडा तज्ज्ञ गटाने खालीलप्रमाणे निकष सुचविले आहेत:

अतिशय संवेदनशील परिसरक्षेत्र, अथवा ESZ 1 मध्ये अभयारण्ये व राष्ट्रीय उद्याने, सरकारी व खाजगी अरण्ये, खारफुटी अरण्ये व जलाशय समाविष्ट केली असून ह्यांचे एकूण क्षेत्रफळ राज्याच्या ५४% भरते.

प घा प त ग अहवाल मतितार्थ १० ऑक्टोबर २०१२

मध्यम प्रतीचे संवेदनशील परिसरक्षेत्र, अथवा ESZ 2 मध्ये भात खाचरे आणि खाजण जमिनी, मिठागरे, धरणांखाली पाणीपुरवठा असलेली जमीन, आणि सांस्कृतिक वारसा क्षेत्रे समाविष्ट केली असून ह्यांचे एकूण क्षेत्रफळ राज्याच्या २६% भरते.

संरक्षित क्षेत्रांच्या परिघातील संवेदनशील परिसरक्षेत्रे

गोव्यातील काही खाणी अभयारण्यांवर, राष्ट्रीय उद्यानांवर अतिक्रमण करत आहेत, इतर अनेक अशा संरक्षित क्षेत्रांच्या अगदी नजीक नासधूस करत आहेत अशी जाणीव निर्माण झाल्यावर २००२ साली भारतीय वन्य जीव मंडळाने सर्व संरक्षित क्षेत्रांच्या दहा किलोमीटर परिघात संवेदनशील परिसरक्षेत्राची आखणी करावी असा ठराव मंजूर केला. परंतु हे व्यवहार्य नाही, उदहरणार्थ बोरिवलीचे संजय गांधी राष्ट्रीय उद्यान मुंबई महानगराने वेढलेले आहे. अशा मर्यादा लक्षात आल्यावर प्रत्येक संरक्षित क्षेत्रांचा विवक्षित अभ्यास करून मग संवेदनशील परिसरक्षेत्राची आखणी करावी असे मान्य झाले. ह्या दृष्टीने भारती विद्यपीठाच्या एका विद्यार्थ्याने महाराष्ट्रातील संरक्षित क्षेत्रांच्या आसमंतांचा अभ्यास करून २००२ सालीच एक प्रबंधही सादर केला. भीमाशंकर अभयारण्याचा परिसर ह्या अभ्यासाचा एक भाग होता. परंतु संपूर्ण पश्चिम घाटभर वन विभागांनी न्यायालये वरचेवर बजावत असतानाही २०१० पर्यंत काहीही कारवाई सुरू केली नाही. ह्यामागे काय हितसंबंध असावेत हे भीमाशंकर अभयारण्याच्या आसमंतात जे काय घडले त्या वरून दिसून येते. हा परिसर आपल्या शेकरू या राज्यपशूसाठी प्रसिद्ध आहे. इथे २००८ साली पवनचक्क्या उभारण्याचा एक प्रस्ताव मांडण्यात आला. ह्याबाबत तिथल्या फॉरेस्ट रेंजरने प्रामाणिकपणे अहवाल देताना खालील मुद्दे मांडले: [१] हा चाकण वनक्षेत्रातील सदाहरित वनाच्छादित टापू आहे. [२] भीमाशंकर अभयारण्या जवळील व ह्या वनांमुळे पर्यावरणाचा समतोल राखण्यास मदत होते, [३] पवनचक्क्या आल्यास वन्य प्राण्यांचे आश्रयस्थान व आढळ ह्यावर परिणाम होण्याची शक्यता आहे. येथे दुर्मिळ शेकरू खार, लांडगा, कोल्हा, तरस, मोर, विबट्या आढळतात. [४] प्रकल्पांतर्गत रस्त्यांमुळे पर्यटकांची ये जा वाढल्यास सदाहरित जंगलास हानी पोचण्याची शक्यता आहे. हा अहवाल ताबडतोब दडपण्यात आला व अरण्य खात्याच्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनी इथे सदाहरित वन नाही, काहीही महत्वाचे वन्य जीव नाहीत असे खोटे-नाटे निवेदन करत पवनचक्क्यांना परवानगी दिली. मी मुद्दाम चार दिवस तेथील एका प्राथमिक शाळेत राहून पहाणी केली, तेव्हा फॉरेस्ट रेंजरांनी दिलेली माहिती पूर्णपणे खरी होती हे स्पष्ट झाले. वर हेही दिसले की जो वनविभाग महाबळेश्वरला

प घा प त ग अहवाल मतितार्थ १० ऑक्टोबर २०१२

संरक्षित क्षेत्राच्या सबबीवर असहाय्य खेडुतांच्या गावांचे दळण-वळण तोडत आहे, तोच वनविभाग इथे पवन चक्क्यांसाठी घनदाट राखीव जंगल बेधडक तोडून रस्ते बनवून देतोय! ह्या पवनचक्क्यांसाठी निष्काळजीपणे बांधलेल्या रस्त्यांनी दरडी कोसळताहेत, गाळाने ओढे, नदी-नाले-धरणे भरताहेत, शेतीची नासाडी होते आहे.

भीमाशंकर अभयारण्याच्या आसमंतात असा कारभार चालू आहे. ह्याबद्दल बरीच हाकाटी झाल्यावर वन विभागाला जाग येऊन त्यांनी कारवाई सुरू केली. २०१० साली कोल्हापूरच्या वनविभागाने अभयारण्यांच्या आसमंतात संवेदनशील परिसरक्षेत्रे आखणे आहे म्हणून घोषणा करत निर्बंधांची एक यादी जाहीर केली. हे निर्बंध अत्यंत जाचक व अनुचित होते. उदाहरणार्थ, संवेदनशील प्रदेशात कोणतेही कृत्रिम लाईट्स वापरले जाणार नाहीत. याचा अर्थ काय? रस्त्यावर दिवे लावले जाणार नाहीत का संपूर्ण प्रदेश रात्री अंधारात राहिल? आणि संवेदनशील क्षेत्रात कोणतेही उद्योगधंदे उभारले जाणार नाहीत याचा अर्थ काय? याचा अर्थ पिठाच्या गिरण्यांना सुधदा बंदी का? असे वनविभागाचे निर्बंध पाहून कोल्हापूर जिल्हा परिषदेने ऑक्टोबर २०१० मध्ये आम्हाला ही भानगड नकोच असे ठराव केला.

कोल्हापूर वनविभागाने कोल्हापूर जिल्हा परिषदेत ऑक्टोबर २०१० मध्ये झालेल्या जाहीर सभेत खालील सादरीकरण केले: राष्ट्रीय उद्यान / अभयारण्य क्षेत्रापासून 10 कि.मी. अंतरावरील इको सेन्सीटीव्ह क्षेत्र म्हणून जाहीर करण्याबाबत.

- ❖ केंद्र शासनाने भारतीय वन्यजीव मंडळाने 2002 मध्ये ठरविल्यानुसार प्रस्तावाची मागणी केली.
- ❖ याबाबतची कार्यवाही 2004 पर्यंत पूर्ण करणे अपेक्षित होते.

इको सेन्सीटीव्ह झोनची व्याख्या करण्यात आली नाही. तरी पर्यावरण संरक्षण कायदा 1986 च्या कलम 3 उपकलम 2 (5) अंतर्गत जाहीर करणे आहे. या अंतर्गत प्रामुख्याने पर्यावरणाचे संरक्षण करणे अभिप्रेत आहे. यामध्ये प्रामुख्याने खालील मुद्द्यांचा समावेश आहे.

1. अधिवासास धोका
2. पर्यावरणाचे प्रदूषण
3. मनुष्य आणि वन्य प्राण्यांच्या जिवीतास धोका

4. परिस्थिती संवेदनशील
5. कारखान्यांमधून पर्यावरण प्रदूषण होणारे पदार्थ सदर क्षेत्रात टाकत असल्यास
6. अशा अन्य क्रिया किंवा प्रक्रिया ज्यामुळे वन्यप्राणी किंवा वनस्पतींच्या आश्रयस्थळास प्रदूषणाद्वारे अथवा अवनत करण्याचा किंवा अस्तित्व नष्ट करण्याचा धोका निर्माण होईल.

इको सेन्सीटीव्ह झोनच्या एकूण 10 कि.मी. पैकी अभयारण्यालगतचे 1 कि.मी. क्षेत्र हे बफर झोन असेल.

यामध्ये कोणत्याही प्रकारची बांधकामे करावयाची नाहीत. बफर झोन हा मोकळा व हरीत राहिल.

- इको सेन्सीटीव्ह झोनच्या क्षेत्रात ध्वनीप्रदूषण करावयाचे नाही.
- इको सेन्सीटीव्ह झोनच्या क्षेत्रात कृत्रिम लाईट योजना करावयाची नाही.
- इको सेन्सीटीव्ह झोनच्या क्षेत्रात औद्योगिक कारखाने असू नयेत.
- इको सेन्सीटीव्ह झोनच्या क्षेत्रात दगडखाण व खनिज उत्खनन करता येणार नाही. तसेच नवीन प्रस्तावना मान्यता मिळणार नाही.
- इको सेन्सीटीव्ह झोनच्या क्षेत्रात खाजगी किंवा महसूल विभागातून वृक्षतोड लिल्लाधिकारी यांचे परवानगीशिवाय करता येणार नाही.
- नैसर्गिक वारसा जपणे आवश्यक राहिल. तसेच धबधबे, गुहा इत्यादीमध्ये कोणताही बदल करावयाचा नाही.
- नामशेष होण्याच्या मार्गावर असलेल्या वनस्पतींचे जतन करावे.
- मानवनिर्मित वारसा जपणाऱ्या वास्तू-किल्ले इत्यादी जतन करावे.
- औद्योगिक वसाहती किंवा रहिवासासाठी नैसर्गिक पाणी साठ्यांच्या बेसुमार वापर करता येणार नाही. तसेच पाण्याचे प्रदूषण होणार नाही याची दक्षता घ्यावी.
- प्लॅस्टिक वापरावर बंदी राहिल.
- डोंगर उतारावर बांधकाम करता येणार नाही.
- सांडपाण्याचे योग्य नियोजन करणे आवश्यक राहिल.
- घनकचरा जाळून प्रदूषण करता येणार नाही.
- वाहनापासून होणाऱ्या प्रदूषणावर नियंत्रण राहिल.

पश्चिम घाट परिसर तज्ज्ञ गटाने हे कोल्हापूर वन विभागाचे प्रास्तावित निर्बंध कसे अयोग्य आहेत हे केन्द्रीय पर्यावरण व वन मंत्रालयाच्या नजरेस आणून दिल्यावर ह्यात थोडे बदल केले गेले. परंतु आजचे नियमही पूर्णपणे नकारात्मक व वरून लादलेले आहेत. अशा संवेदनशील परिसरक्षेत्रांच्या सीमा व व्यवस्थापन नियम लोकसहभागानेच बनवले गेले पाहिजेत. ह्यासाठी भारताच्या वेगवेगळ्या कायद्यात पुढील तरतुदी आहेत:

[१] 73 व 74 व्या घटनादुरुस्तीनुसार ग्रामसभा व इतर पंचायती राज्य संस्थांना व नगरपालिका - महानगरपालिकांना नैसर्गिक संसाधनांचे नियोजन, नियमन, पुनर्जीवन करण्याचे अधिकार दिले आहेत.

प घा प त ग अहवाल मतितार्थ १० ऑक्टोबर २०१२

[२] 2002 च्या जैव विविधता कायदानुसार जैवविविधता व्यवस्थापन समित्या

[३] २००६च्या वनाधिकार कायदानुसार ग्राम सभांमार्फत वनाधिकार समित्या

पश्चिम घट परिसर तज्ज गटाचा आग्रह आहे की ह्या कायदेशीर, लोकाभिमुख तरतुदी लगेच अंमलात आणून त्यांच्या सहभागानेच सर्व निर्णय घेतले जावेत. पश्चिम घट परिसर तज्ज गटाच्या मते जेथे जेथे आज व्याघ्र प्रकल्प अथवा अभयारण्यांच्या आसमंतात संवेदनशील परिसरक्षेत्रे ह्यांसंबंधित कारवाई सुरू आहे, तेथे तेथे स्थानिक समाजांनी ही कारवाई वनाधिकारांची अंमलबजावणी पुरी झाल्यावरच व पंचायत पातळीवरील जैवविविधता व्यवस्थापन समित्या तातडीने प्रस्थापित करून त्यांच्या माध्यमातूनच केली जावी अशी मागणी करणे अगदी रास्त आहे.

ह्या आमच्या अगदी वेगळ्या धर्तीच्या प्रतिपादनाचा उल्लेख न करता, पश्चिम घाट परिसर तज्ज गटाच्या अहवालात संवेदनशील परिसरक्षेत्रांबाबत ज्या सूचना आहेत, त्या अत्यंत कटकटीच्या आहेत व त्या वन विभागाच्या खाक्यानेच लोकांवर लादल्या जाणार आहेत, असा अपप्रचार चालू आहे. उदाहरणार्थ, जिथे आम्ही केवळ प्लास्टिकच्या पातळ पिशव्या नकोत असे म्हटले आहे, तेथे आम्ही घरातल्या प्लास्टिकच्या खुर्यांवरही बंदी सुचविली आहे असा खोडसाळ प्रचार जारी आहे. समुद्र तीराजवळील खारफुटीसारख्या वनराजीबद्दल आमच्याकडे माहिती नसल्याने समुद्रालगतचा दीड किलोमीटर टापू अभ्यासातून वगळला. ह्याचा अर्थ हा सर्व भाग Coastal Regulatory Zone मानावा अशी आमची शिफारस बिलकुल नाही. पण तसाही अर्थ लावून गैरसमज पसरवले जात आहेत असे समजते.

आमच्या अहवालात खाजगी वन जमिनीवर निलगिरी सारख्या विदेशी वृक्षांची एकपिकी लागवड करू नये, व सद्यःस्थितीतील विदेशी वृक्षांच्या जागी स्थानिक प्रजातीच्या वृक्षांची लागवड करावी अशा सूचना आहेत. ह्या केवळ विचारार्थ आहेत, ह्या अंतिम नाहीत असेही स्पष्ट म्हटले आहे. ह्याचा विपर्यास करून काजू ही विदेशी प्रजाती आहे, ही लागवड बंद करावी लागेल, सगळी काजूची झाडे तोडावी लागतील, असा प्रचार केला जातो आहे. ह्या बाबतीत उघडच तारतम्य दाखवावयस हवे. काजू विदेशी असला तरी आपलासा झाला आहे. तसे नारळ व सुपारी सुद्धा मूळचे विदेशी आहेत. ह्यांना सरसकट नाकारणे अयोग्य आहे. ह्या सगळ्याचा साधक बाधक विचार करून मगच लोकांच्या अनुमतीनेच कारवाई व्हावी असे आमचे प्रतिपादन आहे.

संवेदनशीलतेचे मोजमाप

आरंभीची चौदा वर्षे डहाणू, माथेरानसारखी संवेदनशील परिसरक्षेत्रे १९८६च्या पर्यावरण संरक्षण कायद्याच्या आधारे वेगवेगळ्या सेवाभावी संस्थांच्या सूचनांनुसार जाहीर करण्यात आली. ही निवडताना काहीही नेटके निकष वापरले गेले नाहीत. तसे निकष असणे आवश्यक आहे ह्या विचाराने भारत शासनाने प्रणव सेन यांच्या अध्यक्षतेखाली २००० साली एक समिती प्रस्थापित केली व त्या समितीने सुचवलेले निकष स्वीकारले. हे निकष समृद्ध जैवविविधता, भरपूर पर्जन्यमान, उभे डोंगर उतार, नद्यांचे उगम अशा धर्तीचे आहेत. संपूर्ण पश्चिम घाट प्रदेशास यातले अनेक निकष लागू पडतात. तेव्हा हा संपूर्ण प्रदेश संवेदनशील परिसरक्षेत्र म्हणून घोषित करणे आवश्यक आहे. परंतु ह्याचा अर्थ संपूर्ण पश्चिम घाट प्रदेशात सरसकट सगळे हस्तक्षेप वर्ज्य आहेत असा होत नाही. संवेदनशील परिसरक्षेत्र ही कोणत्याही प्रकारचा मानवी हस्तक्षेप अपेक्षित नसलेल्या अभयारण्ये, राष्ट्रीय उद्याने अशा संरक्षित प्रदेशांहून वेगळी संकल्पना आहे. १९८६ च्या पर्यावरण संरक्षण कायद्यानुसार जाहीर केलेल्या संवेदनशील परिसर क्षेत्रांत मानवी हस्तक्षेप मोठ्या प्रमाणात असू शकतो. तेथे स्थलकालानुरूप जे जे सयुक्तिक असतील ते ते निर्बंध मात्र लागू करता येतात. उदाहरणार्थ, वर उल्लेख केल्याप्रमाणे संपूर्ण डहाणू तालुका हा संवेदनशील परिसर *ecofragile* क्षेत्र म्हणून जाहीर करण्यात आला आहे. तेथे एक औष्णिक वीजनिर्मिती केंद्र, आणि चिक्कूची बागायत आहे. निसर्गाला जपत शाश्वत विकासाचा पाठपुरावा करणे हेच डहाणू तालुका संवेदनशील परिसर क्षेत्राचे उद्दिष्ट आहे व उच्च न्यायालयाच्या देखरेखीखाली नेमलेल्या प्राधिकरणातर्फे हाच प्रयत्न जारी आहे.

पश्चिम घाटासारख्या विस्तृत प्रदेशात वेगवेगवेगळ्या भागांत नैसर्गिक, सामाजिक, आर्थिक परिस्थिती एकसाच्याची बिलकुलच नाही. तेव्हा ह्या संपूर्ण प्रदेशाला एकसुरी नियमावली, साचेबंद व्यवस्थापन लागू करणे चुकीचे ठरेल. उलट येथे अतिशय लवचिकपणे स्थलकालानुरूप व्यवस्थापनाची आखणी करणे आवश्यक आहे. ह्या दृष्टीने पश्चिम घाट परिसर तज्ज्ञ गटाने तीन प्रकारचे प्रस्ताव मांडले आहेत. एक म्हणजे ह्या संबंध प्रदेशाची अतिशय संवेदनशील (ESZ2), मध्यम संवेदनशील (ESZ1), व कमी संवेदनशील (ESZ3) अशा तीन टापूंत विभाजणी करणे, दुसरे म्हणजे ह्या त्रिविध टापूंच्या मर्यादा व तेथील प्रत्येक विवक्षित पंचायत क्षेत्रात काय प्रकारचे व्यवस्थापन असावे हे जनसहभागाने ठरवणे, व तिसरे म्हणजे केवळ निर्बंधांचा विचार न करता तिथल्या तिथल्या परिस्थितीला समुचित असे सकारात्मक, प्रोत्साहनात्मक कार्यक्रम सुचवणे.

संबंध प्रदेशाची अतिशय संवेदनशील , मध्यम संवेदनशील , व कमी संवेदनशील अशा तीन टापूंत विभाजणी करण्यासाठी जागो-जागी ते स्थळ किती संवेदनशील आहे हे जोखणे जरूरी आहे. प्रणव सेव समितीने सुचवलेले निकष गुणात्मक आहेत, त्यानुसार संपूर्ण प्रदेश संवेदनशील ठरतो. तज्ज्ञ गटाला ह्या पुढे जाऊन तीन टापूंत विभजन करण्यासाठी संख्यात्मक निकषांची आवश्यकता होती. हे काम करण्यास परिसराबाबतच्या कोणकोणत्या बाबींच्या आधारे असे संख्यात्मक निकष निर्धारित करता येतील ह्याचा शास्त्रोक्त विचार आवश्यक होता. तज्ज्ञ गटाने ह्या विषयावर २०११ जानेवारीत “करंट सायन्स” ह्या भारतातील अग्रक्रमाच्या वैज्ञानिक पाक्षिकातून एक शास्त्रीय निबंध प्रकाशित केला, त्याची संकेतस्थलावर खुली चर्चा केला, व काय करणे योग्य आहे ह्याचा निर्णय घेतला. ह्या चर्चेतून संवेदनशील म्हणजे “पर्यावरण व आर्थिक दृष्टींनी महत्वपूर्ण व अल्प-स्वल्प हस्तक्षेपांतूनही मोठ्या प्रमाणावर हानी पोहोचण्याची भीती असलेली स्थळे” अशी व्याख्या सर्वसंमत झाली. परंतु प्रत्यक्षात हा निकष लावण्यासाठी जी माहिती वापरणे योग्य असे वाटले ती सर्व माहिती सहज उपलब्ध नव्हती. वेळेवर काम उरकण्यासाठी ह्यातील कोणती माहिती संगणकीकृत स्वरूपात उपलब्ध आहे ते ताडून ती संकलित केली. पुढील बाबींबाबत अशी माहिती उपलब्ध होती: राज्ये, जिल्हे व तालुक्यांच्या भौगोलिक सीमा, उपग्रहाची 90 मीटर अंतराने उंच-सखलतेबद्दलची माहिती, अभयारण्ये व राष्ट्रीय उद्याने, वनांचे प्रकार, वनावरणाची टक्केवारी, वैशिष्ट्यपूर्ण सदाहरित अरण्ये, सीमित परिघांची अरण्ये, नदीतीराची अरण्ये, वनस्पतिसृष्टीचे प्रमाण, केवळ स्वदेशात आढळणाऱ्या वनस्पती, चतुर, मासे, बेडूक, सरीसृप, पक्षी व सस्तन पशू ह्यांचे प्रमाण, भीतिग्रस्त सस्तन पशू, पक्ष्यांच्या दृष्टीने महत्वपूर्ण स्थळे, व हत्तींच्या भ्रमंतीचे मार्ग. इथे मुद्दाम नमूद करावयास पाहिजे की केन्द्र शासनाने निश्चितच महत्वाची व आम्हाला पुरवणे सर्वस्वी उचित असलेली “उद्योगांची सुयोग्य स्थलनिश्चिति दर्शविणाऱ्या जिल्ह्यानिहाय डेटाबेस (ZASI)” ही माहिती दडपून ठेवली, तसेच गोवा राज्य शासनानेही त्यांच्याकडे संकलित केलेली गोवा प्रादेशिक आराखडा २०२१चा डेटाबेसची माहिती दडपून ठेवली. वन व पर्यावरण मंत्रालयाने अभयारण्ये व राष्ट्रीय उद्याने ह्यांच्या सीमांबाबत कोणताही डेटाबेस बनवलेला नाही असेही समजले. ह्या परिस्थितीत आम्ही आम्ही कसोशीचे प्रयत्न करून शक्य ते सर्व डेटाबेस संकलित केले. पण, कोणती महत्वाची माहिती चटकन उपलब्ध नसल्याने वापरता आली नाही ह्यांची नोंद करणे हेही शास्त्रज्ञांचे कर्तव्य असते, त्यानुसार आम्ही जलभागांबद्दल व वेगवेगळ्या अधिवासांच्या सातत्याबद्दल आम्हाला वापरण्याजोगी माहिती उपलब्ध नव्हती ह्या त्रुटीही नमूद केल्या.

नंतर ह्या माहितीला सुव्यस्थित संगणकीकृत करून, त्यावरून संख्यात्मक आडाखे बांधून पश्चिम घाटावर 9 x 9 किलोमीटरच्या सुमारे 2200 चौकटी टाकून ह्या किती संवेदनाशील आहेत हे निश्चित केले. गोव्यामध्ये जास्त तपशेलवार माहिती उपलब्ध असल्याने तेथे १.८ x १.८ किलोमीटरच्या चौकटी वापरल्या. समुद्र तीराजवळील खारफुटीसारख्या वनराजीवद्वल आमच्याकडे माहिती नसल्याने समुद्रालगतचा दीड किलोमीटर टापू अभ्यासातून वगळला. राज्या-राज्यांच्या निसर्ग संपत्तीत खूपच फरक असल्याने प्रत्येक राज्यातील चौकटींना स्वतंत्रपणे गुण दिले. आता प्रश्न होता की किती गुण असलेल्या चौकटींना अतिशय संवेदनशील (ESZ1) मानायचे? ह्या बाबत काहीही स्वतंत्र वस्तुनिष्ठ निकष उपलब्ध नाहीत; हा आपली उद्दिष्टे काय हा विचार करून ठरवण्याचा विषय आहे. आतापर्यंत अभयारण्ये व राष्ट्रीय उद्याने आखताना संख्यात्मक विश्लेषण केले गेले नसले तरी काही पद्धतशीर विचारातून ती निश्चित केली गेली आहेत. तेव्हा अशा संरक्षित प्रदेशांच्या तोडीची संवेदनशीलता असणारी इतर स्थळे अतिशय संवेदनशील ठरवावीत असा निर्णय केला. पुढला प्रश्न होता की किती टक्के प्रदेशांस अतिशय संवेदनशील, किती टक्के प्रदेशांस मध्यम संवेदनशील व किती टक्के प्रदेशांस कमी संवेदनशील मानावे. ह्या संदर्भात उल्लेखनीय बाब म्हणजे गोवा प्रादेशिक आराखडा २०२१ मध्ये वेगळ्या पद्धतीने व्याख्या केलेल्या [१] अतिशय संवेदनशील टापूत ५४%, व [२] मध्यम संवेदनशील टापूत २६% असे एकूण ८०% क्षेत्र ह्या दोन वर्गात घातले आहे. तसेच, डोंगराळ मुलुखांत दोन तृतीयांश म्हणजेच ६६% प्रदेश अरण्यांसारख्या नैसर्गिक अधिवासांखाली असावा असे राष्ट्रीय पातळीवरचे धोरण आहे. पश्चिम घाट हा खासा प्रदेश आहे, तेव्हा अभयारण्ये व राष्ट्रीय उद्याने व त्यांच्या तोडीचे गुण असलेले अतिशय संवेदनशील प्रदेश हे एकत्र धरता जास्तीत जास्त 60% प्रमाण असावे असे आम्ही सुचवले. तसेच ह्या दोन्हींच्या जोडीला मध्यम पातळीवरचा संवेदनशील प्रदेश मिळून जास्तीत जास्त ७५% प्रमाण असावे, व सुमारे 25% प्रदेश कमी संवेदनशील व वेग वेगळ्या मानवी हस्तक्षेपांसाठी राखून ठेवावा हे श्रेयस्कर वाटते असेही आम्ही सुचविले आहे. अशा हिशोबप्रमाणे आम्ही पश्चिम घाटावरच्या सर्व चौकटींची चार भागात विभागणी केली आहे: [1] अभयारण्ये व राष्ट्रीय उद्याने [2] अतिशय संवेदनशील [3] मध्यम संवेदनशील व [4] कमी संवेदनशील. परंतु आमच्या सरळ रेषांनी आखलेल्या चौकटी साहजिकच कोणत्याही शासकीय सीमा अथवा पाणलोट क्षेत्रांनुसार नाहीत. ग्राम पंचायत पातळीपासून सर्व शासकीय सीमा व पाणलोट क्षेत्रांचा विचार करून ह्या सीमा ठरवणे उचित. परंतु हे करण्यास आमच्यापाशी पुरेशी माहिती, वेळ व मनुष्यबळ नव्हते. तथापि तालुका पातळीवर सीमा ठरवणे शक्य होते, म्हणून आम्ही तशी मांडणी केलेली आहे. ही प्राथमिक मांडणी आहे, ह्या सर्व सीमा

ग्राम पातळीवरील सीमा व पाणलोट क्षेत्रांचा व मुख्यतः लोकांना काय हवे ह्याचा विचार करून मगच निश्चित कराव्यात असे आमच्या तज्ज्ञ गटाचे प्रतिपादन आहे.

महाराष्ट्रातील सह्याद्रीतील तालुक्यांची परिसर संवेदनशीलता: कंसात दर्शवलेल्या तालुक्यांचा निम्म्याहून कमी अंश सह्याद्रीत समाविष्ट आहे. काही तालुक्यांचे विभाजन झाले असू शकेल. ज्या तालुक्यांची नावे उपलब्ध नव्हती त्यांना क्रमांक दिले आहेत			
जिल्हा	अतिशय संवेदनशील	मध्यम संवेदनशील	कमी संवेदनशील
नंदुरबार			नवापुर
धुळे		[साक्री]	
नाशिक	नाशिक, पेठ, दिन्डोरी, [कळवण, चांदवड, सिन्नर]	सुरगणा, [सटाणा]	इगतपुरी
अहमदनगर	[संगमनेर]	पारनेर, [अहमदनगर]	अकोले
ठाणे	मुरबाड, मोखाडा, जव्हार, 1482	[भिवंडी]	शहापुर
पुणे	घोड, मुळशी, मावळ, भोर, [खेड], 1612	[शिरूर]	जुन्नर, सासवड
सातारा	मेढा, पाटण, महाबळेश्वर, वाई	कोरेगाव, [कराड, शिरवळ, फलटण, सातारा]	वडूज, दहिवडी
सांगली	[शिराळा]	[अटपाडी, कवठे महाकाळ, तासगाव, विटे]	
रायगड	म्हासळा, पाली, पोलादपुर, रोहा, पेण, महाड, 1634, 1657		माणगाव, 1572
कोल्हापुर	राधानगरी, गारगोटी, शाहुवाडी, पन्हाळा, बावडा	[कागल]	आजरा, चंदगड, गडहिंगलज
सोलापुर		[माळशिरस, सांगोले]	
रत्नागिरी	देवरुख, चिपळूण,	मंडनगड, [दापोली, गुहागर]	खेड
सिंधुदुर्ग	कणकवली, सावंतवाडी, दोडामार्ग, [कुडाळ, वैभववाडी]		

संवेदनशील प्रदेशांचे व्यवस्थापन

पुढला मोठ्या जिऱ्हाळ्याचा विषय म्हणजे ह्या अतिशय, मध्यम व कमी संवेदनशील प्रदेशांत काय काय प्रकारचे मानवी हस्तक्षेप असावेत? ह्या संदर्भात चार पोटप्रश्न उपस्थित होतात? (क) काय नियम असावेत? (ख) नियम कोणी ठरवावेत? (ग) नियम कोणी अंमलात आणावेत? (घ) अंमलबावणीवर कोणाचा अंकुश असावा? आमच्या तज्ज्ञ गटाला सध्याच्या संवेदनशील परिसरक्षेत्रांचा अनुभव काय आहे ह्याचा अभ्यास करण्यास सांगण्यात आले होते. त्यानुसार

आम्ही माथेरान व महाबळेश्वर – पाचगणीचा अनुभव तपासून पाहिला. दोन्हीकडे स्थानिक जनतेला विश्वासात न घेता लादलेल्या निर्बंधांबाबत असमाधान आहे. इतके की माथेरान हा संवेदनशील परिसरक्षेत्र जाहीर करावा म्हणून पुढाकार घेणाऱ्या स्वयंसेवी संस्थेच्या कार्यकर्त्यांना माथेरानात जाताना पोलीस संरक्षण मागावे लागले. नियम कोणी अंमलात आणावेत व अंमलबाबणीवर कोणाचा अंकुश असावा हेही कळीचे मुद्दे आहेत. महाबळेश्वरच्या नागरिकांच्यात संवेदनशील परिसरक्षेत्र घोषित केल्याने वृक्षतोडीवर चाप लागल्याबद्दल समाधान आहे, पण तरीही धनदांडग्यांच्या हॉटेलांच्या आवारांत बिनधास्त वृक्षतोड चालते आणि पर्यावरणाच्या संरक्षणासाठीच्या निर्बंधांचा वापर केवळ लाच उकळण्यासाठी केला जातो म्हणून तीव्र असंतोष आहे.

तेव्हा केवळ तज्ज्ञ गटाने सुचवलेले विविध निर्बंध मानले जावेत हे तज्ज्ञ गटाला पटत नाही. तसेच काय नियम असावेत हे दिल्ली- मुंबईत ठिय्या देऊन बसलेल्या नेते- बाबूंनी ठरवावे, हेही तज्ज्ञ गटाला मान्य नाही. संवेदनशील परिसर क्षेत्रे ही संकल्पना लोकाभिमुख पध्दतीने - पायाकडून कळसाकडे जात – राबवली जावी असा आमचा आग्रह आहे. कोणत्या टापूस अतिशय, मध्यम किंवा कमी संवेदनशील मानावे, तेथे-तेथे काय निर्बंध लागू करावेत हे ठरवण्यात व नियमांच्या अंमलबाबणीवर अंकुश ठेवण्यात स्थानिक समाजांनी महत्वाची भूमिका बजावावी. जोडीला शास्त्रज्ञ, इतर तज्ज्ञ, शासकीय अधिकारी हेही आपल्या सूचना देतीलच. पण अग्रक्रमाने स्थानिक लोकांच्या इच्छा – आकांक्षानुसार, व त्यांच्या देखरेखीखाली हे कार्यक्रम राबवावेत अशी तज्ज्ञ गटाची शिफारस आहे. म्हणून पश्चिम घाट परिसर तज्ज्ञ गटाच्या प्रतिपादनानुसार अशा व्यवस्थापनाबाबत ग्रामसभांचा, मोहल्ला सभांचा, ग्रामपंचायतींचा, पंचायत समित्यांचा, जिल्हा परिषदांचा नगरपालिकांचा सल्ला घेणे आवश्यक आहे. हे व्यवस्थापन सरसकट, काहीतरी ताठर निर्बंध लागू करून होणे अनिष्ट आहे, तेव्हा प्रत्येक ठिकाणी स्थानिक परिस्थितीला अनुरूप असेच निर्बंध, उपक्रम ठरवले गेले पाहिजेत.

ह्या सूचना कमी जास्त तपशीलात असू शकतील. उदाहरणार्थ, संपूर्ण सिंधुदुर्ग जिल्हा हा संवेदनशील क्षेत्र घोषित करावा असे ठरवल्यास, सर्व जिल्ह्यात पातळ प्लास्टिक पिशव्यांचा उपयोग करू नये असा निर्बंध अवश्य लागू करता येईल. जोडीला सर्वच स्थानिक ग्रामपंचायती व नगरपालिकांना जैववैविध्य कायद्याप्रमाणे संग्रहण शुल्क आकारण्याचा अधिकार ताबडतोब मिळावा असाही आग्रह धरता येईल. पण जिल्ह्यात एकही हॉटेल चालवू नये असा निर्बंध लावणे जमणार नाही. उलट समुद्र किनाऱ्यावरच्या एखाद्या पंचायतीत, येथील क्षेत्रात पर्यटकांसाठी घरगुती पाहुणचाराच्या विशेष सुविधा निर्माण करण्यास उत्तेजन द्यावे, व एकही व्यापारी हॉटेलला परवानगी देऊ नये असा निर्बंध लावणे सयुक्तिक ठरू शकेल. संपूर्ण जिल्ह्यात अतीव प्रदूषक उद्योगधंदे नकोत असे ठरवता येईल. पण एखाद्या ग्रामपंचायतीत

इथे केवळ शेती बागायती उत्पादनांवर प्रक्रिया करणारे उद्योगधंदे हवेत, इतर कोणतेही नकोत असे ठरवता येईल. काही ग्रामसभा काहीही खाणी नकोत एवढेच सुचवू शकतील, इतर जास्त बारकाव्यात जाऊन उभ्या चढावर 30 फूटांहून रूंद रस्ते नकोत किंवा वहाळांना अपाय होणारे कोणतेही बांधकाम नको; काजूबोंडावर व वनौषधींवर आधारित उद्योग हवेत; खाजगी जंगलांची अभिवृद्धि करायला हवी; नारळ-पोफळीच्या झावळ्यांवर आधारित सुधारित चुली हव्यात; स्थानिक देवरहाटीला पूर्ण संरक्षण हवे अशा अनेक सूचना देऊ शकतील. समुद्रतीराजवळील ग्रामपंचायती खाडीत व उथळ समुद्रात यांत्रिक मासेमारीला बंदी असावी, स्थानिक युवकांसाठी स्नॉर्कलिंग व स्कूबा डायव्हिंगच्या प्रशिक्षणासाठी खास सुविधा निर्माण करावी, मत्स्योत्पादनावर प्रक्रिया करणाऱ्या उद्योगांना खास प्रोत्साहन द्यावे अशा धर्तीच्या सूचना करू शकतील. ह्याखेरीज अशा संवेदनशील परिसर क्षेत्रातील शेतकऱ्यांना गावरान वाणांचे जतन करण्यासाठी राष्ट्रीय जनुक निधीतून खास अनुदान देता येईल; तसेच भारताच्या हवामान बदलाच्या आव्हानाला तोंड देण्यासाठी आखलेल्या योजनेतून शेतजमिनीतील सेंद्रीय अंश वाढवून कार्बनची साठवणूक करण्याबद्दल अनुदान देता येईल.

वेगवेगळ्या पातळीच्या संवेदनशील परिसर क्षेत्रांत काय नियम असावेत ह्याबाबत तज्ज्ञ गटाकडे नानाविध सूचना आल्या. ह्या शासनाबरोबरच्या चर्चेतून, विशेषज्ञांबरोबरच्या विचारमंथनांतून तसेच लोकसंघटना व ग्रामसमाजांच्याकडून आलेल्या प्रस्तावांतून विकसित झाल्या. रत्नागिरी - सिंधुदुर्गातील अनेक ग्रामसभांनी- असनिये, कुंब्रख, मांतुर्ली, तलकट, झोंबळे, कोळझर, शिरवळ, उगडे कळणे, भिकेकोनळ, कुंभवडे, खाडपडे, भेकुर्ली, पाडवेमाजगाव, भालाव, तांबोली सारमळे, निवाळी, दाभिळ, ओतवणे, कोणशी, फुकेरी, धारपी, उडेली, केसरी-फांसवडे (तालुका - सावंतवाडी/दोडामार्ग) आमचे क्षेत्र हे संवेदनशील परिसरक्षेत्र म्हणून घोषित करावेत, असे ठराव मंजूर केले आहेत. त्यांतील अनेक गावांनी संवेदनशील परिसर क्षेत्रांचे व्यवस्थापन कसे करावे ह्याच्या योजनांचा आराखडा सादर केला आहे. तसेच कर्नाटकातील कोडगू जिल्ह्यातील पर्यावरणवादी संस्थांनी आपला सर्व जिल्हा संवेदनशील परिसरक्षेत्र म्हणून जाहीर करावा अशी मागणी केली आहे, व त्याबरोबर जिल्हानिहाय काय व्यवस्थापन प्रणाली जारी करावी ह्याच्याही तपशीलवार सूचना दिल्या आहेत.

उलट कोल्हापूर जिल्ह्यात जिल्हा परिषदेने मोठ्या बहुमताने आमच्या जिल्ह्यात कोणतेही संवेदनशील परिसरक्षेत्र नको आहे असा ठराव मंजूर केला आहे. का विचारता, निर्बंधांमुळे केवळ भ्रष्टाचार बळावून लोक पिडले जातात, परिसराचे प्रामाणिकपणे रक्षण होणार नाही अशी भीती व्यक्त केली आहे. दुर्दैवाने आज सावंतवाडी/दोडामार्ग तालुक्यांतील गावांना असाच धाक दाखवला जात आहे अशी वदंता आहे. तुम्हाला एक तर वन विभागाच्या आडात

लोटले जाईल, नाही तर खाणवाल्यांच्या विहिरीत, तिसरे गत्यंतर नाही; ह्या स्वतंत्र भारतात, ह्या लोकशाहीत तुम्हाला जमिनीवर उभे राहण्याचे स्वातंत्र्य नाहीच नाही, असे बजावत काही लोकप्रतिनिधी फिरताहेत असे ऐकिवात आहे. पण लोकांना खरोखरच सक्षम बनवणे हे ह्या लोकप्रतिनिधींचे नैतिक कर्तव्य नाही का? ते आज का बजावत नाहीत हा विचार करण्याजोगा विषय आहे.

4) पर्यावरण व्यवस्थापन

लोकशाही हे भारताचे मोठे बलस्थान आहे. लोकांच्या पुढाकारातूनच पर्यावरणाचे संरक्षण होऊ शकते असा जगभरचाच अनुभव आहे. ज्या हुकुमशाहीत लोकांना आपल्या इच्छा – आकांक्षा व्यक्त करता येत नाहीत, त्या दडपल्या जातात तेथे पर्यावरणाची प्रचंड नासाडी होऊ शकते. अशा दडपशाहीत अर्थव्यवस्थाही कार्यक्षम होऊ शकत नाहीत व आर्थिक विकासही खुंटतो असा लोकशाही पश्चिम युरोप व त्याला लागून असलेला साम्यवादी पूर्व युरोप यांचा अनुभव आहे. आता यावर आक्षेप घेतला जाईल की मग लोकशाही भारतात व हुकुमशाही चीनमध्ये दोन्हीकडे पर्यावरणाची नासाडी सारखीच चालू आहे, पण हुकुमशाही चीनमध्ये हुकुमशाही चीनची अर्थव्यवस्था लोकशाही भारतापेक्षा जास्त कार्यक्षम आहे हे कसे? मला वाटते याचे उत्तर भारताची लोकशाही कमकुवत आहे, इथे सत्ताधारी अजूनही मोठ्या प्रमाणात हुकुमशाही पद्धतीने कारभार चालवतात, आणि आपण चीनसारखे शिस्तबद्ध नाही हे आहे. आपल्या सर्वथैव असमर्थनीय हुकुमशाही प्रवृत्तीतूनच रत्नागिरी जिल्ह्यात लोकांच्या शांततापूर्ण, व सर्वथा समर्थनीय अशा प्रदूषण अथवा प्रकल्प विरोधी निदर्शनांच्या संदर्भात मुंबई पोलीस कायदा, १९५१, कलम ३७(१) (३): जमावबंदी याचा वापर पूर्णपणे गृहणीय धाटणीत सर्राहा केला जातो.

तरीही आपल्या लोकशाहीत लोकांच्या इच्छांना थोडा तरी मान द्यावाच लागतो. यास्तव लोकांना हवे असे अनेक कायदे केले जातात. दुर्दैवाने माहिती हक्कासारखे काही महत्वाचे अपवाद वगळता अशा लोकाभिमुख कायद्यांची अंमलबजावणी केली जात नाही. परंतु, हे कायदे वापरून आजच्या कायद्यांच्या चौकटीत प्रामाणिकपणे खूप सगळे करता येईल, आणि तसे करण्याचा अथक प्रयत्न करत राहणे हे भारताच्या सर्व जागरूक नागरिकांचे कर्तव्य आहे. ह्या भूमिकेतून पश्चिम घाट परिसर तज्ज्ञ गटाच्या अहवालात पर्यावरण संरक्षणाच्या व ह्यासाठी लोकांचे हात बळकट करणाऱ्या

कायद्यांच्या सुयोग्य अंमलबजावणीवर भर देण्यात आलेला आहे. ह्या कायद्यांतील महत्वाच्या तरतुदी खालील प्रमाणे आहेत:

वायु व जल संरक्षण नियम

पर्यावरण संरक्षणात ह्यांची भूमिका महत्वाची आहे. परंतु वर विवेचन केल्याप्रमाणे ह्या संदर्भात आज मितीस काहीही ठोस कारवाया केल्या जात नाहीत. ह्याला एकच उपाय आहे: पर्यावरणावरच्या देखरेखीसाठी लोकांना घट्ट अधिकार देऊन सहभागी केले जावे. ह्या दिशेने प्रगती व्हावी म्हणून भारत शासनाने वीस वर्षांपूर्वी नागरिकांना पर्यावरणाची देखभाल करण्यामध्ये सहभागी करण्याची पर्यावरण वाहिनी नावाची एक योजना आखली होती. ह्या योजने अंतर्गत प्रत्येक जिल्ह्यातील जिल्हाधिकारी पर्यावरणाची कळकळ असलेले, सचोटीने काम करणारे असे काही कार्यकर्ते निवडून त्यांना पर्यावरण वाहिनीचे सदस्य म्हणून फॅक्टरी इन्स्पेक्टर, वन अधिकारी ह्यांचे तपासणी करण्याचे काही अधिकार द्यायचे. अशा तपासणीत काही गैर व्यवहार आढळल्यास ते जिल्हाधिकाऱ्यांना अहवाल द्यायचे. मग व्यवस्थित चौकशी करून जिल्हाधिकारी योग्य ती कारवाई करायचे. कर्नाटकच्या दक्षिण कन्नड जिल्ह्यात या योजनेनुसार खूप चांगले काम चालू होते असा माझा प्रत्यक्ष अनुभव होता. दुर्दैवाने पर्यावरणाची नासाडी करण्यात लाभ असणाऱ्यांच्या दबावाने ही योजना बंद पाडली गेली. पर्यावरण आणि वन खात्याच्या 11 व्या पंचवार्षिक योजनेवरील सुकाणू समितीने ही योजना पुन्हा सुरू करावी आणि सर्व प्रकारे नागरिकांना सहभागी करून घ्यावे अशी शिफारसही केली होती. ह्या संदर्भात स्थानिक जैवविविधता व्यवस्थापन समित्याही चांगली भूमिका वतवू शकतील. बेंगळूरू शहरात जैवविविधता व्यवस्थापन समिती चांगले काम करत आहे आणि तिच्या कारवाईतून पाण्याच्या सूक्ष्म जीवांमुळे होणाऱ्या प्रदूषणाला आळा घातला गेला.

तेव्हा पश्चिम घाट परिसर तज्ज्ञ गटाचा आग्रह आहे की:

- वायु व जल कायद्यांसारख्या प्रदूषण नियंत्रणाबाबतच्या कायद्यांची अंमलबजावणी घट्टपणे करावी
- जैवविविधता व्यवस्थापन समित्यांना प्रदूषणावर नजर ठेवण्यासाठी सज्ज करावे
- जेव्हा लोक पर्यावरणाच्या हानीविरुद्ध निषेध व्यक्त करण्यास उभे राहतात, तेव्हा त्यांचा निषेध दडपला जाऊ नये, उलट अशा गोष्टी निदर्शनास आणून देण्यास प्रोत्साहन दिले जावे
- पर्यावरण वाहिनी योजना पुन्हा राबवावी

पर्यावरणावरील प्रभावांचे परीक्षण

पर्यावरणीय प्रभावाच्या परीक्षणाची (Environmental Impact Assessment: EIA) तरतूद ही पर्यावरणाच्या संरक्षणाच्या दृष्टीने फार महत्वाची आहे. ह्या परीक्षणांतर्गत पर्यावरणीय, सामाजिक व आर्थिक फायदे-तोड्यांचा ताळमेळ पारखला जाईल, व फायद्याचे पारडे पुरेसे जड असलेले प्रकल्पच स्वीकारले जातील अशी अपेक्षा आहे. परंतु जवळजवळ सर्व ठिकाणी हे परीक्षण, व परीक्षण तयार केल्यानंतरची जनसुनावणी, शासकीय समित्यांतर्फे मंजूरी व प्रकल्प सुरू झाल्यावरचे पर्यावरणाचे व्यवस्थापन व त्यावरची देखभाल हे सगळेच अतिशय सदोष असल्याचे नजरेस येते. याचे प्रमुख कारण म्हणजे हे सर्व केवळ टाकणे टाकल्यासारखे, पूर्ण अप्रामाणिकपणे केले जाते.

योजना आयोगाने पर्यावरणावरील प्रभावाचे परीक्षण १९७८ साली सक्तीचे केले. त्या नंतर लवकरच गठित केलेल्या कारवार जिल्ह्यातल्या बेडती नदीवरच्या जलविद्युत् प्रकल्पाच्या परीक्षण समितीचा मी एक सदस्य होतो. परीक्षणाचे नाटक एका सकाळी सुरू झाले. पॉवर कॉर्पोरेशनच्या कार्यालयात आम्हाला प्रकल्पाची पार्श्वभूमी सांगितली, आणि आम्ही गाड्यांच्या एका मोठ्या ताफ्यात रात्रीपर्यंत प्रकल्पस्थळी पोचलो. सकाळी जिथे धरणाची भिंत होणार होती, जो भूभाग बुडणार होता तो घाईघाईने दोन तासात पाहिला, आणि अतिथि गृहावर परतलो. समितीचे अध्यक्ष म्हणाले, चला, लिहून टाकू या, पर्यावरणावर काहीही दुष्परिणाम होण्याची शक्यता नाही. मी अवाक् झालो. म्हटले, अहो, अजून खूप काळजीपूर्वक माहिती गोळा करायला पाहिजे, जन सुनावणी करायला पाहिजे, मग निर्णय घेऊ या. अध्यक्ष आणि इतर ज्येष्ठ सदस्य म्हणाले, हा काय खुळेपणा? चला, काम आटोपा. त्यांनी माझा हात पिरगळून अहवाल गुंडाळला.

मी म्हणालो, हे काही खरे नाही. मी त्या भागात चार वर्षे रानावनात काम करत होतो. स्थानिक शेतकऱ्यांत माझे खूप मित्र होते. त्यांना म्हटले, आपण एक लोकांच्या वतीने परीक्षण करवू या. सुदैवाने त्या माहिती हक्काच्या आधीच्या काळात प्रकल्पाबद्दलची सगळी माहिती समितीचा सदस्य म्हणून मला मिळालेली होती. लोक उत्साहात होते, शेतकऱ्यांच्या सहकारी खरेदी- विक्री संघाची आर्थिक मदत घेऊन, स्थानिक महाविद्यालयातल्या विद्यार्थ्यांच्या सहकार्याने आम्ही एक काळजीपूर्वक अभ्यास सुरू केला. ही बातमी कळताच पॉवर कॉर्पोरेशनच्या प्रमुखांनी आमच्या इन्डियन इन्स्टिट्यूट ऑफ सायन्सच्या संचालकांना, डॉ. धवनना, फोन लावला आणि म्हणाले, 'या माधवचे मुस्काट दाबा'.

धवनांनी मला बोलावले आणि विचारले, ही काय भानगड आहे? मी त्यांना काय झाले ते सांगितले. ते म्हणाले, आगे बढो, मै तुम्हारे साथ हूं ! प्रत्यक्ष जमिनीवर काम सुरु केल्यावर आम्ही संकल्पित धरणाखाली बुडणारे जंगल कसे आहे याचे निरीक्षण सुरु केले. तेव्हा आढळले की एक अतिशय दाट व उत्तम जंगलपट्ट्याची तोड झाली होती. ही वृक्षराजी तर बुडणार नव्हतीच. शिवाय अजून प्रकल्पाला अधिकृत संमतीही मिळाली नव्हती. मग काय होत होते? काही भ्रष्ट अधिकाऱ्यांनी मुद्दामच चुकीची आखणी करून घाईगदीने सर्वात समृद्ध वनप्रदेशाची तोड सुरु केली होती! आम्ही उत्साहाने हे परीक्षण पुरे केले, अनेक अर्थतज्ञांनी, इंजीनियरांनी पण मदत केली. हा प्रकल्प केवळ पर्यावरणाच्या दृष्टीने नाही, तर आर्थिक दृष्ट्याही असमर्थनीय आहे असा आमचा निष्कर्ष निघाला. तो मान्य करून कर्नाटक सरकारने प्रकल्प रद्दही केला.

दुसरे उदाहरण सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील कळणे गावातील खाणीचे. ह्या खाणीसंबंधी पहिली सुनावणी 20 सप्टेंबर 2008 रोजी आयोजित केली होती. यावेळी EIA मराठीतून उपलब्ध नसल्याने सुनावणी पुढे ढकलली गेली. मराठी EIA उपलब्ध झाल्यावर 11 ऑक्टोबर 2008 रोजी ही सुनावणी झाली. या सुनावणीच्या वेळी 6 ऑगस्ट 2006 चा ग्रामपंचायतीचा एकमताने संमत केलेला खाणकाम विरोधी ठराव मांडला गेला आणि अनेक प्रश्न उपस्थित केले गेले:

- 1) कळणे नदीचे प्रदूषण आणि त्याचे चांडेल, गोवा येथील पाणी पुरवठ्याच्या योजनेवर होणारे दुष्परिणाम
- 2) कळणे नदीवरील पाण्यावर अवलंबून असणाऱ्या फलोत्पादनावरील दुष्परिणाम

ह्या सुनावणीनंतर गावकऱ्यांना सुनावणीचे संक्षिप्त इतिवृत्त अपेक्षित कालावधीत मिळाले नाही. हे इतिवृत्त तब्बल 57 दिवसांनंतर उपलब्ध केले गेले. खाणकामाला एकमताने विरोध होऊन सुध्दा महाराष्ट्र सरकारने 17 मार्च 2009 रोजी खाणकामास पर्यावरणीय परवानगी दिली.

तिसरे, अगदी अलीकडचेच उदाहरण आहे केरळातील अतिरिपिल्ली जलविद्युत् प्रकल्पाचे. हा प्रकल्प केवळ पर्यावरणीय नाही, आर्थिक, तांत्रिक दृष्ट्याही अपात्र आहे असे दिसते. माहिती हक्काखाली सर्व माहिती नीट संकलित करून केरळातील रिव्हर रिसर्च फाउन्डेशन ह्या सेवाभावी संस्थेच्या शास्त्रज्ञांनी व इंजिनियरांनी ह्याचा काळजीपूर्वक अभ्यास, विश्लेषण केले. त्यासाठी जरूर ती नवी गणितीय प्रारूपे बनवून तपासून पहिली. त्यांचे स्पष्ट निष्कर्ष होते की ह्या प्रकल्पात अनेक त्रुटी आहेत: [१] विद्युत् उत्पादनासाठी दावा केला आहे तितके पुरेसे पाणी उपलब्ध नाही, [२] ह्या मुळे शेतीचा आज होत असलेला पाणीपुरवठा घटेल, [३] धरणाखालचा धबधबा सुकल्याने पर्यटक फिरकणार नाहीत, [४] हा जलाशय सपाटीवरची नदीकाठची आज अतिशय अल्प मात्रेने शिल्लक असलेली उरली सुरली जैव विविधता संपन्न

वनभूमी बुडवेल, [४] हा भाग काडर ह्या आदिवासींचा टापू आहे, व हा प्रकल्प वनाधिकार कायदा तुडवेल. आम्ही मुद्दाम पश्चिम घाट परिसर तज्ज्ञ गटाच्या मार्फत ह्या प्रकल्पाची खुली चर्चा आयोजित केली. त्या चर्चेत रिव्हर रिसर्च फाउन्डेशनने आपले विश्लेषण व निष्कर्ष मांडले. आम्ही शासकीय एंजिनियरांना ह्या विश्लेषणावर, निष्कर्षांवर त्यांचे अभिप्राय विचारले. त्यांनी कोणताही आक्षेप मांडला नाही. तेव्हा उघड झाले की हो, रिव्हर रिसर्च फाउन्डेशनचा दावा बरोबर आहे, हा प्रकल्प सर्वतोपरी असमर्थनीय आहे. तरीही तो केरळाच्या विकासाला हवाच अशी हकनाक हाकाटी जोरात चालू आहे. असे वाटते की केवळ ठेकेदारांच्या फायद्यासाठी सारे तथा कथित विकास कार्यक्रम राबवले जात आहेत.

बहुतांश परीक्षणांत अतिशय महत्वाच्या गोष्टींकडे सोईस्कर रीत्या दुर्लक्ष केले जाते. उदाहरणार्थ, वीजवाहक तारांच्या जंजाळाचा पर्यावरणावर होणारा परिणाम. ऊर्जाउत्पत्ती वाढू लागली की ऊर्जावहनाकरता वीजवाहक तारा न्याव्या लागतात. त्यांचे मनोरे उभे करताना खालची जमीन व्यापली जाते; शिवाय तिथल्या बागायतीवर विपरीत परिणाम होऊ शकतो. अशा हानीकडे कानाडोळा करून कसे चालेल? ह्याही गोष्टी लोकच नजरेस आणून देत आहेत.

आतापर्यंत पर्यावरणीय प्रभावाची परीक्षणे केवळ एकेक, सुट्या सुट्या प्रकल्पांना विचारात घेऊन केली जातात. पण कोणताच प्रकल्प असा अलिप्त नसतो. गोव्यात एका खाणीतून खनिज वाहून नेणाऱ्या शंभर ट्रकांचा काही विशेष परिणाम होणार नाही हे शक्य आहे. पण त्याच रस्त्यावर आसपासच्या पन्नास खाणींतील आणखी पाच हजार ट्रकांची वर्दळ सुरू झाली की रस्त्यांची दुर्दशा होते, वाहतुकीची कोंडी होते, वाईट अपघात होतात. रस्त्याच्या दुतर्फा असलेल्या वृक्षराजीवर एका खाणीतली धूळ बसली तर ती जगू शकेल, पण पन्नास खाणींतल्या धुरळ्याच्या थराने गुदमरून जाईल.

रत्नागिरीत असेच असंख्य कोळसा जाळून वीज बनवण्याचे प्रकल्प येऊ घातले आहेत. ह्यांतील धुराने काय परिणाम होतील हा जिव्हाळ्याचा विषय आहे. कोळसा जाळताना निघणाऱ्या SO_2 व No_x ह्या वायूंचा आंबा व काजू उत्पादनावर नक्की कसा व काय परिणाम होतो ह्याचा समज अगदी अपुरा आहे. ह्या संदर्भात सध्या उपलब्ध असलेले सर्व शास्त्रीय अभ्यास केवळ थंड प्रदेशातील हंगामी पिकांपुरतेच मर्यादित आहेत, यांतून फार काही अंदाज बांधणे अवघड आहे. शिवाय झंजावाती वाऱ्यांच्या व मुसळधार पावसाच्या ह्या प्रदेशात काही वेगळेच प्रभाव अवतरणे अशक्य नाही. कोकण कृषी विद्यापीठाने ह्या दिशेने काही प्रयोग हाती घेतले आहेत. पण ते पुरेशी व नेटकी माहिती देणार नाहीत. राहून राहून आश्चर्य ह्या गोष्टीचे वाटते की कोकण कृषी विद्यापीठाच्या अखत्यारीत येणाऱ्या डहाणू परिसरात कोळशावर

आधारित ऊर्जा प्रकल्पाची समस्या अनेक वर्षे भेडसावत असून, तेथील चिकू बागायतदारांची याबाबत तक्रार असून, तेथे विद्यापीठाचे संशोधन केन्द्र असून, त्यांनी ह्या विषयाचा काहीही अभ्यास आजतागायत केला कसा नाही? ते असो, आज जिंदाल कंपनीच्या विद्यमाने सुरू केलेला अभ्यास हा अतिशय सदोष आहे: उदाहरणार्थ, अभ्यासासाठी घेतलेला तुटपुंजा नमुना, व अभ्यासासाठी निवडलेला मर्यादित काळ. शिवाय पावसाळ्यात हे संशोधन पूर्णपणे बंद ठेवले जाते. म्हणजे पाण्यात विषारी वायू विरघळून त्यांचा काही परिणाम होत असल्यास- आणि असा निश्चितच होत असेल- त्याबद्दल काहीही उकल होत नाही. एकूण आपले आज असलेले अज्ञान आणि फार मर्यादित असे नवे संशोधन पाहता ह्या संदर्भात अतिशय काळजीपूर्वक पावले उचलण्याची जरूरी आहे.

अशा रीतीने एकेका प्रकल्पांबद्दलही साशंक परिस्थिती असताना अनेक प्रकल्प आल्यास त्यांचा सगळे मिळून अफाट प्रभाव पडू शकेल. हिवाळ्यामध्ये पुष्कळदा खालच्या पातळींवर थंड हवा साठून राहते. सह्याद्रीच्या रांगेला चिकटून असलेल्या काही दऱ्या- खोऱ्यांत अनेक बाजूने, अनेक कारखान्यांकडून अशी प्रदूषित हवा एकत्र येऊन असह्य प्रदूषण निर्माण होण्याची दाट संभावना आहे. प्रकल्पांचा अलग – अलग विचार केल्यास हे समजणे अशक्य आहे. तेव्हा केवळ रत्नागिरी आणि सिंधुदुर्ग जिल्हे नव्हे तर संपूर्ण पश्चिम घाटभर सुव्यवस्थित संचित आघातांचे – *Cumulative Impacts*- चे साकल्याने परीक्षण करून मगच प्रकल्पांना मंजूरीबद्दल निर्णय घेणे अतिशय जरूरीचे आहे.

तेव्हा पश्चिम घाट परिसर तज्ज्ञ गटाचा आग्रह आहे की:

- पर्यावरणसंबंधित मंजूरी देण्याच्या प्रक्रियेत पुढील मूलभूत सुधारणा कराव्यात: [क] पर्यावरणावरील आघातांचे परीक्षण करण्याची जबाबदारी प्रकल्पाच्या प्रायोजकांकडून बिदागी मिळण्यावर अवलंबून नसणाऱ्या स्वतंत्र अशा तज्ज्ञ संस्थेकडे दिली जावी [ख] पर्यावरणावरील आघातांचे परीक्षण करण्यामध्ये स्थानिक जैवविविधता व्यवस्थापन समित्यांना सहभागी करणे सक्तीचे असावे [ग] जनसुनावणीच्या वेळी पुढे आलेली सर्व माहिती व मांडलेल्या सर्व सूचना विचारात घेणे सक्तीचे असावे [घ] पाच वर्षांसारख्या काही नियमित कालावधीनंतर पुन्हा एकदा पर्यावरणसंबंधित मंजूरी घेणे सक्तीचे असावे [च] पर्यावरणसंबंधित मंजूरी देताना घातलेल्या अटींचे पालन होत आहे अशी खात्री करून घेण्यामध्ये जैवविविधता व्यवस्थापन समित्यांना सहभागी करणे सक्तीचे असावे [छ] सुट्या सुट्या पद्धतीने नाही तर कोणत्याही एका प्रदेशातील वेगवेगळ्या प्रकल्पांतून व इतर हस्तक्षेपांतून होणाऱ्या पर्यावरणावरील संचित आघातांचे परीक्षण साकल्याने करणे सक्तीचे असावे

जैवविविधता कायदा

लोकांना निसर्ग रक्षणात सहभागी होण्याची व विकासाला पर्यावरण पोषक व लोकाभिमुख दिशा देण्याची उत्तम संधी २००२ मध्ये मंजूर झालेल्या जैवविविधता कायद्यातून उपलब्ध झाली आहे. जैवविविधतेचे संरक्षण, चिरस्थायी वापर आणि लाभांशाचे न्याय्य वाटप ही या कायद्याची त्रिविध उद्दिष्टे आहेत. ह्या जैवविविधतेच्या व्याप्तीत केवळ वनस्पती नाहीत. सूक्ष्म जीव, कीटक, कोळी, विंचू, साप- सरडे, पशु- पक्षी आहेत. समुद्र व नदीतले जलचर आहेत, शेतीत, बागायतीत पिकणारी पिके, फुलझाडे, फळझाडे आहेत. पाळीव पशुधन आहे, आणि या जीवसृष्टीचे अधिवासही आहेत. यामुळे जल- जंगल- जमीन या साऱ्यांचे एकात्मिक व्यवस्थापन करण्याची शक्यता निर्माण झाली आहे. या कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठी राष्ट्रीय पातळीवर एक प्राधिकरण स्थापले गेले आहे. राज्य पातळीवर महाराष्ट्रात, अगदी अलीकडेच, जैवविविधता मंडळाची स्थापना झाली आहे. परंतु महत्वाचे म्हणजे ह्या कायद्याप्रमाणे सर्व स्थानिक स्वराज्य संस्थांत, म्हणजे ग्रामपंचायती, पंचायत समित्या, जिल्हा परिषदा, नगरपालिका व महानगरपालिकांच्यात त्यांच्या, त्यांच्या कार्यक्षेत्राकरिता जैवविविधता व्यवस्थापन समित्या गठित करावयाच्या आहेत. अशा समित्या गठित करण्यासाठी राज्य शासनाने जैवविविधता मंडळ स्थापन करण्याची, वेगळे आदेश देण्याची वाट पाहण्याची काहीही आवश्यकता नाही. अशा जैवविविधता व्यवस्थापन समित्या ग्रामपंचायतीच्या संमतीने पाडे, वाड्या, महसूल गावे पातळीवरही गठित करता येतील.

अशा जैवविविधता व्यवस्थापन समित्या ह्या जैवविविधतेचे अधिवास व सर्व प्रकारचे अविष्कार ह्यांबद्दलची स्थल काल विशिष्ट माहिती “लोकांचे जैवविविधता नोंदणी रजिस्टर (People's Biodiversity Register)” च्या रूपात दर वर्षी संकलित करत राहतील व ही माहिती आधुनिक माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर करून एका सुव्यवस्थित डेटा बेस मध्ये साठवली जाईल अशीही अपेक्षा आहे. ही माहिती जैवविविधतेचे व्यवस्थापन करण्यासाठी वापरली जाईलच, परंतु त्याच्या जोडीने पर्यावरणावरील आघातांचे परीक्षण करण्यामध्येही ही माहिती महत्वाची भूमिका बजावू शकेल. अशा काहीही माहितीच्या अभावी आज पर्यावरणावरील आघातांच्या परीक्षणांत जे चुकीचे चित्रण केले जाते, त्याला आळा बसू शकेल. तसेच जिल्हा पातळीवरील नियोजनात ह्या माहितीचा चांगला उपयोग होऊ शकेल. ह्या माहितीच्या आधारावर

गावरान वाणांच्या नोंदणीचे दावे करता येतील व त्यांच्या जतनासाठी "पिकांच्या संरक्षित जाती आणि शेतकऱ्यांच्या अधिकारांचे संरक्षण प्राधिकरणा" कडून अनुदाने मिळवता येतील.

ह्या स्थानिक पातळीवरील संस्थांना त्यांच्या त्यांच्या क्षेत्रातल्या जैवविविधतेचे व्यवस्थापन करण्याचा, बाहेरच्या लोकांना त्यांच्या क्षेत्रात जैवविविधतेच्या उपयोगाची परवानगी देण्याचा अथवा नाकारण्याचा, परवानगी दिल्यास संग्रहण शुल्क (क्लेक्शन फी) आकारण्याचा, अधिकार आहे. जैविक संसाधनांखेरीज जैवविविधतेशी संबंधित ज्ञानाचे व्यवस्थापन हाही या कायद्याचा उद्देश आहे. स्थानिक जैवविविधता समित्या ज्याप्रमाणे बाहेरच्या लोकांनी जैविक संसाधनांचा वापर करण्यावर नियंत्रण ठेवू शकतात, त्याप्रमाणे संबंधित ज्ञानाच्या नोंदणीवर व वापरावरही नियंत्रण ठेऊ शकतात. त्यासाठी संग्रहण शुल्क आकारू शकतात. राष्ट्रीय जैवविविधता प्राधिकरण सर्व पेटंट व तत्सम बौद्धिक संपत्ती अधिकारांचे नियमन करू शकते. भारतातील जीवसृष्टीसंबंधित कोणत्याही ज्ञानाचा वापर करणाऱ्या पेटंटला अर्ज करण्यास मान्यता देणे, व ही मान्यता देताना त्या ज्ञानाच्या भारतीय धारकांना लाभांशाचा न्याय्य हिस्सा देवण्याची व्यवस्था करणे हे त्या प्राधिकरणाचे कर्तव्य आहे. हे करताना सर्व स्थानिक जैवविविधता व्यवस्थापन समित्यांचा सल्ला घेऊनच पुढची पावले उचलली जातील अशीही तरतूद जैवविविधता कायद्यात केलेली आहे.

जैवविविधता व्यवस्थापन समित्यांना आर्थिक व्यवहार करण्याचे, संग्रहण शुल्क आकारण्याचे, अनुदाने स्वीकारण्याचे महत्वाचे अधिकार मिळाले आहेत. त्यांचा एका नव्या, प्रगतिपर दिशेने चांगला उपयोग करून घेता येईल, तो म्हणजे निसर्ग संरक्षण सेवा शुल्काच्या रूपात ग्राम समाजांना उपन्नाचे साधन उपलब्ध करून देण्याचा. ह्याचा जास्त तपशिलात ऊहापोह खाली केला आहे.

संयुक्त वनव्यवस्थापन समित्या, पाणलोट क्षेत्र व्यवस्थापन समित्या अशा अनेक ग्रामपंचायत अथवा त्यांच्या घटक गावांच्या पातळीवरच्या समित्या आतापर्यंत स्थापल्या गेल्या आहेत. विवक्षित सरकारी खात्यांच्या लहरीनुसार या स्थापल्या किंवा बरखास्त केल्या जाऊ शकतात. याउलट जैवविविधता व्यवस्थापन समित्या या कायद्यानुसार सर्वत्र बनतील व त्या बनण्याला कोणत्याही खात्याच्या परवानगीची, नोंदणीची जरूरी असणार नाही. या समित्यांना स्वतःचा जैवविविधता निधी उघडता येईल. त्यासाठी बँकेत खाते उघडून व्यवहार करता येईल. या अनेक कारणांमुळे या समित्या जास्त भरीव कार्य करू शकतील अशी शक्यता आहे.

या बाबतीत अजून काही अडचणी आहेत. एक म्हणजे लोकांचे ज्ञान या समित्यांनी नोंदवले, तर त्याचा गैरफायदा घेतला जाणार नाही. याची खात्री कशी व्हावी? ही नोंद व्यवस्थित, गोपनीय राखून केवळ ज्ञानधारकांच्या

अटी मान्य करणाऱ्यांनाच दाखवली जाईल, अशी व्यवस्था कशी करावी? ह्या बाबत अजून राष्ट्रीय जैवविविधता प्राधिकरणाने स्पष्ट नियम केलेले नाहीत; नीट कार्यवाही अंमलात आणलेली नाही.

आणखी एक अडचण म्हणजे जैवविविधता व्यवस्थापन समित्यांचे कार्यक्षेत्र काय हे ठरवणे. जर वनविभागाच्या अखत्यारीतील जमीन या कार्यक्षेत्राबाहेर गेली, तर या समित्या अनेक ठिकाणी अर्थशून्य बनतील. परंतु आता वनाधिकार कायद्याने ही अडचण दूर केली आहे. या कायद्याप्रमाणे सर्व आदिवासी व पारंपरिक वननिवासी समाजांना जमीन कसण्याचे वैयक्तिक व सामूहिक वनसंपत्तीचे व्यवस्थापन व चिरस्थायी वापर करण्याचे सामुदायिक हक्क देण्यात आले आहेत. स्थानिक जैवविविधता समित्यांचे अधिकार क्षेत्र हे सामूहिक वनसंपत्तीवर चालेल हे उघड आहे. अशा रीतीने या दोन्ही कायद्यांचा आणि आदिवासी स्वयंशासन कायद्यातील तरतुदींचा व्यवस्थित वापर केल्यास भारतातील वननिवासी आता खऱ्या स्वातंत्र्याचा उपभोग घेऊ शकतील.

२००६ साली भारत सरकारने ग्रामीण पातळीवर बेरोजगाराची समस्या सोडविण्यासाठी एक राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना कार्यान्वित केली आहे. ही योजना महाराष्ट्रात ३० वर्षांहून अधिक काल चालू असलेल्या रोजगार हमी योजनेचेच पुढचे पाऊल आहे. निसर्गसंसाधनांचा व्यवस्थित विकास करून त्या आधारे लोकांना स्वयं-रोजगाराच्या शक्यता वाढवणे हे या योजनेचे दूर पल्ल्याचे उद्दिष्ट आहे. त्याच बरोबर ग्रामीण भागात रोजगार अथवा बेरोजगारी भत्ता देऊन लोकांची आर्थिक स्थिती सुधारणे हे ताबडतोबीचे उद्दिष्ट आहे. हे सर्व पारदर्शकरीत्या व्हावे व त्यात लोकांचा पूर्ण सहभाग असावा अशी या कायद्याची भूमिका आहे.

लोकांनी या कार्यक्रमाचे संपूर्ण नियोजन करावे म्हणून राष्ट्रीय रोजगार हमी योजनेची सर्व कामे ठरवण्याचा अधिकार ग्रामसभेला देण्यात आलेला आहे. ग्रामसभेने कोणत्या कुटुंबांना केव्हा काम हवे, हे पाहून त्याचप्रमाणे कामांची आखणी करायची आहे. ह्या कामात भूसंधारणाची, जलसंधारणाची, वनसंरक्षण व वनसंगोपनाची कामे अग्रक्रमाने घ्यावयाची आहेत. ही कामे आदिवासींच्या तसेच इतरही काही आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल कुटुंबांच्या खाजगी जमिनीवरही घेता येतील. दर वर्षी डिसेंबरपर्यंत ग्रामसभेने अशी योजना बनवावी व जर कायद्याच्या चौकटीत ही कामे बसत असतील तर ती मान्य झालीच पाहिजेत असा आग्रह आहे. यातील किमान निम्मी, व इच्छा असल्यास सर्वच्या सर्व, कामे ग्रामपंचायतींनी करावयाची आहेत. या सगळ्यात खाजगी ठेकेदाराना कोणतेही काम देण्यास पूर्ण बंदी आहे. आदिवासी स्वशासन आणि आदिवासी आणि पारंपरिक वननिवासियांचे वनावरील हक्क या दोन कायद्यांतून आता स्थानिक जनतेला वनसंपत्तीवर भक्कम हक्क मिळाले आहेत. ह्या हक्कांबरोबरच त्यांच्यावर ह्या संपत्तीचा शहाणपणे, टिकाऊ पद्धतीने वापर करण्याची जबाबदारीही आहे. जोडीला राष्ट्रीय रोजगार हमी कार्यक्रमातून निसर्गसंपत्तीचे संरक्षण, संगोपन, पुनरुज्जीवन

करण्याची चांगली संधी निर्माण झाली आहे. वनाधिकार कायद्यातून अधिकार आणि उत्तेजन मिळाल्यावर स्थानिक लोक निश्चितच आपल्या आवडीच्या नानाविध वनस्पतींना, प्राण्यांना संरक्षण देतील, त्यांचे पुनरुज्जीवन करतील.

आज स्थानिक लोकांच्या हातून निसर्ग व्यवस्थित राखला, जोपासला जातो आहे, असे अपवादानेच दिसते. इंग्रजी अंमलापासून लोकांचे निसर्ग संपत्तीवरचे सर्व हक्क हिरावून घेतले गेले आणि ही संपत्ती प्रथम परकीयांसाठी आणि नंतर आपल्या उद्योगधंद्यांसाठी, नागरी गरजांसाठी वापरली गेली. लोकांना दरवर्षी शेकडो रुपयांच्या लोणच्याच्या कैऱ्या पुरवणारी आंब्यांची झाडे प्लायवुडच्या गिरण्यांना पन्नास- साठ रुपयात उपलब्ध करून देण्यात आली. अशा उरफाट्या व्यवस्थेत लोकांची निसर्ग जपण्याची प्रवृत्ती क्षीण झाली.

सुदैवाने ही परिस्थिती बदलते आहे. संयुक्त वनव्यवस्थापन, आदिवासी स्वयंशासन, पिकांचे वाण आणि शेतकऱ्यांचे अधिकार, जैवविविधता आणि आता आदिवासी आणि पारंपरिक वननिवासियांचे वनावरील हक्क अशा वेगवेगळ्या कायद्यांतून स्थानिक जनतेला निसर्गसंपत्तीवर भक्कम हक्क मिळाले आहेत. ह्या हक्कांबरोबरच त्यांच्यावर ह्या संपत्तीचा शहाणपणे, टिकाऊ पद्धतीने वापर करण्याची जबाबदारीही आहे. जोडीला राष्ट्रीय रोजगार हमी कार्यक्रमातून निसर्गसंपत्तीचे संरक्षण, संगोपन, पुनरुज्जीवन करण्याची चांगली संधी निर्माण झाली आहे. या सर्व कायद्यांचा एकात्मिक विचार करून प्रयत्न केल्यास एक भरीव, एकसंध काम शक्य होईल.

ह्या संदर्भात गडचिरोली जिल्ह्यातील मेंढा (लेखा) गावात एक खूप चांगला अनुभव आला. मेंढा(लेखा) परिसरातील धीवर आणि गोंड या दोन समाजांचा कठाणी नदी व नदीतील जलचरांशी निकटचा संबंध आहे. धीवराची उपजीविका मासेमारी व माशांच्या विक्रीवर अवलंबून आहे; गोंडांची शेती व वनोपजावर. गोंड मासे पकडतात मजा म्हणून व स्वतः खाण्यासाठी. दोनही समाजातील लोकांना नदीच्या प्रवाहांची, भोवऱ्यांची, डोहांची, बारकाव्याने माहिती आहे. तिच्यातल्या जलचरांच्या सद्यःस्थितीची व त्यांच्यात होत असणाऱ्या बदलांची जाणीव आहे. या गावातील लोकांच्या स्वयंस्फूर्तीने जैवविविधता नोंदणी रजिस्टर बनवण्याच्या अभ्यासात दोनही समाजांचा सक्रिय भाग होत. त्यांचे ज्ञान नोंदवण्यात आले. त्याबरोबरच दीडशे वेळा मिळून दीड हजार मासे पकडण्यात आले, त्यांची नोंद करून जिवंत परत सोडवण्यात आले.

या अभ्यासातून कठाणी कशी घडवली जात आहे याचे एक उद्बोधक चित्र पुढे आले. शेतीसाठी पाणी पुरवठ्यामुळे नदीचा ओघ कमी होत आहे अशी परिचित माहिती तर मिळालीच, पण काही नवे विषयही पुढे आले. उदाहरणार्थ, दर वर्षी जंगल जळून जी राख नदीत वाहून येते, तिचे परिणाम. अभ्यासात ३२ जातींचे मासे पकडले गेले.

काही मोठ्या प्रमाणात, काही अगदी विरळा. यांच्या सापेक्ष प्रमाणावरून नदीत एकूण ६४ जातीचे मासे असावेत असा अंदाज निघतो. धीवरांच्या माहितीप्रमाणे नदीत ६३ जातीचे मासे आहेत, गोंडांच्या माहितीप्रमाणे ४३ जातींचे. म्हणजे धीवरांना माशांची परिपूर्ण कल्पना असावी. त्यांच्या माहितीनुसार गेल्या काही वर्षांत कठाणीतून माशांच्या ५ जाती नष्ट झाल्या आहेत, १६ जातींचे प्रमाण अतोनात व १० चे थोडे कमी झाले आहेत. टिलापियासारख्या ३ आक्रमक परकीय जाती नव्याने दिसू लागल्या आहेत.

जैवविविधता दस्तावेज अभ्यासाचे प्रमुख उद्दिष्ट स्थानिक लोकांनी परिसराची सुव्यवस्था लावण्याची योजना आखावी हे होते. मेंढा(लेखा)च्या लोकांनी या दिशेने चांगली पावले उचलली आहेत. नदीचे, जलचरांचे संरक्षण करण्याच्या, आजही टिकून असलेल्या त्यांच्या काही परंपरा आहेत. त्यातील मुख्य म्हणजे कठाणी नदीतल्या तीनही खोल डोहांना पवित्र मानून त्यांचे पूर्ण संरक्षण करणे. ह्या डोहांत माशांची वीण मोठ्या प्रमाणात होते, आणि आकाराने मोठे मासे निवारा शोधतात. पण तरीही कठाणीच्या माशांचे काही ठीक नाही असे लोकांना जाणवले. या जाणिवेतून त्यांनी कठाणीत विषप्रयोगाला संपूर्ण बंदी घातली. ही बंदी केवळ मेंढा(लेखा)तच नाही, तर आसपासच्या ३२ गावांच्या गोंड इलाख्यात इलाखा पंचायतीत सर्वानुमते ठराव करून गेली ६ वर्षे यशस्वीरीत्या अमलात आणली आहे. या काळात हा कायदा मोडणारे दोन लोक पकडलेही गेले, पण त्यांनी बिनतक्रार इलाखा पंचायतीने सांगितलेला दंड भरला. एकूण नियम समाधानकारकरीत्या पाळला जातो आहे असा लोकांना भरवसा आहे.

अखेर परिसर सुस्थितीत राखून खरा लाभ होतो स्थानिक लोकांना. आसमंताचे जतन, संगोपन करण्याची खरी कुवत असते स्थानिक लोकांपाशी. स्थानिक परिसराबद्दल व्यवस्थापनाला आवश्यक अशी बारकाव्याची माहिती पण असते स्थानिक लोकांपाशीच. ह्या लोकांबरोबर काम करून त्यांचे जीवन- मान सुधारतानाच निसर्ग संपत्तीचे जतन, पुनर्निर्माण करण्याची एक पर्वणी आज आपल्यापुढे आहे. तेव्हा पश्चिम घाट परिसर तज्ज्ञ गटाचा आग्रह आहे की:

- 2002 च्या जैवविविधता कायदानुसार सर्व स्थानिक स्वराज्य संस्थांत स्थानिक निसर्गसंसाधनांच्या वापराचे नियमन करणे व संग्रहण शुल्क आकारणे ह्याचे अधिकार घट्टपणे दिलेल्या जैवविविधता व्यवस्थापन समित्या प्रस्थापित केल्या जाव्या.
- प्रादेशिक विकास योजनांची व्याप्ती वाढवून त्यांमध्ये पर्यावरण संबंधित विषयांना समाविष्ट केले जावे व अशा नियोजनात जैवविविधता व्यवस्थापन समित्यांना सहभागी करणे सक्तीचे असावे.
- जैवविविधता व्यवस्थापन समित्यांना प्रदूषणाची देखरेख करण्यात महत्वाची भूमिका द्यावी
- पर्यावरणसंबंधित मंजूरी देण्याच्या प्रक्रियेत पुढील मूलभूत सुधारणा कराव्यात: [क] पर्यावरणावरील आघातांचे परीक्षण करण्याची जबाबदारी प्रकल्पाच्या प्रायोजकांकडून विदागी मिळण्यावर अवलंबून नसणाऱ्या तज्ज्ञ संस्थेकडे दिली जावी [ख] पर्यावरणावरील आघातांचे परीक्षण करण्यामध्ये स्थानिक जैवविविधता व्यवस्थापन

समित्यांना सहभागी करणे सक्तीचे असावे [ग] जनसुनावणीच्या वेळी पुढे आलेली सर्व माहिती व मांडलेल्या सर्व सूचना विचारात घेणे सक्तीचे असावे [घ] पाच वर्षांसारख्या काही नियमित कालावधीनंतर पुन्हा एकदा पर्यावरणसंबंधित मंजूरी घेणे सक्तीचे असावे [च] पर्यावरणसंबंधित मंजूरी देताना घातलेल्या अटींचे पालन होत आहे अशी खात्री करून घेण्यामध्ये जैवविविधता व्यवस्थापन समित्यांना सहभागी करणे सक्तीचे असावे [छ] सुट्या सुट्या पद्धतीने नाही तर कोणत्याही एका प्रदेशातील वेगवेगळ्या प्रकल्पांतून व इतर हस्तक्षेपांतून होणाऱ्या पर्यावरणावरील आघातांचे परीक्षण साकल्याने करणे सक्तीचे असावे.

- पिकांच्या संरक्षित जाती आणि शेतकऱ्यांच्या अधिकारांचे संरक्षण कायद्यानुसार गावरान वाणांची नोंदणी करण्यासाठी लोकांचे जैवविविधता नोंदणी रजिस्टरमधील माहिती हा महत्वाचा आधार मानावा.
- 2006 पासून राष्ट्रीय जैवविविधता प्राधिकरणाकडे एक भारतीय जैवविविधता माहिती प्रणाली निर्माण करण्याची योजना तयार आहे, त्यावर कारवाई सुरू करावी.

कृषिवैविध्य

जैवविविधतेच्या आणखी एका पैलूच्या संदर्भात "पिकांच्या संरक्षित जाती आणि शेतकऱ्यांच्या अधिकारांचे संरक्षण कायदा" असा एक कायदा अमलात आला आहे. ह्या कायद्यानुसार आधुनिक संशोधन केंद्रे व खाजगी कंपन्यांनी निर्माण केलेल्या वियाण्यांच्याच जोडीने वेगवेगळ्या पिकांच्या, फळझाडांच्या, फुलझाडांच्या पारंपारिक जातींनाही जसे - बासमती तांदुळ, मालदांडी ज्वारी अथवा मेहसाणी बोरे- संरक्षण देण्यात येईल. या पारंपारिक जातींचीही नोंद होईल. या टिकवून धरणाऱ्या रक्षक शेतकऱ्यांना खास अनुदान देण्यात येईल, एवढेच नव्हे तर अशा गावरान वाणांतील जनुकीय संसाधने वापरून नवे सुधारित वाण विकसित केल्यास त्यांच्या व्यापारी लाभातील उचित हिस्सा गावरान वाण टिकवणाऱ्या शेतकऱ्यांनाही रॉयल्टीच्या स्वरूपात मिळेल. ह्या कायद्याच्या संदर्भातील दस्तऐवज बनवण्यात जैवविविधता कायद्याच्या स्थानिक व्यवस्थापन समित्या महत्वाची भूमिका बजावतील. तेव्हा पश्चिम घाट परिसर तज्ज्ञ गटाचा आग्रह आहे की:

- 2001 च्या पिकांच्या वाणांचे संरक्षण व शेतकऱ्यांचे अधिकार कायद्यानुसार पारंपारिक वाणांची नोंदणी केली जावी व अशा वाणांचे लागवडीखाली जतन करण्यासाठी पंचायतींना अनुदान दिले जावे
- पिकांच्या संरक्षित जाती आणि शेतकऱ्यांच्या अधिकारांचे संरक्षण कायद्यानुसार गावरान वाणांची नोंदणी करण्यासाठी लोकांचे जैवविविधता नोंदणी रजिस्टरमधील माहिती हा महत्वाचा आधार मानावा.

5) लोकशाहीचे सद्यःस्वरूप

लोकशाही विकेन्द्रीकरण

स्वातंत्र्यपूर्व कालात देशाचे स्वामित्व परकीयांकडे होते. तेव्हा लोकांच्या पदरात जे काही पडायचे ते मा बाप सरकारच्या कृपाछत्रातून. लोकांना काहीही अधिकार नव्हते. आज स्वतंत्र भारताची घटना आपल्याला बजावते की भारताचे स्वामित्व एका व्यक्तीकडे नाही, एका कुळाकडे नाही, एका जातीकडे नाही. या देशातील सर्व नागरिकांत ते समाविष्ट आहे. लोक अगर प्रजा ही राजा आहे. आपल्या घटनेनुसार जनतेची सत्ता पूर्ण व अखेरची आहे. ही सत्ता वापरणारे सरकार लोकशाही स्वरूपाचे, म्हणजे लोक ज्यांना निवडून देतील त्यांचे. त्यांनी लोकांचे मुनीम म्हणून कारभार चालवायचा. भारताचा नागरिक हाच या देशाचा मालिक आहे त्याची मालकीची तक्षीम एक भागिले लोकसंख्या; पण ती गोष्ट स्वामित्वाची निदर्शक आहे. कस्तुरीची मोठी गोळी कस्तुरी, पण त्यातील एक कण कस्तुरी नाही, असे कोणी म्हणू शकत नाही. भारतभूमीच्या समाईक मालकीचा हक्कदार प्रत्येक भारतीय नागरिक पण मालकच असतो आणि मालकी हक्कांचा उपभोग घेण्याचा त्याचा हक्क असतो. त्याच्या हक्काची पायमल्ली होणार नाही अशी शासनव्यवस्था असली पाहिजे. आता लोकांना जे काय हवे आहे, ते सरकारच्या कृपाछत्रातून नाही, तर लोकांनी निर्णय प्रक्रियेत अर्थपूर्ण रीत्या सहभागी होऊन हक्काने मिळवले पाहिजे. अर्थात् हे काही अचानक होणे नाही. आरंभी प्रस्थापित झालेल्या व आजही बहुतांश कार्यरत असलेल्या प्रातिनिधिक लोकशाहीत निवडून आलेले नेते व त्यांच्या हाताखाली काम करणारे बाबू हे आम्हीच नवे मा बाप सरकार आहोत, लोकांना जे काय मिळणार ते केवळ आमच्याच कृपा छत्राखाली अशा अभिनिवेशात शासनाचा गाडा हकताहेत.

पण लोकशाही जिवंत आहे, आणि भारतीय संविधान लवचिक आहे. कालानुरूप परिस्थिती बदलते तेव्हा घटनेच्या मूळ उद्दिष्टांशी सुसंगत असे बदल करण्यास संविधानात पूर्ण वाव आहे. स्वातंत्र्योत्तर कालात भारतात आणि साऱ्या जगात प्रचंड बदल झाले. एकूण दळण वळण आणि संपर्काच्या सुविधा खूप वाढल्या. शिक्षणात प्रगती झाली. जोडीला जगातही उपग्रह, संगणक, अंतर्जाल ह्यांतील तांत्रिक प्रगतीमुळे लोक जवळ आले. जगभर आणि भारतातही लोकांना माहिती हक्क मिळाले. जगातील अनेक देशांत जस जशी लोकशाही बळकट झाली, तस तशी केवळ प्रातिनिधिक नाही तर प्रत्यक्ष लोकशाहीच्या दिशेने झपाट्याने वाटचाल सुरू झाली. कॅलिफोर्नियात सार्वत्रिक मतदानात केवळ

प्रतिनिधीच निवडून घ्यायचे नाहीत, तर कायदेही मंजूर केले जाऊ शकतात अशी प्रथा प्रचलित झाली. इटलीमध्ये सार्वमतात 80 टक्के लोकांनी अणुशक्ती नको असे बजावले व ते अंमलात आले. स्वित्झर्लंडमध्ये स्थानिक शासनाच्या पातळीवर दर तीन महिन्यांनी सार्वत्रिक मतदान होऊन महत्वाचे निर्णय घेऊ जाऊ लागले. भारतातही लोकशाही विकेन्द्रीकरणाला गती मिळून 1991 च्या 73व्या व 74व्या घटनादुरुस्तीनुसार पंचायत राज्य संस्था व नगर पालिका, महानगर पालिकांना शासनात अधिकाधिक महत्वाची भूमिका देण्यात आली. आदिवासी स्वशासन अथवा *Extension of Panchayat Raj to Scheduled Areas (PESA)* ह्या 1995 च्या कायदानुसार प्रत्यक्ष लोकशाहीच्या दिशेने आणखी महत्वाची पावले उचलली जाऊन थेट ग्राम सभांना महत्वाचे अधिकार देण्यात आले. 2002 मधील जैवविविधता कायदानुसार स्थानिक पातळीवर नागरिकांच्या जैवविविधता समित्या स्थापन हवायला लागल्या. 2006 च्या वनाधिकार कायदानुसार ग्राम सभांना वन व्यवस्थापन- संरक्षणात महत्वाचे स्थान दिले गेले. आता विकास कार्यक्रमांची सर्व आखणी लोकसहभागानेच, लोकानुमतीनेच व्हावयास पाहिजे.

पण ही लोकांबरोबर सत्तेतली भागिदारी ज्यांच्या हातात सत्ता एकवटली आहे त्यांना नको आहे. म्हणून सत्तेचे विकेन्द्रीकरण धीमेपणे, खूप ठेचा खात चालू आहे. त्यातल्या त्यात केरळात बरीच प्रगती झाली आहे, आणि तिथल्या प्लाचिमडा नावाच्या पालक्काड जिल्ह्यातील ग्राम पंचायतीने फार महत्वाचे मुद्दे चव्हाऱ्यावर आणले आहेत. विकासाचे अनेक पैलू आहेत: भौतिक संसाधनांची वाढ- घट, आरोग्य, शिक्षण, उपजीविका-अर्थार्जन, आणि आत्मसन्मान – ह्या समाजात, अर्थव्यवस्थेत, राज्यव्यवस्थेत आपल्याला काही तरी अर्थपूर्ण स्थान आहे ही भावना. ह्यातील भौतिक संसाधनांचे तीन पैलू आहेत: निसर्गदत्त संसाधने (शुद्ध हवा, नद्या, भूजल, मासे, अरण्ये, खनिजे इत्यादि), निसर्गाधारित मानवनिर्मित संसाधने (शेती, बागायत, वनशेती, पशुपालन, मत्स्यशेती इत्यादि) आणि यंत्राधारित मानवनिर्मित संसाधने (खाणी, रस्ते, धरणे, ऊर्जा प्रकल्प, इमारती, कारखाने, मोटारी, संगणक इत्यादि). जरी विकासाची व्याख्या क्षणभर केवळ भौतिक संसाधनांच्या भांडारापुरती सीमित ठेवली तरी सच्चा विकास दर हा निसर्गदत्त संसाधने, निसर्गाधारित मानवनिर्मित संसाधने आणि यंत्राधारित मानवनिर्मित संसाधने ह्या तीन्हींच्या एकूण साठ्यांत काय भर किंवा घट पडते आहे हे पाहून ठरवायला पाहिजे. पण आज जे आकडे दिले जातात ते निव्वळ यंत्राधारित मानवनिर्मित संसाधनांच्या आधारावर; निसर्गदत्त संसाधने पूर्णपणे आणि निसर्गाधारित मानवनिर्मित संसाधने बऱ्याच अंशी बाजूला ठेवून. मग चित्र रंगवले जाते की चीन व भारत फार झपाट्याने आठ – नऊ - दहा टक्क्यांनी आर्थिक प्रगती करत आहेत. पण ही टक्केवारी

धामक आहे. जर भारतात, चीनमध्ये निसर्गदत्त संसाधने आणि निसर्गाधारित मानवनिर्मित संसाधने यंत्राधारित मानवनिर्मित संसाधनांच्या वाढीच्या वेगाहूनही जास्त वेगाने घटत असतील तर सारासार विचार करता या देशांची उन्नती नव्हे, तर अवनतीच होत आहे असा निष्कर्ष निघेल.

तर मग वास्तवात काय घडत आहे? निसर्गदत्त संसाधनाची भरपूर घट होत आहे हे उघड आहे. किती याबद्दल कधीही धड माहिती संकलित केली गेलेली नाही, त्यामुळे संख्यात्मक मांडणी करून ह्या घटीचा वेग सांगता येत नाही, त्याची ८% आर्थिक विकासदराशी सांगड घालून खरोखरच एकूण सर्व भौतिक संसाधनांच्या संचयाची वृद्धी होते आहे का घट हे खात्रीने सांगवत नाही. ह्या दृष्टीने एकच काळजीपूर्वक अभ्यास झाला आहे; तो म्हणजे केरळातील पालक्काड जिल्ह्यातील प्लाचिमडा ह्या ग्राम पंचायतीच्या व कोका कोला कंपनीच्या वादाच्या संदर्भात. कोका कोला उद्यमाने येथील भूजल अतोनात वापरून संपवत आणले आहे म्हणून प्लाचिमडा ग्राम पंचायतीने रेटा लावून ह्याचा हिशेब करायला भाग पाडले. एका चौदा सदस्य तज्ज्ञ समितीने ह्याची किंमत २ अब्ज रुपयांवर जाते असा हिशेब केला व कोका कोला कंपनीने एवढी भरपाई दिलीच पाहिजे असा खास कायदा केरळ विधान सभेने एकमताने मंजूरही केला. पण ह्या कायद्यावर राष्ट्रपतींची सही होत नाही, आणि कंपनीने अजून जुमानलेले नाही. अशा जागरूक पंचायती देशभर हव्यात; असे काळजीपूर्वक अभ्यास सगळीकडेच व्हायला पाहिजेत.

आज पुण्याच्या नागरिकांची जबर इच्छा आहे की शहरातल्या टेकड्या निसर्गासठी जपून ठेवाव्या. त्यांवर बांधकाम करू नये. ह्यासाठी हजारो नागरिकांनी एकदिलाने आग्रह धरला आहे. नगरपालिकेने सर्व पक्षांच्या अनुमतीने ठराव मंजूर केले आहेत. शासनानेच नेमलेल्या एका तज्ज्ञ समितीनेही ही मागणी उचलून धरली आहे. पण राज्य शासनाची मनमानी चालूच आहे. सगळ्या देशाप्रमाणे रत्नागिरी-सिंधुदुर्ग जिल्ह्यांतही विकासाच्या नियोजनात लोकांच्या इच्छांना काहीही किंमत दिली जात नाही. रत्नागिरी तालुका पंचायत समितीबरोबरच अनेक ग्रामपंचायती आणि पंचायत समिती यांच्या पर्यावरणीय ठरावांकडे राज्य सरकारने पूर्णपणे दुर्लक्ष केले आहे. लोक सूक्ष्म आणि अतिसूक्ष्म जल विद्युतप्रकल्पांपासून होणाऱ्या ऊर्जानिर्मितीबद्दल, तसेच सावंत समिती प्रस्तावित मासेमारी बंदरांबद्दल उत्सुक आहेत. परंतु याकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष करून औष्णिक आणि अणु-विद्युतनिर्मिती, तसेच अशा लोकांना नको असलेल्या प्रकल्पांसाठी बंदर उभारणी याच गोष्टींवर भर दिला जात आहे.

तेव्हा पश्चिम घाट परिसर तज्ज्ञ गटाचा आग्रह आहे की:

- पंचायत राज्य संस्था व नगरपालिकांना पर्यावरण विषयक नियोजनामध्ये मानाची भूमिका दिली गेली पाहिजे

- जिल्हानिहाय प्रादेशिक विकास योजनांची व्याप्ती वाढवून त्यांमध्ये पर्यावरण संबंधित विषयांना समाविष्ट केले जावे व अशा नियोजनात जैवविविधता व्यवस्थापन समित्यांना सहभागी करणे सक्तीचे असावे

आदिवासी स्वयंशासन

1991 च्या 73व्या व 74व्या घटनादुरुस्तीनंतर १९९६ साली आला पेसा- आदिवासी स्वयंशासन कायदा. या कायद्यानुसार पाचव्या अनुसूचित क्षेत्रात - म्हणजे सह्याद्रीच्या मुलुखातील नंदुरबार, धुळे, ठाणे अशा अनेक जिल्ह्यांत - अनुसूचित क्षेत्रांतील ग्रामपंचायतींना गौण वनोपजावर, तसेच सरपण व चराईवर पूर्ण हक्क मिळाला. पण लागलीचच बांबू आणि तेंदू या सर्वाधिक महत्वाच्या वनोपजांना गौण वनोपजांच्या यादीतून वगळण्यात आले. शिवाय गौण वनोपजावर मूल्यवर्धक प्रक्रिया करण्यास, बाजारपेठेस पाठवण्यास, विकण्यास वाव मिळत गेला नाही. काही प्रयत्न सुरू होण्याच्या आधीच, ग्रामपंचायतींना विश्वासात न घेता, त्या गौण वनोपज हाताळण्यास अक्षम आहेत असा शासकीय निर्णय घेऊन गौण वनोपजांचा मक्ता आदिवासी विकास महामंडळास दिला. म्हणजे मालकाला न पुसता, विचारता त्याची मालमत्ता एजंटाच्या ताब्यात देऊन टाकली! शिवाय पाडा, वाडी पातळीवरच्या ग्रामसभांना ह्या कायद्याच्या अंमलबजावणीत मिळायला हवी तशी उचित भूमिका मिळाली नाही. या सगळ्यामुळे लोक वंचितच राहिले. आता खरे तर वनाधिकार कायद्यानुसार ह्या अडचणी दूर व्हायला पाहिजेत, परंतु त्या दिशेनेही फार मर्यादित प्रगती झालेली आहे.

तेव्हा पश्चिम घाट परिसर तज्ज्ञ गटाचा आग्रह आहे की:

- आदिवासी स्वयंशासन कायद्याची अंमलबजावणी काटेकोरपणे व सचोटीने केली जावी

वनाधिकार कायदा

अनुसूचित जनजाती व इतर पारंपरिक वननिवासी (वनांवरील अधिकारांना मान्यता) विधेयक २००६ ह्या कायद्याप्रमाणे सर्व आदिवासी समाजांना व वनप्रदेशात ७५ वर्षे किंवा अधिक काळापासून वस्ती असणाऱ्या इतर सर्व समाजांना जमीन कसण्याचे वैयक्तिक व सामूहिक वनसंपत्तीचे व्यवस्थापन व चिरस्थायी वापर करण्याचे सामुदायिक हक्क देण्यात आले आहेत. संपूर्ण पश्चिम घाट प्रदेशात १९३१च्या पूर्वीपासूनही ज्यांची वस्ती आहे असे अनेक पारंपरिक वननिवासी आहेत, तेव्हा हा कायदा ह्या सर्व प्रदेशाच्या दृष्टीने फार महत्वाचा आहे. कायद्याने अधिकार प्रदान केलेल्या सामूहिक वनसंपत्तीत राखीव जंगल, अभयारण्य किंवा राष्ट्रीय उद्यानातील प्रदेशाचाही समावेश होऊ शकतो. तेव्हा

स्थानिक जैवविविधता समित्यांचे अधिकार क्षेत्र हे सामूहिक वनसंपत्तीवर चालेल हे उघड आहे. अशा रितीने या दोनही कायद्यांचा आणि आदिवासी स्वयंशासन कायद्यातील तरतुदींचा व्यवस्थित वापर केल्यास इंग्रजांच्या काळातील कायद्यांच्या गुलामगिरीतून भारतातील वननिवासी आता मुक्त होऊ शकतील व प्रथमच स्वातंत्र्याचा उपभोग घेऊ शकतील.

दुर्दैवाने पर्यावरणाचे संरक्षण करण्याचे सारे कायदे, लोकांना शासनात सहभागी करण्याचे माहिती हक्क कायदा हा महत्वाचा अपवाद वगळता सगळे कायदे खुंटीला टांगले गेले आहेत. ह्यामागची कारणे उघड आहेत: लोकांना जितके जास्त अधिकार दिले जातील, तितक्या प्रमाणात भ्रष्टाचाराला, लोकांना कायद्याचे उल्लंघन करायला उत्तेजन देऊन, किंवा अनेकदा भाग पाडून, त्यांच्यावर कारवाई न करण्याबद्दल केलेल्या पिळवणुकीला आळा बसेल ना! असा प्रचंड भ्रष्टाचार चालतो हे सर्वांना माहिती आहे, तरी या बद्दल पद्धतशीर अभ्यास कोठेच उपलब्ध नाही. तेव्हा महाराष्ट्रातल्या दोन आदिवासी जिल्ह्यात- नंदुरबार व गडचिरोली- काही ग्रामस्थांच्या मी मुलाखती घेतल्या. त्यांच्या सांगण्याप्रमाणे रोख पैसे, दारू, कोंबड्या व बिगारी काम, उदा. सरपण गोळा करून पुरवणे, या स्वरूपात जंगलांवर अवलंबून असणाऱ्या प्रत्येक परिवाराकडून निदान १५०० ते ३००० रुपये दर वर्षी सहज वसूल करण्यात येतात. देशाची सुमारे दहा टक्के जनता, म्हणजे २ कोटी कुटुंबे- वनभूमीवर अवलंबून असावी. जर यांच्याकडून प्रतिवर्षी दर कुटुंबामागे सरासरी किमान १००० रुपये उकळले जात असतील तर ही एक वीस अब्ज रुपयांची काळ्या पैशाची अर्थव्यवस्था आहे. ह्याच्या जोडीला कदाचित् ह्याहून मोठी आणखी एक अर्थव्यवस्था आहे ती म्हणजे बलिष्ठाना- उदारणार्थ, कागद गिरण्या चालकांना वन संपत्ती लुटू देऊन, किंवा बांधकाम व्यवसायिकांना अतिक्रमण करू देऊन लाच खाणे. ही सगळी गैरव्यवस्था निदान दीडशे वर्षे रुजलेली आहे. हीच आज वनाधिकार कायद्याच्या अंमलबजावणीला सुरंग लावत आहे.

तेव्हा आज खरी गरज आहे, आपण पारित केलेले सर्व पर्यावरणाचे संरक्षण करण्याचे आणि लोकांना शासनात सहभागी करण्याचे सगळे कायदे जारी करण्याची. हे झाल्यास खूप चांगल्या दिशेने आपण वाटचाल करू शकू. आमच्या अहवालाचा मुख्य रोख हे झाले पाहिजे अशा शिफारसी करण्यावरच आहे.

अर्थात्च पश्चिम घाट परिसर तज्ज्ञ गटाचा आग्रह आहे की:

- वनाधिकार कायद्याची अंमलबजावणी काटेकोरपणे व सचोटीने केला जावी

स्थलकालानुरूप नियोजन

आज लोकशाही प्रणालीना ठुकारून नेते, बाबू व धनदांडगे हातमिळवणी करून लोकांवर विकास कार्यक्रम लादत आहेत; जोडीला अशाच संगनमतातून निसर्गसंरक्षणाचे कार्यक्रमही लोकांवर लादले जात आहेत. ह्यासाठी अनेक कायदे, नियमही वाटेल तसे मोडले जात आहेत. ह्या दोन गोष्टींना आळा घालता आल्यास, खरी खुरी लोकशाही रुढवता आल्यास व कायदा – सुव्यवस्थेची राजवट जमिनीवर उतरल्यास आज पश्चिम घाटाची जी निष्कारण नासाडी सुरू आहे, लोकांच्या पोटावर जो पाय दिला जात आहे, व जे अन्याय केले जात आहेत, त्याचे निराकरण होऊन आर्थिक, सामाजिक विकास व निसर्गसंरक्षण ह्यांत जो अनाठायी विरोधाभास दिसत आहे तो नाहिसा होईल. ह्या दिशेने प्रगतिपथावर पावले उचलायची असतील तर संवेदनशील परिसर क्षेत्रांची आखणी व व्यवस्थापन कसे केले जावे ह्याबाबतचे बारकाव्याचे, तपशीलवार नियोजन सरसकट, ताठर धाटणीवर केन्द्रीकृत पद्धतीने करणे थांबवायला हवे. अशा व्यवस्थापनाबाबत ग्रामसभांचा, मोहल्ला सभांचा, ग्रामपंचायतींचा, पंचायत समित्यांचा, जिल्हा परिषदांचा, नगरपालिकांचा सल्ला घेणे किंबहुना 73व्या व 74व्या घटना दुरुस्त्या नीट अंमलात आणून त्यांनाच प्रमुख भूमिका देणे हेच उचित आहे. प्रत्येक ठिकाणी स्थानिक परिस्थितीचा विचार करून मगच अतिशय, मध्यम व कमी पातळीचे संवेदनशील परिसरक्षेत्र ठरवले जावे, व तेथील निर्बंध, उपक्रम ठरवले जावे.

आज लोकांना आपण अशा नियोजनात सहभागी होऊ शकू, किंबहुना पुढाकार घेऊ शकू अशी कल्पना साहजिकच सुचत नाही. परंतु आम्ही पश्चिम घाट परिसर तज्ज्ञ गटाच्या वतीने ज्या ग्रामसभांना आपल्या सरहद्दीत संवेदनशील परिसरक्षेत्र असावे असे वटते, त्यांनी आपणहून अशा क्षेत्राच्या व्यवस्थापनात काय काय केले जावे, केले जाऊ नये हे सुचवावे असे आवाहन केले. त्याला उत्तम प्रतिसाद मिळून अनेक ग्राम सभांनी आपल्याकडून चांगल्या सूचना पाठवल्या. नमुन्यादाखल तळकट ग्रामसभा, तालुका दोडामार्ग, जिल्हा सिंधुदुर्ग, ह्यांनी सुचविले: “आमच्या परिसरात खाणींवर बंदी असावी. सर्व वाड्यांमध्ये वर्षभर वाहणारे ओढे आहेत, पण उन्हाळ्यात बागायतीला पाण्याची टंचाई भासते. तेव्हा नीट योजना आखून बांध व छोटी धरणे बांधावीत. तसेच ह्या जलस्रोतांवर सूक्ष्म जलविद्युत् प्रकल्प बांधावेत. जेथे भरपूर पाणी उपलब्ध नाही, तेथे वनशेती करता येईल. ह्यासाठी प्रशिक्षण व चांगली माहिती पुरवली जावी. स्वसहाय्य बचत गटांच्या माध्यमातून नर्सऱ्या विकसित कराव्यात. तळकट अतिशय निसर्ग रम्य मुलूख आहे, येथे

प घा प त ग अहवाल मतितार्थ १० ऑक्टोबर २०१२

स्थानिक लोकांच्या सहभागाने निसर्गाधारित पर्यटन विकसित करावे. आम्हाला वन्य जीवबद्दल प्रेम आहे, पण त्यांचा उपद्रव कसा टाळला जाईल ह्याची कळजीपूर्वक योजना आखावी.”

अर्थात्च पश्चिम घाट परिसर तज्ज्ञ गटाचा आग्रह आहे की: संपूर्ण पश्चिम घाट प्रदेशात 73व्या व 74व्या घटनेदुरुस्तीनुसार रचलेली जी विकेन्द्रीकृत पंचायत राज्य – नगरपालिका शासनव्यवस्था अंमलात येत आहे, ती तातडीने बळकट करून, तिच्यात ग्राम सभा व मोहल्ला सभांना विशेष भूमिका देऊन विकासाची व निसर्ग संरक्षणाची सर्व आखणी पायाकडून कळसाकडे अशा पद्धतीने करण्यात यावी.

6) वेगवेगळ्या क्षेत्रांसाठी मार्गदर्शक सूत्रे

विविध हस्तक्षेपांचे नियमन

आज वेगवेगळे विकास कार्यक्रम, तसेच निसर्ग संरक्षणाचे कार्यक्रम एका साचेबंद आणि अनेक दृष्ट्या चुकीच्या पद्धतीने राबवले जातात. त्यांचा प्रमुख उद्देश सार्वजनिक मालमत्तेचा आणि निधीचा अपव्यय व अपहार व जोडीला मूठभर सत्ताधऱ्यांचा व धनिकांचा लाभ एवढाच असावा असे वाटते. मोठ्या मोठ्या देशी व विदेशी उद्योजकांची, व्यापाऱ्यांची आर्थिक गुंतवणूक सतत वाढवत राहणे एवढा एक कलमी कार्यक्रम हाती घेऊन सगळी राज्य सरकारे व केन्द्र शासन झटताहेत असे चित्र आहे. आता सर्वच आर्थिक गुंतवणूक नेहमीच देशाच्या, समाजाच्या, अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टीने हितकारक असेलच असे नाही. ह्याचा साधक बाधक विचार व्हावयासच पाहिजे, आणि मग तारतम्य वापरून निवडक गुंतवणूकींना प्रोत्साहन दिले पाहिजे. हे तारतम्य वापरताना पर्यावरणाची अस्वीकारणीय अशी मोठी हानी टाळली पाहिजे, आणि ह्याकडे लक्ष वेधणे हे पर्यावरण मंत्रालयाचे कर्तव्य आहे. ह्याच सद्हेतूने केन्द्र पर्यावरण व वन मंत्रालयाने पश्चिम घाट परिसर तज्ज्ञ गटाची स्थापना केली होती. परंतु, आम्ही अहवाल सादर करताच आमच्या विविध क्षेत्रांबाबतच्या सूचना आर्थिक गुंतवणूकीच्या आड येतील असे कारण देत शासनाने हा अहवाल दडपून ठेवला. तो खुला केलाच पाहिजे असा आदेश देताना केन्द्रीय माहिती आयुक्तांनी खालील टिप्पणी केली:

“आज पर्यावरणाचे संवर्धन आणि व्यवस्थापन हे सर्वच राष्ट्रांपुढील महत्वाचे आव्हान आहे. इतर राष्ट्रांप्रमाणेच भारतही आर्थिक विकासाची गती वाढवण्याचा आटोकाट प्रयत्न करत आहे. परंतु असा आर्थिक विकास करताना पर्यावरण आणि नैसर्गिक संसाधनांना आत्यंतिक बाधा येऊ देणे अयोग्य आहे हेही मान्य झाले आहे. अर्थात्च शाश्वत अशा आर्थिक

विकासाची कास धरणे आवश्यक आहे. परिसरात बेहूट ढवळाढवळ करत राहिल्यास पृथ्वीतलावरील जीवनाला धोका संभावतो आणि निष्कारण घाई केल्यास पुढील पिढ्यांवर दुष्परिणाम होऊ शकतो ह्याची आम्हास पूर्ण जाणीव आहे.

पश्चिम घाट भौगोलिक आणि परिसरदृष्ट्या अत्यंत महत्वाचा परिसर आहे हे आंतरराष्ट्रीय पातळीवर मान्य झाले आहे. इथल्या अनेक जीवजाती भयग्रस्त असल्यामुळे हा जैवविविधतेचा महत्वपूर्ण ठेवा मानलेला आहे.

आर्थिक उलाढालींची गती पर्यावरणाबद्दलच्या जाणिवेतून थोडीही कमी होणे हे अनिष्ट आहे असे पर्यावरण व वन मंत्रालय सुचवीत आहे. जर एखाद्या आर्थिक उलाढालीतून पर्यावरणाची अतोनात हानी होत असेल तर अशी ढवळाढवळ थांबवणे, अथवा ती कमी हानिकारक रीत्या अमलात आणता येईस्तोवर पुढे ढकलणे हेच योग्य आहे. असे झाल्यास एखादा प्रकल्प पुरा करण्यास व त्यातून आर्थिक फायदा करून घेण्यास थोडा उशीर होईल एवढेच. नैसर्गिक संसाधने तशीच शिल्लक राहतील आणि आर्थिक फायदा आजच्या ऐवजी उद्या होईल. पण भविष्यात आर्थिक फायदा नक्कीच होऊ शकेल. ह्या संसाधनांचे शोषण तातडीने आजच करण्याची ज्यांची इच्छा आहे त्यांचा कदाचित तोटा होईल. परंतु ह्यातून राष्ट्राचा काहीही तोटा होणार नाही. उलट जर संभाव्य दुष्परिणामांचा कळजीपूर्वक विचार न करता आर्थिक उलाढाल चालू दिली तर त्यामुळे कधीही भरून काढणे शक्य नाही असा पर्यावरणाचा विध्वंस होऊन मोलाची संसाधने नष्ट होतील.

पश्चिम घाट परिसर तज्ज्ञ गटाचा अहवाल जाहीर केल्याने त्या अहवालातील माहितीच्या आधारावर नागरिक आपली मते बनवून शकतील. अशा मतांना शासनाने गठित केलेल्या तज्ज्ञ गटाने पुरविलेल्या सुव्यवस्थित माहितीचा आधार असेल. लोकांचे पैसे खर्च करून बनवलेल्या अहवालाचा असा वापर केल्यास नागरिकांच्यात सुजाणपणे चर्चा होऊ शकेल. अशा पारदर्शकतेने वागण्यास पर्यावरण व वन मंत्रालय कचरते आहे, तेव्हा बहुतांश निर्णय भ्रष्टाचार पोसण्यासाठी घेतले जात असावेत असा लोकांचा समज होऊन अविश्वास पसरेल. लोकशाहीच्या आरोग्याच्या दृष्टीने हे धोकादायक आहे आणि लोकांचा असा अविश्वास दूर करण्यासाठी पारदर्शकतेने वागणे आवश्यक आहे. ह्यातूनच लोकांचा शासनावरील विश्वास वाढेल, नुकसान होईल तर ते केवळ भ्रष्टाचार करणाऱ्यांचे.”

हेही ध्यानात घ्यावे की हा निवाडा देणारे केन्द्रीय माहिती आयुक्त स्वतः एक इंजिनियर व यशस्वी उद्योजक होते. तेव्हा वेग वेगळ्या पैलूंची, विकासाच्या पर्यायांची वरील निवाड्यात म्हटल्याप्रमाणे “नागरिकांच्यात सुजाणपणे चर्चा” घडवून आणावी हाच पश्चिम घाट परिसर तज्ज्ञ गटाचा एकमेव उद्देश आहे. तेव्हा आज ज्या पद्धतीने विकास कार्यक्रम रेटले जात आहेत ती पद्धती खरीच बहुजन हितकारक आहे किंवा कसे हे तातून सुलाखून पाहण्यास पश्चिम

घाटाच्या निवासियांना प्रवृत्त करण्याच्या दृष्टीने आम्ही काही सूत्रे सुचविली आहेत; आम्हीच शहाणे, ही स्वीकारलीच पाहिजेत अशा दुराग्रहातून नाही.

स्थानिक जनतेला अर्थार्जनाच्या संधी

पश्चिम घाटाच्या रहिवाशांच्या दृष्टीने त्यांना अर्थार्जनाचे चांगले मार्ग खुले होत राहणे हा जिव्हाळयचा विषय आहे. बेरोजगारीची समस्या आज भारतात सर्वत्रच भेडसावत आहे. ह्याबाबत एक सरसकट विधान केले जाते की आर्थिक गुंतवणूक झाली, काही ना काही प्रकल्प आले, मग ते अतिशय विध्वंसक का असोत, की रोजगार मिळेल. पण ही मांडणी पूर्णपणे भ्रामक आहे हे रोजगाराबद्दल सर्वात विश्वसनीय माहिती नोंदवणाऱ्या नॅशनल सॅम्पल सर्व्हेतून दिसून येते. ह्या पाहणीच्या आकड्यांनुसार 1999-2004 या काळात सहा कोटी तीस लक्ष नवे रोजगार उपलब्ध झाले. तर 2004-09 या काळात जरी पाच कोटी नवे रोजगार निर्माण हवावेत अशी अपेक्षा होती, तरी प्रत्यक्षात केवळ दहा लक्ष नवे रोजगार उपलब्ध झाले. ह्या अलीकडच्या, आणि भरधाव आर्थिक विकासाच्या कालावधीत रोजगार निर्मितीचे प्रमाण इतके प्रचंड घटले कसे असे कोडे पडते. ह्याचे उत्तर आज नव्या तंत्रज्ञानामुळे नव्या नोकऱ्या उपलब्ध होण्याएवजी जुने रोजगारही संपुष्टात येऊ शकतात ह्या वास्तवात सापडते. गोव्याच्या खाणीत एके काळी शेकडो कामगार कुदळींनी खणत होते. आज राक्षसी अर्थ मूव्हर हजारो मजुरांचे काम एका चालकाच्या मदतीने करतो. कोट्यवधी रुपयांची गुंतवणूक करून सह्याद्रीच्या धारेवर ज्या पवन चक्क्या उभ्या राहताहेत, त्यांना सांभाळण्यासाठी हाताच्या बोटार मोजण्याइतकी माणसे पुरतात. पुण्याच्या बजाज कारखान्यात आज पूर्वीच्या तिप्पट प्रमाणात स्कूटर बनवण्यासाठी अर्धीच कामगार फौज पुरेशी आहे. आता औद्योगिक क्षेत्रात कार्यक्षमता सतत वाढणे, मानवी हस्तक्षेपाची गरज कमी कमी होत जाणे अनिवार्य आहे. संगणकीकरणविरुद्ध, स्वयंचलनाविरुद्ध चळवळी करणे हे फलप्रद नाही, कारण त्यातून भारतीय उद्यम जागतिक स्पर्धेत कमकुवत पडतील. परंतु ह्याचा अर्थ आपल्या विकास प्रक्रियेत रोजगार निर्मितीकडे दुर्लक्ष करावे असा निश्चितच नाही. उलट आजच्या नव्या युगात लोकांना काही तरी समाधानकारक काम मिळालेच पाहिजे ह्याकडे काळजी पूर्वक लक्ष दिलेच पाहिजे. म्हणूनच पश्चिम घाट परिसर तज्ज्ञ गटाने अद्वातद्वा आर्थिक विकासाला खुला वाव दिला की रोजगार उपलब्ध होतील हे फसवे समीकरण मानलेले नाही. नैसर्गिक संसाधने टिकवूनच, त्यांचे संवर्धन करूनच रोजगार निर्माण होतील, टिकून राहतील ही जास्त ग्राह्य भूमिका स्वीकारून मार्गदर्शक तत्वे मांदली आहेत. अर्थात् ती तावून-सुलाखून मगच स्वीकारावीत किंवा नाकारावीत हे ही आम्हाला मान्य आहे.

डोळ्याला झापडे लावून चालवलेल्या विकास प्रक्रियेतून पुरेसे रोजगार निर्माण होत नाहीत, म्हणून तर ग्रामीण बेरोजगारीवर तोडगा म्हणून महात्मा गांधी ग्रामीण रोजगार हमी योजना मोठ्या प्रमाणावर राबवली जात आहे. पण नेहमीप्रमाणे मा बाप सरकारच्या कृपाछत्राखाली हा कार्यक्रम भ्रष्टाचाराने किडला आहे व त्या रोजगारातून ज्या पद्धतीने नैसर्गिक संसाधनांचे संवर्धन व्हायला हवे त्या दृष्टीने कुचकामी ठरतो आहे. ह्याला काही आशादायक अपवाद आहेत, आणि त्यातला एक आहे पश्चिम घाट प्रदेशातल्याच धुळे जिल्ह्यातील लामकानी गाव. ह्या पर्जन्यछायेतल्या सातपुड्याच्या मुलखातल्या आठ हजार वस्तीच्या गावाचा हजार एकरांचा डोंगर आज सुजल, सुफल, सस्यश्यामल आहे. गेली आठ वर्षे इथल्या लोकांनी एकजुटीने, स्वकष्टाने इथला निसर्ग, इथली जीवसृष्टी जोपासली आहे. ह्याला सुरुवात झाली एका दुर्घटनेतून. २००० साली धुळ्यात वैद्यकीय व्यवसाय करणाऱ्या डॉक्टर धनंजय नेवाडकरांना मोठ्या अपघातामुळे आपल्या मूळगावी येऊन तीन महिन्याची सक्तीची विश्रांती घ्यायला लागली. त्यावेळी लोकांशी बोलता बोलता त्यांना जाणवले की ह्या डोंगराच्या गैरव्यवस्थेमुळे लोकांपुढे चाऱ्याच्या, आणि विहरींचे पाणी आटण्याच्या प्रचंड समस्या उभ्या आहेत. जिद्दीने आपण ह्याच्यावर मात करू असे त्यांनी ठरवले. लोकांना जोडून उभ्या डोंगरावर कुऱ्हाडबंदी, चराईबंदी अंमलात आणली. यासाठी संयुक्त वनव्यवस्थापन योजनेचा सुव्यवस्थित वापर करून घेतला. मग माथ्यापासून पायथ्यापर्यंत पाणी अडवा, पाणी जिरवाची कामे सुरू केली. अशी कामे हे रोजगार हमीचे मुख्य उद्दिष्टच आहे. त्या कामांसाठी बक्कळ पैसाही उपलब्ध आहे. पण डॉक्टरसाहेबांना न्यारा अनुभव आला. लोक कामावर आले आणि म्हणाले, सही घ्या, आता जातो. डॉक्टर म्हणाले, अहो हे चर खणायचे, ह्या ताली बांधायच्या, अशी सगळी कामे आहेत ना? ह्याचा रोजगार मिळणार आहे. ही नवी पद्धत लोकांच्या अंगवळणी पडायला जरा वेळ लागला, कारण त्यांचा नारा होता: रोजगार हमी! काम कमी! अर्धे आम्ही! आणि अर्धे तुम्ही! ते अर्धे पैसे पण खूप दिरंगाईने यायचे. पण लोकांनी शेवटी काम करायचे मानले. शासनानेही सगळा रोजगार चुकता केला. अर्थात् वेळेवर पैसे मिळणे महाकर्म कठीण, तेव्हा डॉक्टरांनी स्वतःच्या खिशातून रोजी रोटीची व्यवस्था केली, व मग वळते करून घेतले. अशा रीतीने संयुक्त वनव्यवस्थापनाचे, रोजगार हमीचे लोकांचे हक्क नीट बजावले गेले, आणि त्यातून आठ वर्षांत लामकानीच्या डोंगराचा कायापालट झाला.

ह्या दृष्टीने निसर्ग संरक्षण व निसर्ग संवर्धनातून अर्थार्जन करण्याच्या वेगवेगळ्या संभावनांचा जास्त कल्पकतेने, डोळसपणे विचार केला पाहिजे. ह्या पुस्तिकेत इतरत्र वन विभागाच्या अवकृपाछत्राखाली वन संपत्तीची, वन्य जीवंची कशी ससेहोलपट चालू आहे ह्याची उदाहरणे दिली आहेतच. पण देशात काही ठिकाणी लोक अजूनही स्वतःहून जंगले

सांभाळत आहेत. ह्यातील एक उत्तम उदाहरण उत्तराखंडातील वन पंचायती. दिल्लीतील इन्डियन स्टॅटिस्टिकल इन्स्टिट्यूटच्या शास्त्रज्ञांनी ह्यांचा व आसपासच्या शासकीय अंमलाखालील राखीव जंगलांचा काळजीपूर्वक तौलनिक अभ्यास केला. शासकीय खात्याच्या एक दशांश खर्चात वन पंचायतींनी राखीव जंगलांहून चांगल्या रीतीने वन संरक्षण व संवर्धनाचे काम केले आहे असा त्यांचा स्पष्ट निष्कर्ष आहे. शिवाय शासनाच्या जुलुम जबरदस्तीतून असंतोष व हिंसा उपटतात ते वेगळेच. ह्या संदर्भातली वीरप्पन् ह्या चंदन – हत्ती तस्कराची कहाणी दुसरीकडे दिली आहेच. तो म्हातारा होऊन संपुष्टात आला, पण नंतर पश्चिम घाटावरील अगुंबे- कुद्रेमुखच्या परिसरात आदिवासी- ग्रामीण जनतेतील चिडीचा गैरफायदा उठवत नक्षलवाद्यांनी शिरकाव करून घेतला आहे. तेव्हा आज सरकारी खात्यांवर जो पैशाचा प्रचंड अपव्यय होतो तो रोखून ते पैसे जास्त निसर्ग पोषक व लोक कल्याणकारी योजनांत गुंतवण्याकडे वळले पाहिजे.

म्हणून आपण आणखी कल्पकतेने पश्चिम घाट परिसरात निसर्ग संरक्षण व संवर्धनातून रोजगार निर्मितीच्या शक्यतांचा विचार केला पाहिजे. ह्या संदर्भात कोस्टा रिका व ऑस्ट्रेलियातील काही योजना विचारार्ह आहेत. कोस्टा रिका ह्या मध्य अमेरिकेतील, पश्चिम घाटासारख्याच डोंगराळ, वनाच्छादित देशात छोट्या भूधारकांना जंगल राखून ठेवण्यासाठी नीट देखरेखीखाली निसर्ग संरक्षण सेवा शुल्क म्हणून वार्षिक अनुदान दिले जाते. रत्नागिरी- सिंधुदुर्ग- गोवा ह्या पश्चिम घाटातील जिल्ह्यांत अशा धर्तीची योजना विशेष समर्पक व परिणामकारक ठरू शकेल. ऑस्ट्रेलियामधील दोन योजना विचारार्ह आहेत. एका योजनेप्रमाणे शेतकऱ्यांना – मेंढपाळांना जमिनीतील सेन्द्रिय अंश वाढवण्यासाठी सुयोग्य मशागतीच्या पद्धती अवलंबण्यासाठी उत्तेजन दिले जाते, व अशा तऱ्हेने शेत जमिनीचा पोत सुधारल्यावर त्याची चाचणी करून उत्तेजनार्थ वातावरण बदल करारनाम्यानुसार कार्बन साठवण्यासाठी जो निधी आहे त्यातून मोबदलाही दिला जातो. पश्चिम घाटावरील शेती – बागायतीसाठी ही योजना फार समर्पक आहे.

ऑस्ट्रेलियात एकेका शेतकऱ्याकडे अथवा मेंढपाळाकडे खूप खाजगी जमीन असते व त्या जमिनीवर मोठ्या संख्येने कांगारूंसारखे वन्य प्राणी आढळतात. तेव्हा हे प्राणी सांभाळण्यासाठी जमीन मालकांना मोबदला द्यावा अशी दुसरी योजना आहे. पण हा मोबदला पारदर्शकतेने व पैशाचा सर्वाधिक परिणामकारक उपयोग होईल अशा रीतीने ठरवण्यासाठी जाहीर निविदा मागवण्यात येतात. ह्यांचे स्वरूप मी पुढील पाच वर्षे माझ्या मालकीच्या जमिनीवर शंभर कांगारू सांभाळण्याची हमी देतो, त्यासाठी मला इतक्या इतक्या मोबदल्याची अपेक्षा आहे असे दावे हे असते. अशा सगळ्या निविदा तपासून सरकारकडे ह्या योजने अंतर्गत इतका निधी उपलब्ध आहे, त्यातून सर्वात अधिक वन्य जीवंचे रक्षण हा निधी ह्या ह्या जमीन मालकांना दिल्यास होईल असा सरळ हिशेब करून वापरला जातो.

भारतातही एक नमुनेदार निसर्ग संरक्षण सेवा शुल्क योजना राबवणे फार शहाणपणाचे ठरेल. जैवविविधता व्यवस्थापन समित्यांना आर्थिक व्यवहार करण्याचे, संग्रहण शुल्क आकारण्याचे, अनुदाने स्वीकारण्याचे महत्वाचे अधिकार

मिळाले आहेत. त्यांचा निसर्ग संरक्षण सेवा शुल्काच्या रूपात ग्राम समाजांना उपन्नाचे साधन उपलब्ध करून देण्याच्या योजना आखून एका नव्या, प्रगतिपर दिशेने चांगला उपयोग करून घेता येईल. जैवविविधता व्यवस्थापन समित्यांना स्थानिक जैवविविधतेची माहिती "लोकांचे जैवविविधता नोंदणी रजिस्टर"च्या स्वरूपात दर वर्षी नियमितपणे संकलित करण्याची जबाबदारी देण्यात आलीच आहे. अर्थात् ह्यासाठी शाळा, महाविद्यालये, विद्यापीठे व शास्त्रीय संशोधन संस्थांतील विशेषज्ञांची मदत मिळावयाची व्यवस्था करावी लागेल. अशा तज्ज्ञ गटाच्या देखरेखीखाली वेगवेगळे ग्राम समाज किती परिणामकारक रीत्या निसर्ग संरक्षण, जैवविविधतेचे संरक्षण बजावत आहेत हे पडताळून त्यांना योग्य तो मोबदला प्रोत्साहनार्थ देता येईल. आज वन्य प्राण्यांचा उपद्रव झाल्यास नुकसान भरपाई देण्याची जी क्लेशदायक योजना आहे ती रद्द करून वेग वेगळ्या गावांच्या आसमंतात कोणते उपद्रवकारक वन्य जीव किती प्रमाणात आहेत ह्यांचा जैवविविधता नोंदणी रजिस्टरांद्वारे अंदाज बांधून त्या माहितीच्या आधारे मोबदला ठरवून तो वार्षिक अनुदानाच्या रूपात जैवविविधता व्यवस्थापन समित्यांच्या अधिकृत खात्यांत भरता येईल. मग ग्राम समाजाच्या पातळीवर कोणत्या व्यक्ती किती हानीला बळे पडत आहेत हे पडताळून लोक ही रक्कम आपापसात वाटून घेऊ शकतील अथवा सार्वजनिक कामासाठी वापरण्याचे ठरवतील.

सर्वांगीण विचार

रोजगार हा एक जिव्हळ्याचा विषय आहे, पण जोडीला इतर अनेक क्षेत्रांचाही उघड्या डोळ्यांनी व सर्वांगीण दृष्टीने विचार करणे श्रेयस्कर आहे. उदाहरणार्थ, रासायनिक खते व कीटक नाशके, सुधारित बियाणी, धरणांचे पाणी ह्यातूनच शेतीची प्रगती होते, शेतकरी सुखी होतो असा प्रचार अथक चालू असतो. मग हे निदान चाळीस वर्षे अखंड राबवले जात असताना आज शेतकरी दुःस्थितीत का आहे? एवढ्या प्रमाणावर आत्महत्या का होताहेत? ह्या मागे सर्व कृषि विकास हा केवळ रासायनिक खत, कीटकनाशके व बियाणी ह्यांच्या उत्पादकांचा व धरणे – कालवे ह्यांच्या ठेकेदारांचा फायदा डोळ्यासमोत ठेवून राबवला जातो हे आहे. तेव्हा सेन्द्रिय शेतीसारख्या पर्यायांचा विचार करण्यास लोकांना प्रवृत्त करणे नक्कीच श्रेयस्कर आहे. आज ऊर्जेची मोठी चणचण आहे तरीही विजेचा प्रचंड अपव्यय करणाऱ्या इमारती बांधल्या जात आहेत. तेव्हा हरित इमारती काय असू शकतील ह्याची चर्चा करणे आवश्यक आहे. नुसते नव-नवे कोळशावर वीज उत्पादन करणारे प्रकल्प बांधण्याजागी वीज गळती थांबवण्यावर भर दिला जाणे योग्यच आहे. अनेक जलसिंचन योजना अगदी अग्राह्य असूनही ढकल्या जात आहेत ह्याचा खूप सबळ पुरावा आता पुढे येतोच आहे. तेव्हा सारे सारसार विचारन्तीच स्वीकारणे श्रेयस्कर हे उघड आहे.

ह्याच्या जोडीलाच विकास प्रक्रियेचाच एक आवश्यक भाग म्हणून जैवविविधतेची जोपासना करत राहिले पाहिजे. उदाहरणार्थ, पश्चिम किनारपट्टीवर शेकडो नद्या घाटमाथ्यावरून सागराकडे धावतात. ठरवू या, की ह्यातल्या दहा टक्क्यांवर बिलकुल धरणे बांधणार नाही, प्रदूषक उद्योगांना, वाळू उपसायला परवानगी देणार नाही. तीरांवरच्या नैसर्गिक झाडीचे पुनरुज्जीवन करू. घाटमाथ्यावरच्या व कोकणकड्यावरच्या जंगलांची अखंडता टिकवण्याचे, तुटली असेल तर पुन्हा जोडण्याचे आटोकाट प्रयत्न करू. आज ह्या भागात जागोजाग जंगले तोडताहेत, खाणी खणताहेत, बंगले उठताहेत. हे होताना स्थानिक सामान्यांच्या हाती फारसे काहीच लागत नाही. पण मनात आणले तर सारे हस्तक्षेप निसर्गाच्या कलाने, लोकांच्या साथीने करता येतील. त्यासाठी झटायलेच हवे.

अशा तऱ्हेच्या प्रगतिपथाकडे बोट दाखवणाऱ्या विचार मंथनास चालना देणे हेच पश्चिम घाट परिसर तज्ज्ञ गटाचे उद्दिष्ट आहे. ह्या विचार मंथनाला आधार म्हणून आम्ही सर्व क्षेत्रांबाबतच्या विविध पर्यायांचा अभ्यास केला. त्यासाठी अनेक ठिकाणांना प्रत्यक्ष भेटी दिल्या, जागो-जागी खुली चर्चासत्रे आयोजित केली. खाण मालक व व्यवस्थापक, उद्योगपति, शिक्षक, बागायतदार, शेतकरी, शेतमजूर, पशुपालक, मच्छीमार अशा विविध व्यावसायिकांचा, आणि सर्व संबंधित विषयांतील तज्ज्ञांचा सल्ला घेतला. केन्द्रीय वन व पर्यावरण मंत्री, गोव्याचे तेव्हाचे व माजी मुख्य मंत्री, केरळ राज्यातील कृषि व वन मंत्री, कर्नाटकातील मंत्री दर्जाचे आयुक्त, सर्व राज्यांतील आमदार व खासदार, जिल्हा परिषदा, तालुक पंचायती व ग्राम पंचायती सदस्य ह्यांच्याशी चर्चा केली. सर्व राज्यांच्या तसेच केन्द्रीय शासनातील वेगवेगळ्या शासकीय अधिकाऱ्यांचे अनुभव व अभिप्राय समजावून घेतले. वेगवेगळ्या पातळीच्या संवेदनशील परिसर क्षेत्रांत काय नियम असावेत ह्याबाबत तज्ज्ञ गटाकडे अनेक सूचना आल्या. ह्या शासनाबरोबरच्या चर्चेतून, विशेषज्ञांबरोबरच्या विचारमंथनांतून तसेच लोकसंघटना व ग्रामसमाजांच्याकडून आलेल्या प्रस्तावांतून विकसित झाल्या. रत्नागिरी - सिंधुदुर्गातील अनेक गावांनी संवेदनशील परिसर क्षेत्रांचे व्यवस्थापन कसे करावे ह्याच्या योजनांचा आराखडा सादर केला आहे. तसेच कर्नाटकातील कोडगू जिल्ह्यातील पर्यावरणवादी संस्थांनी आपला सर्व जिल्हा संवेदनशील परिसरक्षेत्र म्हणून जाहीर करावा अशी मागणी केली आहे, व त्याबरोबर जिल्हानिहाय काय व्यवस्थापन प्रणाली जारी करावी ह्याच्याही तपशीलवार सूचना दिल्या आहेत.

अशा सर्व सूचनांचे संकलन करून तज्ज्ञ गटाने विविध क्षेत्रांसाठी काय व्यवस्थापन व्हावे ह्याचा एक आराखडा सादर केला आहे. ह्यात जमिनीचा वापर, मानवी वस्त्यांचे व्यवस्थापन, पाणी, शेती, पशुपालन, मत्स्योत्पादन, सरकारी व खाजगी जमिनीवरील वनव्यवस्थापन, जैवविविधतेचे संवर्धन, लोह- मॅंगनीज - बॉक्साइट खाणी, खडी व वाळू खाणी,

प्रदूषक उद्यम, प्रदूषण विरहित उद्यम, कोळसा, पाणी व वाऱ्यावर आधारित ऊर्जा, वाहतूक, पर्यटन, शिक्षण, विज्ञान व तंत्रज्ञान आणि माहितीचे प्रबंधन ह्या सर्व क्षेत्रांचा विचार केला आहे. वारंवार खुलासा केल्याप्रमाणे पश्चिम घाट परिसर तज्ज्ञ गटाचा अहवाल काही अंतिम नाही, आम्ही वेगवेगळ्या क्षेत्रांसाठी मांडलेली मार्गदर्शक सूत्रे तंतोतंत स्वीकारावी असा कोणताच दुराग्रह नाही. आमची वस्तुनिष्ठ, तर्कशुद्ध व विज्ञानाधिष्ठित मांडणी ही एका लोकाभिमुख निर्णय प्रक्रियेला गती देण्यासाठी केलेल्या प्राथमिक सूचना इतकीच मानावी. हा अहवाल विचारार्थ मराठी व इतर प्रादेशिक भाषांतून लोकांपुढे ठेवला जावा. संपूर्ण पश्चिम घाट प्रदेशातील ग्रामसभांतून – मोहल्लासभांतून ह्या अहवालावर बारकाईने चर्चा व्हावी, व त्या सूचनांच्या आधारे मगच लोकशाही पद्धतीने अंतिम निर्णय घेतले जावेत.

दर वर्षी एक इंदिरा गांधी पर्यावरण जागृती मोहीम राबवण्यात येते. ती खरी अर्थपूर्ण व्हायची असेल तर पश्चिम घाट परिसरात तिला आधार म्हणून पश्चिम घाट परिसर तज्ज्ञ गटाचा अहवाल व तज्ज्ञ गटाच्या विनंतीवरून डॉ. जय सामंत व त्यांच्या देवराई संस्थेतील सहकाऱ्यांनी तसेच डॉ. शमिता व त्यांच्या भारती विद्यापीठातील इन्स्टिट्यूट फॉर एन्वयान्मेन्टल एज्युकेशन व रिसर्च ह्या संस्थेतील सहकाऱ्यांनी महाराष्ट्रातील पश्चिम घाटावरील जैवविविधतेची सद्यःस्थिती, त्यात होत असलेले बदल व निरनिराळे धोके ह्यांबद्दल दिलेले तपशीलवार अहवाल हे आधार घ्यावेत. ह्या तीनही अहवालांतील माहिती सुबोध मराठीत उपलब्ध करून द्यावी, व संपूर्ण पश्चिम घाट टापूत एक मोठी पर्यावरण जागृती मोहीम राबवावी. ह्या मोहिमेत गावा- गावांत व शहरांतील मोहल्ल्या – मोहल्ल्यांत ग्राम सभा व वॉर्ड सभा भरवाव्यात, तसेच सर्व शैक्षणिक संस्थांत विद्यार्थ्यांसोबत चर्चा घडवून आणाव्यात. ह्या विचार मंथनात खालील प्रश्न निःसंकोच, सडेतोडपणे विचारले जावेत:

- (१) पश्चिम घाट परिसर तज्ज्ञ गटाच्या अहवालात सुचवल्याप्रमाणे तुमचा टापू अतिशय, किंवा मध्यम किंवा कमी संवेदनशील म्हणून गणला जावा का? अशा टापूच्या सीमा काय ठरवाव्या? तुमच्या टापूत वेगवेगळ्या क्षेत्रांत काय निर्बंध, तसेच काय प्रोत्साहनात्मक कार्यक्रम हाती घेणे उचित ठरेल?
- (२) कोणते निर्बंध, तसेच कोणते प्रोत्साहनात्मक कार्यक्रम स्थानिक समाजातील, सामान्य कुटुंबांतील व्यक्तींना आर्थिक दृष्ट्या त्रासदायक, तोट्याचे – किंवा लाभदायक, आनंदवर्धक ठरतील? सुचविलेल्या काही निर्बंधांमुळे स्थानिक समाजातील, सामान्य कुटुंबांतील व्यक्तींच्या रोजगाराच्या संध्या, उत्पन्नाचे स्रोत

आटतील का? ह्यातून शासकीय यंत्रणेचा जाच वाढून दैनंदिन गरजा भागवताना अडचणी येतील का?

ह्याचा फायदा घेऊन शासकीय अधिकारी आणखीच लाच उकळू लागतील का?

(३) का हे निर्बंध, तसेच प्रोत्साहनात्मक कार्यक्रम केवळ बाह्य समाजातील धनदांडग्यांच्या हितसंबंधांच्या आड येतील? असे होण्यास स्थानिक नागरिकांचा विरोध आहे काय?

(४) ह्या निर्बंध, तसेच प्रोत्साहनात्मक कार्याक्रमांतून निसर्गाचा ठेवा जतन करायला हातभार लागेल का? जीव जाती पूर्ण नामशेष होणार नाहीत अशी काळजी घेतली जाईल का? विविध तऱ्हेच्या अधिवासांचे काही ना काही नमुने शिल्लक राहत आहेत अशी काळजी घेतली जाईल का? जीवसृष्टीचे जाळे पूर्ण छिन्न विछिन्न होत नाही, काही ना काही दुवे टिकून राहताहेत अशी काळजी घेतली जाईल का?

लोकांनी हे सारे तावून – सुलाखून बघावे. ह्यांच्या उत्तराच्या आधारे काय स्वीकारार्ह, स्वागतार्ह आहे हे लोकांनीच ठरवावे. मग शासनाने पश्चिम घाटाच्या ह्या निसर्गसमृद्ध व प्रगतिशील प्रदेशात खऱ्या- खुऱ्या लोकशाहीची कास धरून, सचोटीने लोकांने जे हवे तेच जमिनीवर उतरवावे. ही सर्व चौकट भारतीय घटनेशी, आपल्या लोकशाहीशी, तसेच आज अंमलात येणे अत्यावश्यक आहे अशा वेगवेगळ्या कायद्यांशी, अधिकृत योजनांशी पूर्णपणे सुसंगत आहे. तरीही ह्या सूचना क्रान्तिकारक वाटतील. ह्याचे एकच कारण आहे: आपले जवळ जवळ सर्व पर्यावरण पोषक व लोकाभिमुख कायदे जाणून बुजून खऱ्या करून टाकलेले आहेत. हे बदललेच पाहिजे.

विषय / क्षेत्र	अतिशय, मध्यम तसेच कमी संवेदनशील
संपूर्ण पश्चिम घाट	जनुकीय तंत्रज्ञानाने विकसित पिके वापरण्यात येऊ नयेत. दुकाने, व्यावसायिक ठिकाणे आणि पर्यटन स्थळांवरील प्लास्टिक पिशव्यांचा वापर कालवद्धरित्या पूर्णपणे बंद करण्यात यावा. (कमाल ३ वर्षे)

जमिनीचा वापर

विषय / क्षेत्र	अतिशय संवेदनशील	मध्यम संवेदनशील	कमी संवेदनशील
जमिनीचा वापर	सर्व वसाहती आणि विकसित बांधकामाच्या परिसरामध्ये काही भाग सर्व प्रकारच्या मानवी हस्तक्षेपापासून अबाधित असावा. उदा. पाण्याचे प्रवाह, पाणवटे, विशिष्ट अधिवास, विशेष भौगोलिक रचना, समृद्ध जैवविविधता ठिकाणे आणि देवराया, इ. जागेचा विकास करण्यासंबंधी काही मुलभूत नियमावली असावी. यामध्ये जमीनीच्या वरच्या थराचे संरक्षण, वृक्षसंगोपन आदी. बाबींचा समावेश असावा. हरित इमारतीसंबंधी असणारी प्रमाणके (GRIHA) किंवा तत्सम संकेत यासाठी ठरवावेत.		

<p>वन जमिनीचे वनेतर किंवा शेतीचे शेती-इतर उपयोगासाठी रुपांतर करण्यात येऊ नये. अपवाद शेतीचे रुपांतर वनांसाठी किंवा वृक्ष लागवडीसाठी आणि स्थानिक नागरिकांच्या वाढत्या लोकसंख्येच्या गरजांसाठी</p> <p>सध्या अस्तित्वात असलेल्या बांधकामांनी (हॉटेल्स, रेसॉर्ट्स, इ.) यांनी पर्यावरण मंत्रालय आणि पश्चिम घाट उच्चाधिकार समितीने ठरविलेल्या पर्यटन धोरणांची पूर्तता करावी.</p> <p>रस्ते आणि पायाभूत सोई-सुविधा असे प्रकल्प सुरू करण्यापुर्वी त्यांचा पर्यावरणीय परिणाम अहवाल स्थानिक स्वराज्य संस्थानी सादर करावा. तसेच प्रकल्पाची पर्यावरणीय किंमत, त्याचे फायदे तोटे आणि स्थानिकांसाठीची उपयुक्तता या बाबी विचारात घ्याव्यात.</p>	<p>वन जमिनीचे वनेतर किंवा शेतीचे शेती-इतर उपयोगासाठी रुपांतर करण्यात येऊ नये. अपवाद शेतीचे रुपांतर वनांसाठी किंवा वृक्ष लागवडीसाठी आणि स्थानिक नागरिकांच्या वाढत्या लोकसंख्येच्या गरजांसाठी</p> <p>सध्या अस्तित्वात असलेल्या बांधकामांनी (हॉटेल्स, रेसॉर्ट्स, इ.) यांनी पर्यावरण मंत्रालय आणि पश्चिम घाट उच्चाधिकार समितीने ठरविलेल्या पर्यटन धोरणांची पूर्तता करावी.</p> <p>रस्ते आणि पायाभूत सोई-सुविधा असे प्रकल्प सुरू करण्यापुर्वी त्यांचा पर्यावरणीय परिणाम अहवाल स्थानिक स्वराज्य संस्थानी सादर करावा. तसेच प्रकल्पाची पर्यावरणीय किंमत, त्याचे फायदे तोटे आणि स्थानिकांसाठीची उपयुक्तता या बाबी विचारात घ्याव्यात.</p>	<p>पर्यावरणीय आणि सामाजिक परिणामांचा अभ्यास करून शेतजमिनीचा इतर उपयोगासाठी वापर करण्यास हरकत नसावी.</p>
--	--	---

हरित इमारती

विषय / क्षेत्र	अतिशय, मध्यम तसेच कमी संवेदनशील
हरित इमारती आणि बांधकामांमध्ये हरित साहित्याचा वापर	पर्यावरण उच्चाधिकार समितीने बांधकामाविषयी नियमावली बनवावी. या नियमावलीत स्टील, सिमेंट आणि रेतीचा कमीत-कमी वापर, जलपुनर्भरन, अपारंपारिक ऊर्जा आणि कचऱ्याचे व्यवस्थापन या बाबींचा समावेश असावा. ही नियमावली स्थानिक परिस्थितीला अनुकूल बनविण्यासाठी स्थानिकांच्या मदतीने त्याला अंतिम स्वरूप मिळावे.

कचरा

विषय / क्षेत्र	अतिशय संवेदनशील	मध्यम संवेदनशील	कमी संवेदनशील
----------------	-----------------	-----------------	---------------

कचऱ्यावरील प्रक्रीया	स्थानिक प्रशासनाने प्रदेशात निर्माण होणाऱ्या घातक, विषारी, वैद्यकिय आणि पुर्नवापरक्षम कचऱ्याची विल्हेवाट लावण्याची व्यवस्था निर्माण करावी.		
	घातक किंवा विषारी कचऱ्याची प्रक्रीया करण्यात येऊ नये.	घातक किंवा विषारी कचऱ्याची प्रक्रीया करण्यात येऊ नये.	कचऱ्याचा पुर्नवापर किंवा प्रक्रीया करणारे उद्योग प्रदूषण नियामक मंडळाच्या नियमानुसार बनविण्यात यावेत. पश्चिम घाटाबाहेरील ठिकाणी ESZ1 आणि २ मधील कचऱ्याची विल्हेवाट लावावी.

सांडपाणी

विषय / क्षेत्र	अतिशय, मध्यम तसेच कमी संवेदनशील
मैलापाणी व्यवस्थापन	मैलापाणी व्यवस्था प्रत्येक वस्ती आणि वसाहतीसाठी सक्तीचे असावे तथापि यासाठी योग्य तंत्र वस्तीच्या आकारानुसार स्वतंत्र असावे. शक्य तिथे पुर्नवापर, भुजल पुर्नभरण आणि स्थानिक गरजेनुसार ऊर्जा बनविण्यास परवर्नगी असावी.

पाणी

विषय / क्षेत्र	अतिशय, मध्यम तसेच कमी संवेदनशील
पाणी	स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या पातळीवर पाण्याच्या स्रोतांचे विकेंद्रीत व्यवस्थापन व्हावे. अतिउंचावरील पाणवठे आणि दलदली खोऱ्यांचे संरक्षण व्हावे. पाटबंधारे आणि जलविद्युत प्रकल्पांच्या पानलोट क्षेत्रावर प्रक्रीया करून अशा प्रकल्पांचे आयुष्य वाढविण्याचे प्रयत्न व्हावेत. स्थानिकांच्या मदतीने नदी किनाऱ्याचे शास्त्रीय व्यवस्थापन करून नदी प्रवाह आणि पाण्याची गुणवत्ता वाढविण्यासाठी प्रयत्न व्हावेत. जलसंधारण आणि पाणि वाचवणाऱ्या तंत्रज्ञानाच्या वापर वाढविणे तसेच यासाठी जनप्रबोधन करणे. पश्चिम घाटातील वेगवेगळ्या खोऱ्यांचे पाणी एकमेकांमध्ये वळविण्यात येऊ नये.

शेती

	अतिशय संवेदनशील	मध्यम संवेदनशील	कमी संवेदनशील
शेती	सेन्द्रिय शेतीस प्रोत्साहन द्यावे, 30% पेक्षा जास्त तीव्र उतारावर हंगामी पिकांच्या जागी फळबागा, वृक्षशेती अशा नांगरट टाळणाऱ्या पिकांस प्रोत्साहन द्यावे, जमिनीत कर्बसंग्रह वाढवण्यासाठी शेतकऱ्यांस अनुदान द्यावे, पिकांचे पारंपरिक वाण लागवडीत राखण्यासाठी खास प्रोत्साहन द्यावे, नेटक्या पद्धतीने शेती करत रसायनांचा वापर कमी करण्यास प्रोत्साहन द्यावे, जी एम् पिकांवर बंदी आणावी		

पाच वर्षांच्या कालावधीत सर्व रासायनिक कीटक- व तण-नाशकांचा उपयोग क्रमेण थांबवावा खास प्रोत्साहन देऊन पाच वर्षांच्या कालावधीत सर्व रासायनिक खतांचा उपयोग क्रमेण थांबवावा	आठ वर्षांच्या कालावधीत सर्व रासायनिक कीटक- व तण-नाशकांचा उपयोग क्रमेण थांबवावा खास प्रोत्साहन देऊन आठ वर्षांच्या कालावधीत सर्व रासायनिक खतांचा उपयोग क्रमेण थांबवावा	दहा वर्षांच्या कालावधीत सर्व रासायनिक कीटक- व तण-नाशकांचा उपयोग क्रमेण थांबवावा खास प्रोत्साहन देऊन दहा वर्षांच्या कालावधीत सर्व रासायनिक खतांचा उपयोग क्रमेण थांबवावा
--	--	--

पशुपालन

विषय / क्षेत्र	अतिशय, मध्यम तसेच कमी संवेदनशील
पशुपालन	<p>स्थानिक पाळीव पशूंच्या (देशी) वाणाच्या संवर्धनासाठी आकर्षक प्रोत्साहनपर अनुदान (संवर्धन सेवा निधी) मिळावित.</p> <p>रासायनिक खतांना दिले जाणारे अनुदान पशुपालन, बायोगॅस प्रणाली आणि सेंद्रीय खत निर्मितीकडे वळविण्यात यावित.</p> <p>सामाजिक गायरान आणि सामाजिक वने राखिव तसेच संरक्षित वनांच्या हद्दीबाहेर विकसित करावित.</p> <p>दुष्काळी परिस्थितीचा सामना समर्थपणे करणाऱ्या वाण पाळण्यासाठी प्रोत्साहन द्यावे.</p> <p>नगदी पिकांच्या शेतात तसेच रस्त्याच्या कडेने तणनाशकांचा वापर करण्यास सक्त मनाई असावी. तण समजली जाणाऱ्या बहूतेक वनस्पती पशुखाद्यासाठी योग्य आहेत.</p> <p>चहाच्या मळ्यांमधील अतिरिक्त जागा पशुपालन आणि सेंद्रीय खतांच्या निर्मितीसाठी वापरली जावीत. हि खते चहाच्या पिकासाठी वापरता येतील.</p>

मत्स्योत्पादन

विषय / क्षेत्र	अतिशय, मध्यम तसेच कमी संवेदनशील
मत्स्यशेती	<p>मासेमारीसाठी स्फोटकांच्या वापरावर पुर्णपणे बंदी असावी. सर्व जलाशयांवर माशांना चढणी साठी शिड्या (Fish Ladder) बनविण्यात यावेत.</p> <p>स्थानिक माशांच्या जातींच्या संवर्धनासाठी जैवविविधता समिती आणि कोळीबांधव सहकारी संस्थांमार्फत प्रोत्साहनपर मदत (संवर्धन सेवा निधी) देण्यात यावी. जैवविविधता समितीमार्फत पाळीव माशांच्या व्यवसायावर नियंत्रण ठेवण्यात यावे.</p>

सरकारी वनजमिनी

विषय / क्षेत्र	अतिशय संवेदनशील	मध्यम संवेदनशील	कमी संवेदनशील
----------------	-----------------	-----------------	---------------

वनीकरण सरकारी जमिनी	वनहक्क कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठी सर्व समाजाचे वन हक्क स्थापित करण्याच्या दृष्टीने पावले उचलावित. सर्व सामुदायिक वन व्यवस्थापन समित्या रद्द करून वन हक्क समित्या स्थापन कराव्यात.		
	निलगिरी सारख्या विदेशी वृक्षांची एकपिकी लागवड करू नये. रासायनिक किटकनाशके आणि तणनाशकांवर पूर्ण बंदी. वनौषधीं गोळा करण्यावर कडक धोरणे असावित.	निलगिरी सारख्या विदेशी वृक्षांची एकपिकी लागवड करू नये. स्थानिक प्रजातीच्या वृक्षांच्या लागवडीसाठी प्रोत्साहन द्यावे. रासायनिक किटकनाशके आणि तणनाशकांचे कालबद्धरित्या उच्चाटन. वनौषधीं गोळा करण्यावर कडक धोरणे असावित.	निलगिरी सारख्या विदेशी वृक्षांची एकपिकी लागवड करू नये. स्थानिक प्रजातीच्या वृक्षांच्या लागवडीसाठी प्रोत्साहन द्यावे. रासायनिक किटकनाशके आणि तणनाशकांचे कालबद्धरित्या उच्चाटन. वनौषधीं गोळा करण्यावर कडक धोरणे असावित.

खाजगी वनजमिनी

विषय / क्षेत्र	अतिशय संवेदनशील	मध्यम संवेदनशील	कमी संवेदनशील
वनीकरण खाजगी जमिनी	सर्व लघू भूधारकांचे तसेच पारंपारिक खाजगी वहीवाटेचे वन हक्क ओळखून त्यांच्या जगेवर नैसर्गिक झाडोरा राखण्यासाठी 'संवर्धन सेवा निधी' देण्यात यावेत. तसेच लघू भूधारकांच्या तीव्र उताराच्या जमिनींवर वार्षिक पिकांऐवजी दीर्घायु पिके (वृक्ष शेती) करण्यासाठी प्रोत्साहन द्यावे. नैसर्गिक झाडोऱ्याचे रक्षण करणाऱ्या लघू भू धरकांना करामध्ये सुट अथवा भाडेकरार वाढवून 'संवर्धन सेवा निधी' देण्यात यावा.		
	निलगिरी सारख्या विदेशी वृक्षांची एकपिकी लागवड करू नये. सद्य स्थितीतील विदेशी वृक्षांच्या जागी स्थानिक प्रजातीच्या वृक्षांची लागवड करावी. पुर्वी गवत असणाऱ्या प्रदेशात वृक्ष लागवड न करता गवत वाढण्यास संधी द्यावी.	निलगिरी सारख्या विदेशी वृक्षांची एकपिकी लागवड करू नये. सद्य स्थितीतील विदेशी वृक्षांच्या जागी स्थानिक प्रजातीच्या वृक्षांची लागवड करावी. पुर्वी गवत असणाऱ्या प्रदेशात वृक्ष लागवड न करता गवत वाढण्यास संधी द्यावी.	निलगिरी सारख्या विदेशी वृक्षांची एकपिकी लागवड करू नये. सद्य स्थितीतील विदेशी वृक्षांच्या जागी स्थानिक प्रजातीच्या वृक्षांची लागवड करावी. पुर्वी गवत असणाऱ्या प्रदेशात वृक्ष लागवड न करता गवत वाढण्यास संधी द्यावी.
	रासायनिक किटकनाशके आणि तणनाशकांचे यावर पूर्ण बंदी.	उत्खनन उद्योगांवर कडक नियंत्रण असावे.	उत्खनन उद्योगांवर कडक नियंत्रण असावे.
	वनौषधीं गोळा करण्यावर कडक धोरणे असावित. प्रदेशनिष्ठ वनस्पतींची लागवड व्हावी.	वनौषधीं गोळा करण्यावर कडक धोरणे असावित. प्रदेशनिष्ठ वनस्पतींची लागवड व्हावी.	वनौषधीं गोळा करण्यावर कडक धोरणे असावित. प्रदेशनिष्ठ वनस्पतींची लागवड व्हावी.
		रासायनिक किटकनाशके आणि तणनाशकांचे कालबद्धरित्या	रासायनिक किटकनाशके आणि तणनाशकांचे कालबद्धरित्या

		उच्चाटन.	उच्चाटन.
--	--	----------	----------

जैवविविधता

विषय / क्षेत्र	अतिशय, मध्यम तसेच कमी संवेदनशील
जैवविविधता	देवराया, खाजगी जमिनीवरील जिविधा घटक, जैवविविधता व्यवस्थापन समितीच्या अखत्यारितील जमिन, संयुक्त वन व्यवस्थापन अखत्यारितील जमिन आणि सामाजिक वनांच्या संरक्षणासाठी 'संवर्धन सेवा निधी' उपलब्ध करून देण्यात यावा. वन्यजीवामुळे होणाऱ्या नुकसान भरपाईसाठी जैवविविधता व्यवस्थापन समितीला निधी उपलब्ध करून देण्यात यावा.

खाणी

	अतिशय संवेदनशील	मध्यम संवेदनशील	कमी संवेदनशील
खनिजांच्या खाणी	खाणींना नवे परवानगे देऊ नयेत जेथे खाणकाम चालू आहे ते पाच वर्षांच्या कालावधीत 2016 सालपर्यंत क्रमेण थांबवावे	खाणींना नवे परवानगे देऊ नयेत	केवळ समतल भागांत उपलब्ध नसलेल्या दुर्मिळ खनिजांसाठी नवे परवानगे द्यावे, सर्व खाणकाम सक्त नियमांखाली व समुदायाच्या देखरेखीखाली असावे, वननिवासी हक्क कायद्याप्रमाणे लोकांच्या नीट माहितीपूर्वक मिळवलेल्या पूर्वपरवानगीनेच खाणकाम चालावे

दगड / वाळू

विषय / क्षेत्र	अतिशय संवेदनशील	मध्यम संवेदनशील	कमी संवेदनशील
उत्खनन (दगड खाणी) आणि वाळू उपसा	जिथे दगड आणि वाळू उपसा चालतो अशा खाणींवर पर्यावरणीय आणि सामाजिक परिणामासाठी नियंत्रण असावे.	कठोर नियमावली आणि सामाजिक अवलोकन परवानगे नुतनीकरणासाठी विचारात घ्यावेत.	सध्या अस्तित्वात असलेल्या खाणींवर कडक नियंत्रण असावे स्थानिक आदीवासींच्या हक्क डावलले जाऊ नयेत.

नविन खाणींना परवानगी देऊ नयेत.		
--------------------------------	--	--

प्रदूषक उद्यम

विषय / क्षेत्र	अतिशय संवेदनशील	मध्यम संवेदनशील	कमी संवेदनशील
प्रदूषण करणारे कारखाने (लाल / केसरी)	लाल किंवा केसरी प्रकारच्या कोणत्याही नविन कारखान्यांना परवानगी देऊ नये. सध्या अस्तित्वात असलेल्या कारखाण्यांनी २०१६ पर्यंत त्यांचे प्रदूषण शून्य करावे. प्रदूषण नियंत्रणासाठी नियमावली आणि सामाजिक अवलोकन व्हावे.	लाल किंवा केसरी प्रकारच्या कोणत्याही नविन कारखान्यांना परवानगी देऊ नये. सध्या अस्तित्वात असलेल्या कारखाण्यांनी २०१६ पर्यंत त्यांचे प्रदूषण शून्य करावे. प्रदूषण नियंत्रणासाठी नियमावली आणि सामाजिक अवलोकन व्हावे.	प्रदूषण नियंत्रणासाठी नियमावली आणि सामाजिक अवलोकनाच्या आधारे नविन कारखान्यांना परवानगी द्यावी.

अप्रदूषक उद्यम

विषय / क्षेत्र	अतिशय संवेदनशील	मध्यम संवेदनशील	कमी संवेदनशील
अप्रदूषित कारखाने (हरित आणि निल)	सामाजिक अवलोकनानंतर योग्य नियमांच्या आधारे अशा कारखान्यांना परवानगी देण्यात यावी. स्थानिक जैविक साधनसंपत्तीचा वापर करणाऱ्या उद्योगांना प्रोत्साहन द्यावे. या कारखाण्यांचे नियमित सामाजिक अवलोकन व्हावे.	हरित आणि निल प्रकारच्या उद्योगांचा प्रसार करावा. सामाजिक अवलोकनानंतर योग्य नियमांच्या आधारे अशा कारखान्यांना परवानगी देण्यात यावी. स्थानिक जैविक साधनसंपत्तीचा वापर करणाऱ्या उद्योगांना प्रोत्साहन द्यावे. या कारखाण्यांचे नियमित सामाजिक अवलोकन व्हावे.	हरित आणि निल प्रकारच्या उद्योगांचा प्रसार करावा. सामाजिक अवलोकनानंतर योग्य नियमांच्या आधारे अशा कारखान्यांना परवानगी देण्यात यावी. स्थानिक जैविक साधनसंपत्तीचा वापर करणाऱ्या उद्योगांना प्रोत्साहन द्यावे. या कारखाण्यांचे नियमित सामाजिक अवलोकन व्हावे.

ऊर्जा

विषय / क्षेत्र	अतिशय संवेदनशील	मध्यम संवेदनशील	कमी संवेदनशील
ऊर्जा	ऊर्जेच्या पर्यावरणीय किंमतीच्या उपभोक्त्या ग्राहकाला जाणिव करून देण्यासाठी प्रयत्न व्हावेत. ग्राहकांनी चैनीच्या गोष्टींसाठी कमी-कमी ऊर्जा वापरण्यासाठी प्रयत्न व्हावेत.		

ऊर्जेच्या मागणीचे व्यवस्थापन व्हावे. सर्व क्षेत्रात कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी प्रयत्न व्हावेत.

ऊर्जेच्या दृष्टीने 'आधुनिक' गोष्टींचा प्रचार आणि प्रसार करावा. उदा. ऊर्जेची आधुनिक साधने, आधुनिक उपकरणे, आधुनिक बांधकाम तंत्रज्ञान, इ.

विकेंद्रीत ऊर्जा साधने आणि सौर ऊर्जेचा प्रचार आणि प्रसार व्हावा.

स्थानिक ऊर्जेची गरज भागविण्यासाठी वाहत्या पाण्यावर ३ मी उंचीपर्यंतच्या प्रकल्पांना हरकत नसावी. तथापि अशा प्रकल्पांनी ग्रामसभा, पर्यावरण मंत्रालय, पश्चिम घाट उच्चाधिकार समिती, इत्यादींकडून नियमाप्रमाणे परवाने मिळवावेत.

कोणत्याही प्रकल्पासाठी जंगलतोड आणि नदी पात्र वळविण्यास परवानगी देऊ नये.

प्राथमिक आणि व्दीतीयक ओढ्याच्या प्रवाहावर कोणत्याही प्रकल्पांना मंजूरी देऊ नये. स्थानिक गरजांसाठी लघू, सुक्ष्म आणि अतिसुक्ष्म ऊर्जा प्रकल्प बनविण्यात येऊन त्याचा ऊर्जेच्या मुख्य वाहीनीवरील दबाव कमी करण्यासाठी वापर व्हावा.

१०MW पेक्षा कमी क्षमतेच्या लघू ऊर्जा प्रकल्पांना परवानगी मिळावी. नवीन औष्णिक ऊर्जा प्रकल्प नकोत. विद्यमान औष्णिक प्रकल्पांना नियंत्रण नियमावली असावी.

स्थानिक नागरिकांच्या, आदीवासींच्या तसेच स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या गरजांसाठी छोटे बंधारे बांधण्यासाठी परवानगी असावी. १५मी. पेक्षा उंच धरण आणि औष्णिक ऊर्जा प्रकल्पांना परवानगी नाही.

१०-२५MW (उंची १०मी.पर्यंत) च्या जलविद्युत प्रकल्पांना परवानगी असावी.

सर्व प्रकारच्या प्रकल्पांचे पर्यावरणीय दृष्ट्या सखोल अवलोकन होऊन उच्चाधिकार समितीची परवानगी लागेल.

वाहत्या पाण्यावरील जलविद्युत प्रकल्पाचा पर्यावरणावरणावर होणाऱ्या परिणामांचा विचार करून अशा प्रकल्पांना परवानगी द्यावी.

दीर्घकालीन पर्यावरणीय परिणामांचा विचार करून वायू ऊर्जा प्रकल्पांना मंजूरी द्यावी.

सर्व विद्यमान औष्णिक ऊर्जा प्रकल्पांनी त्यांचे प्रदूषण शुन्य करावे.

मोठे ऊर्जा प्रकल्पांचे निर्णय विशिष्ट नियमावलीच्या आणि खालील बाबींच्या आधारे घेण्यात यावेत.

दीर्घकालीन पर्यावरणीय परिणामांचा अभ्यास धारणक्षमतेचा अभ्यास किमान वन संपत्तीचा नाश करण्यासंबंधी पश्चिम घाट समितीची नियमावली नदीपात्राच्या खालच्या भगातील पर्यावरणीय आणि इतर गरजांसाठी आवश्यक पाण्याचा प्रवाहाचा अभ्यास

विद्यमान ऊर्जा प्रकल्प कठोर नियमावली आणि सामाजिक अवलोकनाच्या आधारे चालवण्यात यावेत. नवीन औष्णिक प्रकल्पाचे प्रदूषण शुन्य असावे

दीर्घकालीन पर्यावरणीय परिणामांचा विचार करून वायू ऊर्जा प्रकल्पांना मंजूरी द्यावी.

सध्या अस्तित्वात असलेल्या धरणांतील पाणी नदी प्रवाहाच्या दिशेला राहणाऱ्या लोकांच्या गरजांनुसार वापरण्यात यावे.

<p>विद्यमान औष्णिक प्रकल्पातील राखेचा उपयोग वीटा बनविण्यासोबत रस्ते बांधणी आणि इतर कामांसाठी व्हावा.</p> <p>मोठ्या क्षमतेचे वायू ऊर्जा प्रकल्प नकोत.</p> <p>विकेंद्रीत ऊर्जा निर्मितीसाठी जैवभार आणि सौर ऊर्जेचा वापर व्हावा.</p>		
<p>ऊर्जा निर्मितीसाठी कोणत्याही प्रवाहाचे अगर नदीचे पाणी इतरत्र वळाविण्यात येऊ नये. जर असे कुठे घडले असल्यास ते ताबडतोब थांबविण्यात यावे.</p> <p>पाणलोट क्षेत्राचा नियोजन बद्ध पर्यावरणीय विकास आराखडा तयार करावा. सलग तीन वर्षे या आराखड्याचे पालन न करणारे प्रकल्प रद्द करावेत.</p> <p>सक्षम आयुष्यमान पुर्ण केलेल्या धरण (३० ते ५० वर्षे) आणि औष्णिक ऊर्जा प्रकल्पांना नियोजनबद्धरित्या विशिष्ट कालावधीत नष्ट करावेत.</p> <p>सर्व प्रकारचे ऊर्जा प्रकल्प पर्यावरण विभागाच्या देखरेख आणि नियमाना अनुसरून असावेत.</p>		

दळण वळण

विषय / क्षेत्र	अतिशय संवेदनशील	मध्यम संवेदनशील	कमी संवेदनशील
वाहतूक आणि दळणवळण	अतिशय गरज असल्याशिवाय नविन रस्ते आणि रुळमार्ग बनविले जाऊ नयेत. नविन मार्ग बनविताना पर्यावरण परिणाम अहवाल आणि सामाजिक अवलोकन व्हावे. नविन महामार्ग आणि द्रुतगती मार्ग टाळावेत.	अतिशय गरज असल्याशिवाय नविन रस्ते आणि रुळमार्ग बनविले जाऊ नयेत. महामार्गाची दुरुस्ती आणि वाढ करताना पर्यावरण परिणाम अहवाल आणि सामाजिक अवलोकन व्हावे.	गरजेप्रमाणे नविन रस्ते आणि रुळमार्ग बनविण्यास परवानगी असावी. तथापि हे मार्ग बनविताना पर्यावरणीय परिणाम अहवाल आणि सामाजिक अवलोकन व्हावे.

पर्यटण

विषय / क्षेत्र	अतिशय संवेदनशील	मध्यम संवेदनशील	कमी संवेदनशील
----------------	-----------------	-----------------	---------------

पर्यटन	निसर्गपुरक वाढविण्यासाठी मंत्रालयाने पश्चिम घाट समितीने धोरणाचे पर्यावरणावरील कमीतकमी करावेत. कच्च्याचे वाहतुकीची पाण्याचा वापर नियम असावेत.	पर्यटन पर्यावरण उच्चाधिकार पर्यटन परिणाम	परिसराचा क्षमता अभ्यास आणि सामाजिक अवलोकन करून पर्यावरणपुरक पर्यटन विकास आराखडा बनविण्यात यावा. या आराखड्यातील नियम पाळावेत.	काटेकोर नियम आणि सामाजिक अवलोकन परिसराचा क्षमता अभ्यास आणि सामाजिक अवलोकन करून पर्यावरणपुरक पर्यटन विकास आराखडा बनविण्यात यावा. हा आराखडा बनविताना पर्यावरणीय नुकसानीचा विचार व्हावा.
--------	---	--	--	--

शिक्षण

विषय / क्षेत्र	अतिशय, मध्यम तसेच कमी संवेदनशील
शिक्षण	बाल व युवांना शिक्षणाद्वारे स्थानिक पर्यावरणाच्या प्रश्नांशी, विशेषतः भूमी, पाणी, हवा ह्यांच्या वापराशी व प्रदूषणाशी घट्ट जोडावे पर्यावरण शिक्षण प्रकल्पांतून स्थानिक पर्यावरणाच्या माहितीचे संकलन करून व अशा कामाची स्थानिक जैवविविधता व्यवस्थापन समित्यांतर्फे बनवायच्या पी बी आर्शी सांगड जोडून लोकसहभागातून पर्यावरणाची देखभाल करण्याच्या उपक्रमांस बळकट करावे नद्यांकाठच्या शाळांत विद्यार्थ्यांचे 'नदी क्लब' सुरू करावे शेती विषयाचे शिक्षण द्यावे

विज्ञान

विषय / क्षेत्र	अतिशय, मध्यम तसेच कमी संवेदनशील
विज्ञान आणि तंत्रज्ञान	पाण्याच्या स्रोतांवर परिणाम करू शकणाऱ्या संभाव्य धरण, खाण, पर्यटन आणि रहिवासी प्रकल्प यांचा दिर्घकालीन परिणाम अभ्यास करावा. अतिशय गरजेचे असल्याशिवाय आणि परिसराच्या क्षमतेमध्ये असल्याशिवाय अशा प्रकल्पांना परवानगी देऊ नये. सर्वसामान्य माणसाला परवडेल अशा हरित तंत्रज्ञानाचा विकास करण्यात याव्यात. संशोधन संस्था, सेवाभावी संस्था आणि सामाजिक घटकांच्या सामुहिक प्रयत्नांमधून पर्यावरणीय प्रवाहांचे मुल्यांकन करण्यासाठी निर्देशक बनवावेत.

माहिती व्यवस्थापन

विषय / क्षेत्र	अतिशय, मध्यम तसेच कमी संवेदनशील
माहिती व्यवस्थापन	नागरिक आणि विद्यार्थ्यांच्या मदतीनी पश्चिम घाट माहिती कोष बनवून पारदर्शक आणि सर्व समावेशक पर्यावरण मुल्यांकन करावे. नदी खोऱ्यांच्या पातळीवर पर्यावरणीय माहितीकोष बनविण्यासाठी जलप्रणालीचा अधिकाधिक अभ्यास व्हावा.

7) राज नीती, अर्थ नीती, विकास नीती

समाजवाद आणि भांडवलशाही

स्वतंत्र भारताने आपली विकासनीती आखताना महात्मा गांधींच्या ग्रामस्वराज्याच्या, आजूबाजूच्या निसर्गाशी संतुलन सांभाळणाऱ्या, स्वयंपूर्ण शेतीप्रधान समाजाच्या कल्पना बाजूला सारल्या. मानवाने आपल्या गरजा अवास्तव भडकू देऊ नयेत, निसर्गाचे दोहन काळजीपूर्वक करावे हे महात्मा गांधींचे जीवन विषयक तत्वज्ञानही अमान्य करण्यात आले. समाजवादी समाजरचनेतून झपाट्याने औद्योगिक प्रगतिपथावर वाटचाल करण्याचा प्रयत्न सुरू झाला. वैज्ञानिक वनव्यवस्थापनात जितका विज्ञानाचा अंश होता, तथाकथित चिरस्थायी वनव्यवस्थापनात जितका टिकाऊपणा होता, तितकाच ह्या समाजवादात खऱ्याखऱ्या सामाजिक, आर्थिक समतेचा पाठपुरावा करण्याचा इरादा होता. ह्या बेगडी समाजवादाचा अर्थ होता, लोकांच्या पैशाने, लोकांच्या जमिनी बळकावून, लोकांना निसर्गापासून आणखीच दूर ढकलून ही सारी संसाधने सत्तेवर आता कब्जा केलेल्या वर्गांना अगदी स्वस्तात उपलब्ध करून देणे. यातून नैसर्गिक संसाधनांच्या वापराची जी एक पद्धत बसवली गेली तिला राज्यशास्त्रात नाव दिले आहे, आयर्न ट्रायँगल. आपण मराठीत म्हणू शकू दुष्ट त्रिकूट. ह्या त्रिकूटाचे तीन घटक आहेत: पहिले म्हणजे लाभ लुटणारे: उद्योगपति, सधन शेतकरी, आणि संघटित क्षेत्रातील नोकरदार; दुसरे म्हणजे ह्या सर्व व्यवस्थेबद्दल निर्णय घेणारे राजकारणी, आणि तिसरे म्हणजे ही व्यवस्था अंमलात आणणारी नोकरशाही. ह्यांच्या हातमिळवणीतून नैसर्गिक संसाधने सत्ताधारी वर्गांच्या वेगवेगळ्या घटकांना प्रचंड सवलती देऊन पुरवण्याची व्यवस्था केली गेली. ह्या गैरव्यवस्थेचा सर्वात मोठा परिणाम म्हणजे निसर्गसंपत्तीची नासाडी. ह्याचे दुष्परिणाम शेवटी सगळ्यांनाच भोगावे लागणार, पण सत्ताधारी वर्ग बऱ्याच प्रमाणात आपला बचाव करून घेतात. दुष्परिणाम ताबडतोब भोगायला लागतात बहुजनंना; ग्रामीण भागातील भूमीहीनांना व अल्प भूधारकांना,

मच्छिमारांना, पशुपालकांना, बुरुडकाम करणाऱ्यांना, आदिवासींना, व यातूनच उठून शहरांत येऊन झोपडपट्ट्यांत राहणाऱ्या जनतेला.

ह्या त्रिकूटाच्या कार्यनीतीचे एक उदाहरण म्हणून पुण्याजळच्या पानशेत धरणाची कहाणी बघू या. स्वातंत्र्यानंतर शहरांना, शेतीला पाणी पुरवण्यासाठी, वीजनिर्मितीसाठी धरणे बांधण्याचा सपाटा सुरु झाला. या धरणांना पंडित नेहरुंनी आधुनिक भारताची तीर्थक्षेत्रे मानले. ही देवळे बांधली जात होती, डोंगराळ, वृक्षाच्छादित प्रदेशात. या धरणांच्या निमित्ताने तेथे पहिले रस्ते बांधले गेले. अशातले हे पानशेत धरण सह्याद्रीच्या घाटमाथ्यावर पडणारे भरपूर पावसाचे पाणी गोळा करून पुणे शहराला व शहराच्या पूर्वेला पर्जन्यछायेच्या प्रदेशात उसाच्या मळेवाल्यांना, सहकारी साखर कारखाने पळवणाऱ्या राजकारण्यांना पुरवते. त्या अगोदर पानशेत धरणाच्या खाली गेलेल्या अंबी नदीच्या खोऱ्यात आणि त्याचे पाणलोट क्षेत्र असलेल्या डोंगर उतारांवर स्थानिक शेतकऱ्यांच्या मालकीच्या जमिनी होत्या. नदीच्या चिंचोळ्या खोऱ्यात ते भातशेती करायचे, आणि डोंगर उतारावर फिरती शेती. दोन-तीन वर्षे नाचणी, सावा, तीळ पिकवून मग दहा-पंधरा वर्षे पडीत टाकायची अशी पद्धत होती. पण शेती करताना ते आंबा, हिरडा सांभाळून ठेवायचे. डोंगराच्या अगदी वरच्या चढांवर सरकारी राखीव जंगल होते. ज्यांची जमीन बुडली, त्यांचे पुनर्वसन पूर्वेच्या पर्जन्यछायेच्या प्रदेशात होणार होते. धरणाच्या बांधकामाला सुरुवात झाली, रस्ते झाले, गाड्या फिरू लागल्या आणि आतापर्यंत कधीही जास्त रोख पैसा न पाहिलेल्या शेतकऱ्यांना एक नवे जग सामोरे आले. १९५५-६०च्या दरम्यान पुण्यात लाकडी कोळशाला प्रचंड मागणी होती. हे वखारवाले, धरण बांधणारे इंजिनियर, वनविभागाचे कर्मचारी एक दिलाने अंबी खोऱ्यातली वनसंपत्ती लुटायला तुटून पडले. धरण पुरे झाल्या-झाल्या मी त्या भागात अनेक दिवस गावा-गावात मुक्काम केला, लोकांशी बोललो. तोवर काही देवराया सोडल्या तर सारे डोंगर उघडे-बोडके झाले होते. लोक सांगायचे की धरणाचे इंजिनियर वखारवाल्यांबरोबर गावोगाव फिरले. तुम्ही आता हालणारच असे लोकांना सांगत पिढ्यान् पिढ्या जतन केलेली हिरडा, आंब्याची मोठ-मोठी झाडे विकायला प्रोत्साहन देत. एक एक झाड आठ आण्याला अशा दरांनी विकून त्यांचा कोळसा केला गेला. वरच्या राखीव जंगलातही, लोकांच्या सांगण्याप्रमाणे, प्रचंड भ्रष्टाचार होऊन जंगल साफ झाले. शेवटी विस्थापितांचे नीट पुनर्वसन झालेच नाही. त्यातले बहुतांश लोक आता उघड्या-बोडक्या झालेल्या, माती धुपून गेलेल्या डोंगरांवर सरकून उपजीविका करत आहेत. ह्या धरणातून भरपूर सवलतीने पुरवल्या जाणाऱ्या पाण्याचा उपभोग पुण्याचे उद्योग, संघटित क्षेत्रातील नोकरदार, पुण्याच्या पूर्वेच्या मुलखातील सधन शेतकरी घेत आहेत. अर्थात् याच फायदे लुटणाऱ्या वर्गातून आजचे शासकीय अधिकारी, राजकीय पुढारी आले आहेत. आणखी

अशाच अनेक प्रकल्पांना राबवत आहेत. ह्या सगळ्यांनी पाण्याबरोबरच स्वस्त लाकडी कोळसा आपल्या चुलीत जाळला, त्या व्यापारात आपले खिसे भरून घेतले. ह्यातून स्थानिक लोकांचे तर नुकसान झालेच, पण वन संपत्तीची, जल संपत्तीची प्रचंड हानि झाली; डोंगर उतारांवर मातीची मोठी धूप होऊन धरण झपाट्याने गाळाने भरले.

दुसरी कहाणी आहे बांबूची. 1973 साली अर्थमंत्री असताना कर्नाटकाच्या अर्थमंत्र्यांना बुरुड लोकांनी बांबूचं विणकाम करणाऱ्या घेराव घालून निवेदन दिले की आमच्या पोटावर मोठ्या प्रमाणात पाय यायला लागलेला आहे. त्याचं कारण म्हणजे कर्नाटकात ज्या कागद गिरण्या आहेत त्या कागद गिरण्या हा बांबू अर्वातर्वा वापरातयेत आणि त्यामुळे बांबू नष्ट होतोय आणि बांबू हे तर आमच्या उपजीविकेचा आधार आहे. तेव्हा आम्हाला याच्यातून काहीतरी दिलासा मिळायला पाहिजे. तुम्ही या कागद गिरण्यांची जी अंदाधुंद बांबूतोड सुरु आहे त्याचा थोडा विचार करा. तेव्हा मला कर्नाटकात शासनाने बांबू आणि त्यांचं व्यवस्थापन, आणि एकूणच वन संपदेचं व्यवस्थापन याचा अभ्यास करायला सांगितला. कर्नाटकातली सगळ्यात मोठी वेस्ट कोस्ट पेपर मिल नावाची कारवार जिल्ह्यामध्ये दांडेलीला होती. त्यावेळी या संशोधन प्रकल्पात एक सहाय्यक म्हणून मुंबईच्या आयआयटीतून एमटेक झालेल्या विद्यार्थी माझ्याकडे काम करायला लागला. त्याचे वडील वेस्ट कोस्ट पेपर मिलच्या उद्योग समूहाच्या दुसऱ्या कारखान्यात उच्च अधिकारी होते. मग तो वडिलांकडून ऐकलेल्या गोष्टी सांगायचा की, व्यवस्थापनाची काय वृत्ती आहे, काय दृष्टीकोन आहे. तो म्हणायचा की, आमचे वडील कधी कधी कपाळावर हात मारून म्हणतात की हे मला कंपनीचे लोक सांगताहेत, अरे तू ते आपल्या कारखान्यातून प्रदूषण होतंय ते कमी करायचा प्रयत्न करू नकोस! किती लाच दिली की ते अधिकारी काणाडोळा करायला तयार आहेत, एवढ्याचीच नीट चौकशी तेवढी कर. मग आम्ही ती व्यवस्था करू. आपला प्रदूषण नियंत्रण खर्च करण्यात खूप खर्च होईल, त्यापेक्षा ती लाच नक्कीच कमी असेल. पाच-दहा टक्के, ती देऊ की आपण.

मग मी आमच्या कागद गिरणीच्या लोकांशीही बोललो. मॅनेजमेंटच्या वरच्या लोकांशी बोललो. म्हटले बांबू तुम्ही अर्वातर्वा तोडताहात. बुरुड लोक जे म्हणत होते ते खरे आहे. आता तुम्हाला अशी काळजी वाटत नाही का की, आज तुम्ही हा बांबू नष्ट केला तर उद्या तुम्हाला कागद बनवायला कच्चा माल कुठून मिळणार? तुमचा कागद बनविण्याच्या धंदा बुडेल ना! ते म्हणाले, अरे, तुला समजत नाही; आम्ही काही कागद बनविण्याच्या उद्योगात नाही आहोत. आम्ही पैसा कमविण्याचा उद्योगात आहोत. 1958 साली आमचं उत्पादन सुरु झालं, आता आज 74 साल आलं आहे. आतापर्यंत आम्ही वाटेल तेवढा नफा मिळवलाय. उद्या जर ही गिरणी बंद करायला लागली, संपला देशातला बांबू, तर आम्हाला काय त्यांच देणंघेणं आहे? आम्ही आमचे जे पैसे आहेत ते दुसरे कशात तरी गुंतवू, पैशापासून पैसा करणे हा

आमचा व्यवसाय आहे. बांबूपासून कागद तयार करणे हे त्याचं साधन आहे. ते काही साध्य नाही. ते असंही म्हणाले की, तुला असंही वाटत असेल की हे जे वनविभागाचे लोक आहेत, ते काही खरोखरच जंगलसंपत्तीचे रक्षण करावे म्हणून झटताहेत. बिलकूल नाही. तेही पैसा तयार कमावण्याच्याच कामात आहेत! त्यांनाही आम्ही विचारतो की किती हवेत तुम्हाला? बांबू तोडण्यावर जी बंधने आहेत ती नाही मानली आम्ही तर किती लाच लागेल तुम्हाला? प्रदूषण मंडळाचे लोक आहेत. काळी नदीचा विध्वंस झाला आहे, हे खरे. पण त्यांनाही आम्ही विचारतो, वनमंत्र्यांपर्यंत पोचतो, पर्यावरणमंत्र्यांपर्यंत पोचतो. सगळी आम्ही व्यवस्था नीट केलेली आहे. आमची भरभराटही चालू आहे.

ही जी वृत्ती आहे त्याला काय म्हणावे? संत तुकाराम उपदेश करतात: 'जोडोनिया धन उत्तम व्यवहारे, उदास विचारे वेच करी', अशा पद्धतीने भारतीय उद्योगपती वागले, तर आपल्या पर्यावरणाची काळजी घेणे काहीच अवघड नाही. अशी काळजी घेत घेत त्यांना योग्य असा फायदा कमावणे ही अवघड नाही. पण आज काय चालले आहे: 'जोडोनिया धन निकृष्ट व्यवहारे, माजोरी वृत्ती रे जोपासुया' अशा तऱ्हेने उद्योग व्यवसाय चालवणे. नुकताच न्यायमूर्ती शाहांनी गोव्यातल्या खाण व्यवहाराबद्दल जो अहवाल दिला आहे, त्यात याचा भक्कम पुरावा उद्धृत केला आहे. याच्यातून आपल्या देशात ज्या निरनिराळ्या प्रकारच्या समस्या निर्माण झाल्या आहेत. त्या केवळ पर्यावरणाच्याच नाहीत, तर वनप्रदेशात जो मोठा नक्षलवाद फोफावला आहे मोठ्या प्रमाणात तो अशाच भ्रष्ट व्यवहारांतून पोसला जातो आहे.

तेव्हा लोकशाही हवी, खाजगी क्षेत्रात उद्योग – व्यापार हवा हे निश्चित. युरोपातला साम्यवादाचा प्रयोग काही जास्त श्रेयस्कर ठरला नाही. पण उद्योजकाने सचोटीच्या व्यवहारातून धनसंपादना करावी, ते पैसे लाच लुचपतीत, दडपशाहीला पोसण्यात खर्च करू नयेत. इन्फोसिस ह्या यशस्वी माहिती-तंत्रज्ञान उद्यमाचे अर्धवर्ष नारायणमूर्ती अशा चारित्र्याचा उत्तम नमुना आहेत. नारायण मूर्ती बेलगाम, बेदरकार, आधाशी भांडवालशाहीचे बिलकूल समर्थन करत नाहीत. ते म्हणतात, भांडवलशाही हवी, पण ती हवी सामाजिक बांधिलकी असलेली, सुनितीपथावर मार्गक्रमण करणारी. हे शेवटी होईल ते लोक जागरूक झाल्यावर, आपले कायदे पाळले जात आहेत, ह्यासाठी दक्ष राहिल्यावरच. नॉर्वे, जर्मनीतील चित्र खूप वेगळे आहे – त्याचे कारण सामान्य लोकांचे हात बळकट आहेत, त्यांच्या इच्छा – आकांक्षांना मान आहे. ह्या दिशेने प्रगतिपथावर वाटचाल करण्यासाठी काय केले पाहिजे ह्याची मांडणी करण्याचा पश्चिम घाट परिसर तज्ज्ञ गटाचा अहवाल हा एक प्रामाणिक प्रयत्न आहे.

लोकशाही, हुकुमशाही आणि बेबंदशाही

१९८० साली केन्द्र शासनाने पर्यावरण व वन मंत्रालयाची स्थापना केली व 1986 नंतर प्रदूषण नियंत्रणाचे कायदेही केले गेले. पण आपल्या दुश्शासनी राजवटीत ह्या कायद्यांची अंमलबजावणी मुळीचच होत नाही. अनेक जण बजावतात की औद्योगिक प्रगती हवी असेल तर प्रदूषण होणारच, फुफ्फुसे धुरानी भरणारच, आकाशातली पाखरे मृत्युमुखी पडणारच. हा युक्तिवाद सकृद्दर्शनी बिनतोड वाटतो, पण विज्ञानाची शिकवणूक आहे की कोणतेही विधान तावून-सुलाखून बघावे. कारण अनेकदा दिसते तसे नसते, म्हणून तर जग फसते! तेव्हा मी चौकशी केली भारत औद्योगिक उत्पादनांची मोठ्या प्रमाणावर आयात कोठून करतो? उत्तर आहे जर्मनीतून. तेव्हा वाटेल की त्या जर्मनीत तर जीवघेणे प्रदूषण असणार, तिथे तर पक्षी औषधालाही सापडणार नाहीत. ह्या उद्योगप्रधान देशात पर्यावरणवादी महामूर्ख म्हणून केव्हाच हद्दपार केलेले असणार. पण वास्तवात असे आहे का? छे, हो, हे सगळे आडाखे सपशेल चुकीचे आहेत.

हे खरे आहे की जर्मनीतही एके काळी जास्त प्रदूषण होते. जर्मनीतली ऱ्हाइन विषनदी बनली होती. पण लोकांनी हे अपरिहार्य आहे असे अजिबात मान्य केले नाही. त्यांनी बजावले की ह्या प्रकारचे विध्वंसक औद्योगीकरण हा विकास नाही; ही आहे विकृती. लोकांच्या आग्रहामुळे आणि पश्चिम युरोपात लोकांना दडपणे शक्य नसल्यामुळे अवनतीचे चक्र उलटे फिरायला लागून नद्या पुन्हा नितळ पाण्याने वाहू लागल्या. उलट शेजारच्याच पूर्व जर्मनीत साम्यवाद्यांची हुकुमशाही होती. त्यांनी लोकांचे निषेध दडपत अद्या-तद्या प्रदूषण करत पश्चिम जर्मनीच्या भांडवलशाहीशी आर्थिक विकासाची स्पर्धा चालवली. त्यात तर हरलेच, वर लोकांच्या असंतोषातून पूर्व जर्मन राजवट कोलमडली. आजच्या जगव्यापी आर्थिक मंदीतही पर्यावरणाची मनःपूर्वक काळजी घेणारी एकीकरण झालेली जर्मनीच सुस्थितीत आहे. ह्याचे मुख्य कारण म्हणजे जर्मन उद्यमपती अमेरिकेसारख्या देशांपेक्षा वेगळ्या शैलीने व्यवसाय चालवतात. भरमसाठ फायद्यामागे न लागता चिकाटीने, सचोटीने, प्रदूषण पूर्णतः काबूत ठेवून औद्योगिक उत्पादन वाढवत राहतात. जगात जशी पर्यावरण राखण्याची जाणीव पसरते आहे तसे जर्मन उद्योगपती हरित उद्यमांतून जागतिक बाजारपेठेवर कब्जा करत अधिकाधिक नफा कमावताहेत. जोडीने जर्मन नागरिक मोठ्या संख्येने पर्यावरणवादी ग्रीन पार्टीच्या उमेदवारांना निवडून आणताहेत.

जर्मनीसारख्याच भांडवलशाही अमेरिकेत मात्र अगदी वेगळी जीवन शैली, जीवन मूल्ये प्रचारात आहेत. गेल्या वीस वर्षांत यांत्रिक उत्पादन हळू, हळू सोडून देऊन इथल्या धनिकांनी लक्ष केन्द्रित केले आहे पैसा

खेळवण्यावर. पण शेवटी नफा खऱ्या-खऱ्या उत्पादनावर अवलंबून असतो. अमेरिकेत औद्योगिक उत्पादनात माफक नफा मिळतो, कारण ह्या उद्योगांवर प्रदूषण नियंत्रणाची, सुयोग्य वेतनाची बंधने आहेत. म्हणून त्यांनी लक्ष वळवले भारत-चीनसारख्या देशांकडे. अमेरिकेतले ख्यातनाम अर्थशास्त्रज्ञ लॅरी समर्स यांनी ही भूमिका स्पष्ट मांडली आहे. ते भारताने तथाकथित आर्थिक सुधारणा अंगीकारल्या तेव्हा विश्व बँकेचे प्रमुख अर्थशास्त्री व नंतर बिल क्लिन्टनच्या कारकीर्दीत अमेरिकेचे अर्थमंत्री होते. 1984 च्या भोपाळ गॅस कांडानंतर भारतीयांनी लोकांच्या जिवाची किंमत कशी कवडी मोलाची ठरवली आहे, यूनियन कार्बाइडला कसे वाऱ्यावर सोडून दिली आहे, हे पाहून ह्या धूर्त गृहस्थांनी 1991 साली आपल्या विश्व बँकेतील सहकाऱ्यांसाठी एक कुविख्यात "टॉक्सिक मेमो" लिहिला: "प्रदूषणाची किंमत मोजायची कशी? आजाराने, किंवा अकाली मृत्यूने समाजातील व्यक्तींचे सरासरी किती आर्थिक नुकसान होते यावरून. ह्या हिशेबाने, जिथे गरिबी जास्ती, तिथे प्रदूषणापासून होणारी हानी सर्वात कमी. " म्हणून, समर्सनी सुचवले, की अशा भारतासारख्या देशांकडे खतरनाक प्रदूषणाचा ओघ वळवणे मोठे फायद्याचे अन् शहाणपणाचे आहे.

भारतात पर्यावरणाची नासाडी करत, अपुरी मजुरी देत उत्पादन करता येते आणि म्हणून वारेमाप नफा कमावता येतो. केवळ याच कारणाने जगाच्या आर्थिक विकासाचे इंजिन म्हणून भारत- चीनचे कौतुक करण्यात येत आहे. लोकशाही भारतातही हुकुमशाही चीनप्रमाणे अशी अदूरदृष्टीची, अन्याय्य चौकट राबते आहे ही दुर्दैवाची गोष्ट आहे. पण चीन आणि भारतात दुसऱ्या एका बाबतीत जमीन – अस्मानाचे अंतर आहे. चीनने यांत्रिक उत्पादनावर लक्ष केन्द्रित केले आहे. आपण माती मोलाने खनिज निर्यात करतो, तर चीन ते वापरून पोलाद बनवून आपल्याला विकते. चिनी उद्योगधंदे माफक नफा कमावत, पण अपुरी मजुरी देत, पर्यावरणाची नासाडी करत भरपूर स्वस्त माल निर्यात करतात. निर्यातीहून खूप कमी आयात करत मुबलक परकीय चलन कमावून चीन आर्थिक सुस्थितीत आहे, अमेरिकनांच्या यत्किंचित दडपणाखाली नाही. उलट भारत निर्यातीतून कमावलेल्या परकीय चलनाहून दीडपट जास्त चलन आयातीसाठी वापरतो. ही तूट भरून काढण्यासाठी सतत परकीय गुंतवणूक वाढवण्याखेरीज आपल्याला गत्यंतर नाही. दिवाळखोरीच्या अशा अर्थकारणात रुतलेला भारत सार्वभौमत्व गमावून बसलेला आहे - अमेरिकनांच्या वाटेल त्या अटी मान्य करतो आहे. ह्याला आपण खंबीरपणे आर्थिक सुधारणा करतो आहोत असे म्हणणे हा वस्तुस्थितीचा सपशेल विपर्यास आहे. ह्या अर्थकारणातूनच पश्चिम घाट परिसर तज्ज्ञ गटाच्या अहवालावर आक्षेप घेतले जात आहेत. लोकांनीच ह्या सगळ्याचा सारासार विचार करून पुढे काय करायचे ते ठरवायचे आहे.

प घा प त ग अहवाल मतितार्थ १० ऑक्टोबर २०१२

गौतम बुद्ध म्हणाला होता की त्याने समाधानाच्या रथाला उत्साहाचे घोडे जोडले आहेत, आणि विवेकाचा चाबूक वापरत तो रथ धिम्या गतीने, पण योग्य दिशेने चालवतो आहे. आज बुद्धाच्या मायदेशात असंतोषाच्या रथाला संघर्षाचे घोडे जुंपले गेले आहेत, आणि आपण दिवाळखोरीचा चाबूक फडकावत चुकीच्या दिशेने भरधाव सुटलो आहोत!